

Egyház és történelem

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

Egyház és történelem

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette
Kolumbán Vilmos József
Ősz Sándor Előd

Megjelent a

Kolozsvári Protestáns
Teológiai Intézet

és az

Erdélyi Református
Egyházkerület

támogatásával

A borítón Bethlen Gábor erdélyi fejedelem erdélyi református
lelkészutódoknak adományozott címere.

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Egyház és történelem : egyháztörténeti tanulmányok / A kötetet

szerkesztette: Kolumbán Vilmos József és Ősz Sándor Előd. -

Cluj-Napoca : Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2024

ISBN 978-606-95647-6-9

I. Kolumbán, Vilmos József (ed.)

II. Ősz, Sándor Előd (ed.)

Előszó

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet 2023-ban is megrendezte hagyományos, immár nyolcadik egyháztörténeti konferenciáját. A konferenciának ezúttal tudatosan nem jelöltünk ki témát. A 2016-os első konferencia a Kárpát-medence protestáns egyháztörténetét kutatók seregszemléje kívánt lenni, találkozások alkalma, ahol a hat magyar nyelvű protestáns teológia egyháztörténeti munkaközösségei találkoznak azokkal a kollégákkal, akik világi egyetemek bölcsészkarain vagy valamelyik egyházi vagy világi tudományos gyűjteményben kutatják egyházaink múltját.

Összesen 32 előadó vett részt három országból, hét egyetem, illetve nyolc tudományos gyűjtemény munkatársai voltak jelen, emellett három gyülekezeti lelképásztor, illetve egy rádiószerkesztő ismertette kutatásainak eredményeit. Bemutatójának szerkesztett változatát 17 előadó küldte el. Jelen kötetben ezeket az írásokat olvashatjuk. A tanulmányokat témájuk kronológiai sorrendjében közöljük.

A sort Szabadi István írása nyitja, amely az Erdélyi Fejedelemség 16. századának közepére kalauzol, és bemutatja a reformáció irányzatainak egyre erőteljesebb térnyerését, illetve a mögötte meghúzódó főúri támogatást. A következő három tanulmány arra mutat rá, hogy könyvtáraink polcain még számos, eddig nem ismert egyháztörténeti forrás rejtőzik. Ősz Sándor Előd a gyulafehérvári Batthyá-neum reformátori műveiről ír. A tanulmányban kiemelt helyet foglalnak el azok a nyomtatványok, amelyeket Heltai Gáspár vásárolt Basilius István közreműködésével Wittenbergben a kolozsvári plébánia számára. Zsigmond Attila a bukaresti Román Nemzeti Könyvtár egyik kötetében bukkant rá Nagylaki Bálint, a Szilágyság több gyülekezetében működő lelkész önéletrajzi jellegű feljegyzéseire – ezeket mutatja be, elemzi és helyezi kontextusba. Gordán Edina Miskolci Csulak Gáspárnak, az első magyar nyelvű állattan szerzőjének könyvtárából ismert két kötetet – az egyik római katolikus, a másik református szerző tollából származik.

Kónya Péter a felső-magyarországi szabad királyi városok református gyülekezeteinek meglehetősen hanyattatott 16–18. századi történetébe vezet be. Bibza Gábor tanulmánya szintén ezzel a régióval foglalkozik: a német városi polgárok felett elmondott temetési prédikációk alapján rajzol meg néhány különleges aszszonyportrét a költőtől a gyógyszerértárvezetőig.

Hegyi Ádám a dél-alföldi reformátusság forrásainak segítségével keresi a választ arra kérdésre, hogy a kálvini teológiában megjelenő és a nyugat-európai refor-

mátusság profilját mai napig meghatározó igazságos kapitalizmus tetten érhető-e a többnyire földműveléssel foglalkozó hazai reformátusság körében. Oláh Róbert a rimaszombati reformátusság templomának elvesztéséről szóló históriás ének szövegét közli, illetve elemzi annak egyháztörténeti adatait. Horváth Iringó az erdélyi református gyülekezetekben fellelhető selyem recefátyol keszkenőket mutatja be, és keresi a textíliatípus helyét a kor iparművészetében, viselettörténetében, illetve liturgiájában.

A 19. század elején tetten érhető erdélyi társadalmi változások egyháztörténeti vetületeivel két fiatal kutató írásai foglalkoznak: Ambrus Mózes a brassói református egyházközség templomért vívott küzdelmét, a gyülekezetalapítás nehéz útjait mutatja be, Barticel-Kiss Eszter Orsolya pedig Abats János dési esperes (későbbi püspök) úttörő kezdeményezését, az özvegy-árva pénztár megalakulását és működését veszi górcső alá. Lencsés Noémi Apostol Pálnak, a Bach-korszak tiszánineni püspökének levelezéséből emeli ki a házassági mentvényeket, illetve az anyagi támogatást kérő missziliseket.

A jelenkorral foglalkozó tanulmányok sorát Pálfi József írása nyitja: ő Gyenge János nagyváradi-réti gyülekezetalapító segédlelkész életútját, illetve a vele kapcsolatba hozható egyházszakadás-kísérletet ismerteti. Berekméri Árpád Róbert a két világháború közötti időszak ún. „amerikás magyarjai” (az Észak- és Dél-Amerika különböző országaiba kivándorlók) számát, társadalmi rétegződését vizsgálja egyházi források alapján. Biró István számadatok segítségével próbálja megragadni, hogy miképpen hatott a második bécsi döntés (1940) az Erdélyi Református Egyház szervezetére.

A Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének két oktatója a 20. századi holland–magyar kapcsolatok egy-egy vetületét tárja elénk. Bozzay Réka Segesváry Viktor kalandos életpályáját, illetve németaföldi peregrinációtörténeti kutatásait foglalja össze, míg Pusztai Gábor az 1948-ban Hollandiába érkező magyar református gyermekvonat megszervezését és a segélyakció lebonyolítását mutatja be források, illetve szemtanúk visszaemlékezései alapján.

A konferencia megszervezésének, illetve a jelen kötet kiadásának támogatásáért illesse köszönet a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetet és az Erdélyi Református Egyházkerületet! Reményeink szerint a tanulmányok rávilágítanak a Kárpát-medence aktuális egyháztörténeti kutatásaira, annak főbb irányvonalaira. Hisszük, hogy minden új tudományos eredmény egyházunk nagy szellemi kincsétárát gazdagítja. Legyen érte hála a Mindenhatónak!

Ősz Sándor Előd

Szabadi István*

Debrecen

A protestáns hegemóniára való törekvés kezdetei Erdélyben és a Partiumban

Mint közzismert, 1556-ban a szekularizációról szóló országgyűlési határozat¹ a római katolikusokat megfosztották hierarchiájuktól (püspököktől) és vagyonuktól. Gálfi Emőke az egyházi javak szekularizációjának folyamatáról megállapítja: „...a források és a szakirodalom egybevetése során megállapíthatjuk, hogy mindmáig tisztázatlan a szekularizációs folyamat lezajlása [...] mindenesetre az már 1556-ban végbement”²

A gyulafehérvári püspöki palotából fejedelmi palota, a rendházakból iskolák lettek, 1566 márciusában a római katolikus papokat kiutasították a fejedelemség területéről. Lassan kialakultak Erdélyben az egyes felekezetek önálló egyházszervezetei: a németek szuperintendenciája a Szászföldön (1553), a magyar szuperintendencia az erdélyi püspökség területén (ez 1553–1574 között működött, ekkor még több hitvallást fogadva be), majd létrejött az önálló unitárius (1573 k.) és református (1573 k.) püspökség.

* Szabadi István (Tiszalök, 1964), dr. habil, PhD; a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója és a DE BTK Történelmi Intézetének docense. Tanulmányai: Kosuth Lajos Tudományegyetem, történelem–latin szak (1989). Fontosabb publikációk: Az erdélyi református főkonzisztórium és a tiszántúliak: a debreceni taksa. In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*. Debrecen 2016, 167–172. Konfessionalisierung und Politik: Reformierte Kirchenregierung jenseits der Theiß und die siebenbürgische Fürstenherrschaft. In: Annamária Kónyová – Peter Kónya (szerk.): *Reformacija v Strednej Európe / Reformáció Közép-Európában / Reformation in Mittel-Európa*. II. kötet. Prešov 2018, 86–96. Petrovics Péter mint „pater patriae” és „princeps”. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2019, 20–27. Attracted by Transylvania – Contributions to the Early Modern Reformed Church History of Partium. In: Olga Lukács, Alpár Csaba Nagy, István Péter (eds.): *From Movement to Inheritance. Hidden Assets from the Treasury of Hungarian Reformation*. Göttingen 2019, 53–61. Báthory Kristóf erdélyi vajda 1580-as oklevele és a szilágysági reformátusok. In: Papp Klára – Püski Levente – Novák Ádám (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*. Debrecen 2019, 81–87.

¹ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. II. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest 1876, 64–65, 80–81, 107.

² Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2015, 12.

Az önállóvá vált Erdélyben fokozatosan alakult ki a *recepta religiók* rendszere – Balázs Mihály több helyütt felhívja a figyelmet, hogy ez a rendszer csak 1595-től igazolható, ekkor került sor arra, hogy azt formálisan, törvényesen is garantálják.³

Ennek révén az állam egyházak felett álló, de az egyház belső életét alapvetően befolyásoló főhatósággá vált. Az erdélyi irányítás alatt álló partiumi területek jó részén, lényegében a tiszántúli protestáns szuperintendenciában már a 16. század végén a reformáció helyét ága vált uralkodóvá (szemben Erdéllyel, ahol a reformátusok csak a 17. század elejétől tesznek szert egyre növekvő befolyásra). A bevett vallások véglegesítése tehát csak 1595 áprilisában történt meg az erdélyi országgyűlésen, Gyulafehérvárott, miszerint a négy bevett vallás a *catholica sive romana, lutherana, calvinistica, ariana* (római katolikus, evangélikus, református, unitárius). A közjogiilag Erdélyhez tartozó Partiumban, immár az egykori váradi püspökség területén, Debrecen központtal létrejött helyét irányú szuperintendencia helyzete szintén lassan stabilizálódik, befolyásának kiterjedése csak folyamatként értelmezhető.⁴

Ami a folyamat kezdeteit illeti, az erdélyi, ezzel együtt a tiszántúli középkori egyházszerkezet egysége még az erdélyi püspökség megszűnése előtt megbomlott. Az 1540-es évek végén nagyobb részt az esztergomi érsekséghez tartozó Királyföldön, kisebb részben az erdélyi püspökség német ajkú gyülekezeteiből létrejött az önálló szász protestáns egyház, az 1550-es évek elején pedig megalakult a tiszántúli⁵ szuperintendencia magvát képező egyházszerkezet. Az erdélyi püspökség Meszesen túli, földrajzilag a Tiszántúlhoz tartozó részének önállósodása a lutheri tanok térhódításának idejére esett. A wittenbergi egyetemről hazatérő magyarországi lelkészek három nemzedéke más-más utat járt be a reformáció terjesztése/terjedése során. Közülük a helyét irány későbbi központjának számító Tiszántúlon még Luther követője maradt Dévai Bíró Mátyás (1529–1531).⁶ Dévai tevékenysége a

³ Balázs Mihály: „A hit ... hallásból leszen.” Vallásszabadság és bevett vallások Erdélyben a 16. században. In: *Uő: Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Balassi Kiadó, Budapest 2006, 11–36. Itt megtalálhatóak a korábbi közlések adatai. Uő: Toleráns ország – félreértett törvények: A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez. In: Pál József – Vajda Zoltán (szerk.): *Bölcsészettudományok*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged 2014, 91–108.

⁴ Örököse és jogutóda, a Tiszántúli Református Egyházkerület sajtó 450. születésnapját 2007-ben és 2017-ben egyaránt megünnepelte, nem is beszélve arról, hogy hivatalosan a Magyar Református Egyház létrejöttét is (gyorsan változó kurzusokban) 1567-hez kötötték.

⁵ Meg kell jegyezni, hogy az 1646-ig tiszáninneri egyházkerületet Superintendentia Cistibiscana néven tartották nyilván, azaz Erdélyhez képest határozták meg földrajzi helyzetét. A szatmárnémeti zsinat (1646) után kezd elterjedni a Transtibiscana elnevezés, de a korábbi a 18. század végéig megmaradt, például az erdélyi főkonzisztóriummal való levelezésekben.

⁶ A továbbiakban is a nevek mögött zárójelben az említendő személyek wittenbergi diákévei.

Tiszántúlhoz is köthető, és bár Debrecenben aligha,⁷ de Szatmárban biztosan tevékenykedett, hiszen Ferdinánd több levelet írt Drágffy Gáspárnak, hogy ne tűrje meg birtokain.⁸ Lutheránus volt Ozorai Imre (1530–1531), aki először szerkesztett magyar nyelven teológiai traktátust, Békésen és Körösladányban szolgált. Gálszécsi István énekeskönyvet és katekizmust írt (1532), ő Gyulán, az énekszerző Biai Gáspár (1542) Temesvárott volt lelkész. Károlyi Boldi Sebestyén (1536) Erdődön és Krasznabélteken lelkész, később a nagybányai egyházmegye esperese, majd a szatmárvidéki lutheránus szuperintendencia vezetője („püspöke”).

Az 1545, azaz az első erdődi zsinat után újonnan létrejött, Erdélytől semmilyen tekintetben sem függő szatmárvidéki lutheránus irányú szuperintendenciát (mely nem köthető Hevesi Mihályhoz, bár azt sokáig őrizte a hagyomány)⁹ az 1557-es kolozsvári hitvitán (Matthias Hebler és Dávid Ferenc oldalán) Károlyi Boldi Sebestyén képviselte.¹⁰

Az egyháztörténeti hagyomány szerint a Tiszántúli Református Egyházkerület 1557-ben jött létre Kálmáncsehi Sánta Márton tevékenységének köszönhetően, a váradi és a szatmári „szuperintendentiák” egyesülésével. A korábbi szatmárvidéki szuperintendens (1555–1557), Károlyi Boldi Sebestyén megmaradt lutheránusnak, Erdődön és Krasznabélteken volt lelkész (1557-ig), a nagybányai egyházmegye esperese (1554-től). A Tiszántúlt a megerősödött helvét irány miatt, illetve az új egyházkerület létrejötte miatt hagyta ott, s ment Kolozsvárra, majd Szászvárosba. Így lehetett az 1557-es kolozsvári hitvitán Kálmáncsehi ellenfele. Megjegyzem, hogy a Tiszántúlon a helvét irány megszilárdulásában valóban fontos szerepet játszó Melius Juhász Péter 1558-ban került Debrecenbe, életművének jeles kutatója szerint „a tömörülés akkortájt alig haladta túl Debrecent és annak szomszédos vidékét, tehát a tiszántúli egyházkerület kialakulása még a jövőre vár”.¹¹

A Tiszántúlon a protestantizmus lutheri irányát a (zwingliánus) helvét irány mellett kezdte felváltani, és azzal egy időben megjelent a Kolozsvárról kiinduló unitárius misszió, utóbbi hathatós fejedelmi támogatással. 1569-ben a váradi hit-

⁷ Lásd Csepregi Zoltán „régijű adalékait” Dévai életrajzához. Csepregi Zoltán: Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt? In: *Egyháztörténeti Szemle*, 12. (2011), 154–169.

⁸ Thury Etele: Dévai Biró Mátyás haláláról. In: *Protestáns Szemle*, 29. (1917/7–8), 454–458.

⁹ Zoványi Jenő: Hevesi Mihály. In: *Protestáns Szemle*, 40. (1935/1), 22–24.

¹⁰ Pokoly József: Az erdélyi református egyház területi beosztásáról. In: *Protestáns Szemle* 11. (1899/5), 319–320.

¹¹ Kathona Géza: Méliusz Péter és életműve. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1967, 71.

vita során János Zsigmond „pápálkodással” vádolta Meliust, ugyanis a debreceni szuperintendens – az erdélyi gyakorlattal szemben – nem elégedett meg az egyházfegyelem gyakorlásával, hanem hitvallási kérdésekben is ítélkezett. Felszólította, hogy menjen a Tiszán túlra (azaz a Tiszától nyugatra), ha nem hajlandó betartani az erdélyi, szabad vallásgyakorlatról szóló országgyűlési határozatokat:

„Mitőlünk és a mieinktől tinéktek semmi bántástok nem volt. Hogy pedig Melius Péternek a mi szónkat megmondották, hogy a mi birodalmunkban nem pápálkodik és a ministereket az igaz vallásért ne kergesse; a könyveket meg ne égesse, senkit hittől az ő vallása mellé ne kötelezzen, ez az oka: mert a mi birodalmunkban, miképpen arról az ország végzése is vagy, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik. Ez okáért, ha ez határban meg nem marad, szabadon a Tiszán túl mehet.”¹²

A váradi hitvita után szerte a Partiumban komoly unitárius misszió indult. Olyan prédikátorok léptek fel, mint Basilius István, Karádi Pál, Óvári Benedek, Jászberényi István, Mezőgyáni Ambrus, Tóth Miklós és mások. Már 1569 őszén Váradról kiindulva bejárták a Partiumot, sőt a hódoltsági területeket is. Egyrészt Belényesen, Gyulán, Békésen, Makón, Hódmezővásárhelyen, Simándon és Temesváron jöttek létre unitárius gyülekezetek, másrészt Tasnádon, Szilágycsehben, Nagybányán, Magyarlápason, Szatmáron és Huszton, sőt a Partiumban egyházmegyét is létrehozta.¹³

A Partiumnak Erdélyhez fűződő, jóllehet folyton változó közjogi helyzete meghatározó a tiszántúli egyházkerület kialakulása szempontjából. Nem tudjuk pontosan, hogy az első szuperintendensek milyen jogkörrel rendelkeztek, azzal sem vagyunk igazából tisztában, hogy az elnevezés alatt éppen a későbbi értelemben vett esperest vagy püspököt értettek-e, de nyilvánvalóan az ordináció, azaz a papszentelés és a papoknak az eklézsiákba való kirendelése, illetve a vizitáció, vagyis az egyházlátogatás jogkörének a birtoklása tette őket egyenrangúvá a korábbi katolikus püspökökkel. Míg a magyarországi részekben kezdetben a protestáns püspök a seniorok egyike, addig Erdélyben a fejedelem hivatalnok, eredetileg

¹²Nagy Lajos – Simén Domokos (kiad.): *Unitárius írók a XVI. évszázadból. 1. kötet. A nagyváradi disputatio*. Kolozsvárt 1870, 130–131. A hitvita jegyzőkönyvét maga Dávid Ferenc állította össze és adta ki eredetileg: RMNy 286. [Dávid Ferenc:] *Az váradi disputationac avagy vetelkedesnac az egy Attya Istenről és annak Fiaról, az Iesus Christusról és a Szent Lélekről igazán valo elő számlalása...* Colosvarot 1569 (1570), 47.

¹³Kathona Géza: *i. m.* 171.

mint püspöki vikárius. A korabeli szóhasználatban a tiszántúli seniorok/esperek is nevezték magukat szuperintendensnek, megkülönböztetve német mintára a generalis és specialis superintendenst.¹⁴

Hamarosan az önállóvá vált Erdélyben és az erdélyi irányítás alatt álló partiumi területeken kialakult a *recepta religiók* rendszere, ennek révén az állam egyházak felett álló, de az egyház belső életét alapvetően befolyásoló főhatósággá vált.¹⁵ A mindenkori erdélyi fejedelem kezébe került a vallás ügye, akinek később az *innovatio*, azaz a további újítás tilalmával a törvények újabb eszközt is adtak a kezébe. A 17. században a református fejedelmek alatt a fejedelmi hatalomnak és a református egyháznak mégis sajátos összefonódása alakult ki.¹⁶

Az erdélyi fejedelmi hatalom az 1550-es években a püspöki javakkal együtt bizonyos püspöki jogköröket is magához vett. Például a papok megerősítéséért járó *taxa confirmationalis* és a püspöki oltalom fejében fizetett *census cathedralicus* is, mint püspöki jövedelmek, a kincstárba folytak be, a megerősítés is a fejedelem tiszte volt, így lényegében kegyúri jogot gyakorolt az egyházközségek felett. A protestáns szuperintendenst ugyan nem ő választotta, de ő erősítette meg (a Partiumban is!), és lényegében az őt megillető jogokat ruházta át rá. Izabella királyné 1557-ben, amikor megerősítette Matthias Hebler szász püspököt hivatalában, ennek indoklásában kinyilvánította, hogy az ő tiszte az ország alattvalóinak, ezen belül a gyülekezeteknek a védelme is. Immár nem csupán az egyház külső állapotának, javainak és jogainak a védelmét tekintette feladatának, hanem az igaz hit védelmét és a *schisma* eltávolítását is. Mint korábban a püspök tehetette, most a fejedelem ruházta fel a szuperintendenst az ordinatio jogával, az egyházi ügyek felügyeletével. Ugyanakkor a fejedelem az iskolai ügyek, de sokszor az egyházszervezet vagy az egyházfegyelem felügyeletét is ellátta, működésének rendjét is biztosította.¹⁷ Hebler halála után Báthory István maga szólította fel a szász evangélikusokat püspökválasztásra, képviseltette magát a püspökválasztó zsinaton, három jelöltet terjesztett fel, és ő maga választott azok közül.¹⁸

¹⁴Budai Ézsaiás: *Magyarország Históriaja* I. Trattner és Károlyi, Pest 1833, 114.

¹⁵Balázs Mihály: A hit... hallásból leszön. Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. MTA THI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, Budapest 2002, 51–73.

¹⁶Rác Lajos: Uralkodói eskük és választási conditiók (avagy a főhatalom korlátozásának jogi keretei az erdélyi fejedelemségben). *Állam- és Jogtudomány*, 28. (1985/4), 750.

¹⁷Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 (1736)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2000, 8.

¹⁸Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. IV. Budapest 1904, 71.

Ahogy a partiumi területek is az erdélyi fejedelmek alá kerültek (nagy részük egyházigazgatásilag a középkor óta ott volt), az itteni protestáns püspöki hatalom is kizárólagos joggal átvette a *potestas ordinis*, azaz az ordináció jogkörét, ezzel vált teljessé jogkörük, és lényegében a középkori püspökök helyébe léptek.¹⁹ Az erdélyi fejedelmi hatalom védelmet adott a Partium reformátusságának is, ennek jelentősége az egyes felekezetek közötti számarányban még ma is tükröződik.

Tudjuk, hogy Erdélynek 1542, azaz Statileo halála után nem volt római katolikus püspöke, az ordináció jogát a vikáriusok gyakorolták, protestáns szempontból egy-egy archidiakonátus feletti befolyás és az ordináció püspöki jogkörének gyakorlása lényeges pontja volt az önállósodásnak.

A későbbi Tiszántúli Református Egyházkerület kialakulásának három központja volt: Az egyik az említett, erdélyi püspökséghez tartozó Szatmárban, köszönhetően az 1545-ös erdődi zsinatnak,²⁰ a másik a Petrovics Péter segítségével és Kálmáncsehi Sánta Márton szervezésében létrejött debreceni központú szuperintendenciában (1557),²¹ a harmadik a rövid életet megélt csanádi protestáns kerületben (1550), amelynek vezetője Gönczi Máté volt.²² Utóbbiról nincs sok adatunk, hiszen patrónusa, Petrovics Péter a török hódítás miatt hamar elveszítette Maros menti birtokait. Magyarországon a Tiszától keletre, azaz a Partiumban és Erdélyben Petrovics Péterhez köthető a legelső olyan egyházpolitikai kezdeményezés, melynek célja valamely felekezet kizárólagossá, mintegy „államvallássá” tétele, ez a reformáció helvét iránya volt.²³ Ennek köszönheti Petrovics a már-már eposzi jelzővé vált megjelölést: történetírásunkban ő lett „az első kálvinista főúr”. Kétségtelen, hogy a legkorábbi reformációtörténeti összefoglalások, például Istvánffy Miklós 1605-ben keletkezett, Pázmány Péter kérésére készült írása is kiemelte a reformáció terjedésében játszott kiemelkedő szerepét.²⁴

¹⁹ Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása*. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa 1942, 191–193.

²⁰ Az erdődi hitvallás szerzői Kopácsi István, Székely Balázs, Kalocsai János, Tordai Demeter és Batizi András lehetnek, azaz Dévainak már nem sok köze volt a hitvallás szövegének megfogalmazásához. Ld. Csepregi Zoltán: Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt? In: *Egyháztörténeti Szemle*, 12. (2011/1), 154–169.

²¹ Szabadi István: *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Kálmáncsehi Sánta Márton Emlékalapítvány, Debrecen 2007.

²² Tóth Ferencz: *A Helvétziai Vallástételt követő túl a tiszai szuperintendenciában élt református püspökök élete*. Özvegy Streibig Józsefné, Győr 1812, 16; Zoványi Jenő: *Magyarországi szuperintendenciák a 16. században*. Hornyánszky könyvnyomdája, Budapest 1898, 5.

²³ Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja. In: *Keresztény Magvető*, 114. (2008/2), 181–183.

²⁴ Szabadi István: Petrovics Péter mint „pater patriae” és „princeps”. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben*. *Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2019, 20–27.

Ősz Sándor Előd*

Kolozsvár

Reformátorok művei a gyulafehérvári Batthyáneumban¹

A gyulafehérvári Batthyáneum Erdély egyik legjelentősebb könyvgyűjteménye. Alapítása Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspök (1780–1798) nevéhez köthető. A történészként is jelentőset alkotó tudós és tudományszervező püspök 1792-ben elérte, hogy a katonai kincstár átengedje az egyházmegyének az 1773-ban feloszlott trinitárius templomot és kolostort. A templom épületének átalakítása 1794 körül zajlott, a teret négy szintre osztották: a földszintre nyomdát, az első és második emeletre könyvtárat, az átépített padlástérbe csillagvizsgalót rendeztek be. A könyvtár anyagának bizonyos része 1794-ben már a mai helyén volt.

A gyűjtemény alapját Batthyány 3000 kötetnyi magánkönyvtára, valamint a gyulafehérvári püspöki, illetve a káptalani bibliotéka jelentette. Az alapító püspök 1782-ben megvásárolta Christoph Anton von Migazzi (1714–1803) bécsi érsek impozáns könyvtárát, valamint a lőcsei Szent Jakab-templom értékes gyűjteményét. Ide kerültek az 1773-ban feloszlott szerzetesrendek (elsősorban jezsuiták) könyvei is.²

A gyűjtemény később a Gyulafehérvári Egyházmegye püspöki könyvtáraként is működött, anyaga keveredett a szomszédos épületben működő szemináriuméval. 1948-ban államosították, azóta a Román Nemzeti Könyvtár alegységeként működik.³

* Ősz Sándor Előd (Gyergyószentmiklós, 1982) tanulmányait a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (2005 – első lelkészképesítő) és a BBTE Református Tanárképző Karán (2006 – magiszteri, 2017 – doktori) végezte. 2005–2007 között a Kolozsvár-Alsóvárosi Református Egyházközség segédlelképásztora, 2007 óta az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár munkatársa, 2022-től a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet adjunktusa. Érdeklődési területei: az Erdélyi Református Egyház kora újkori szervezete és működése, református iskolatörténet, református lelkészek és tanítók életpályája, erdélyi értelmiségiek könyves műveltsége, a reformátorok teológiájának hazai recepciója.

¹ A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

² Jakó Zsigmond: Batthyány Ignác, a tudós és tudományszervező. In: *Uő: Társadalom, egyház, művelődés*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest 1997. 368–381.

³ A gyűjtemény jelenlegi honlapja: <https://bibnat.ro/Colectiile-Filialei-Batthyaneum-s187-ro.htm>. 2024. szeptember 9-i letöltés.

2018 óta tartó, hosszabb távú kutatásunk során – amelynek célja a történelmi Erdély könyvgyűjteményeiben fellelhető reformátori munkák leírása – jutottunk el ebbe a gyűjteménybe, és vettük kézbe az alábbi tizenöt szerző itt őrzött, 1601 előtt megjelent munkáit. *Wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1497–1560), Georg Major (1502–1574). *Lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600). *Genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1602). *Zürichi teológusok*: Pietro Martire Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586). *Svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574). *Pfalzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590). Kizárólag teológiai művekkel foglalkozunk, illetve olyan gyűjteményes kötetekkel, amelyek teológiai témájú írásokat (is) tartalmaznak.

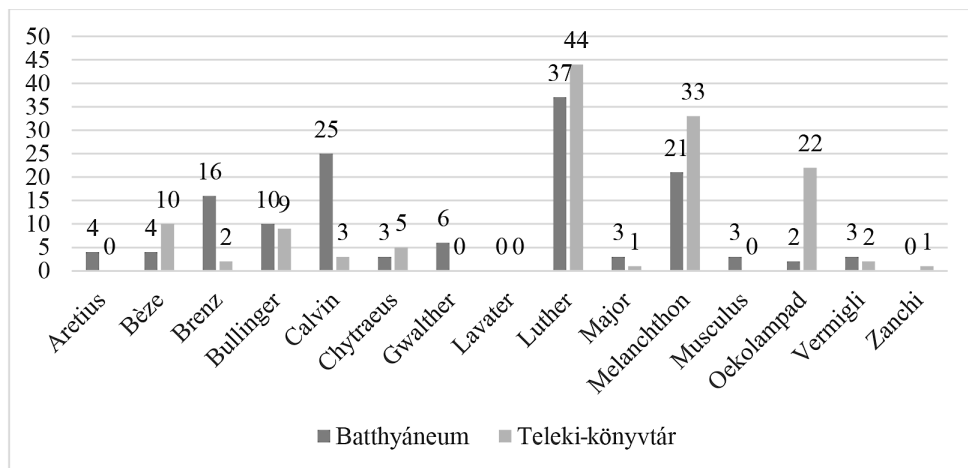
A Batthyáneum megfelelő anyagának vizsgálatával lezárult a református, unitárius és katolikus gyökerű gyűjtemények számbavétele és elsődleges feldolgozása, ezekben a fent említett szerzők 1133 művét kutattuk.

Kötetek és szerzők – mennyiségi elemzés

A Batthyáneumban a kutatott 15 szerző közül 13-nak a műveit találtuk meg, szám szerint 137 nyomtatványt. Ludwig Lavater és Girolamo Zanchi műveiből egyetlen példányt sem őriz a könyvtár, ez érthető, ugyanis a nevezett szerzők a 17. század közepétől nem voltak részei a teológiai „kánonnak”. A vizsgált anyag közel 60%-át három közismert reformátor munkái teszik ki: Luther (35), Calvin (25) és Melanchthon (21). A sorrend a következőképpen folytatódik: Brenz (16), Bullinger (10), Gwalther (10), Aretius (4), Bèze (4), Chyträus (3), Major (3), Musculus (3), Vermigli (3) és Oekolampad (2).

A vizsgált könyvtárral egy időben alakult Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtára, a Teleki Téka. Utóbbi reformátori munkáit is számba vettük, és meglepően tapasztaltuk, hogy – bár a vizsgált anyagrészt nagysága csaknem azonos: a Batthyáneumban 137, a Teleki Tékában 132 nyomtatványt írtunk le – a szerzők arányában jelentős különbségek mutatkoznak. A református Teleki gyűjteményében alig találunk Calvin- és Brenz-művet, a Batthyányéban előbbiből 25, utóbbiból 16 van. Luther és Melanchthon írásainak száma viszont a Teleki gyűjteményében nagyobb. Oekolampad írásai a Batthyáneumban alig lelhetők fel, Teleki 22 könyvét

vásárolta meg. (Utóbbira magyarázat a kancellár bázeli peregrinációja lehet.)⁴ (1. ábra).

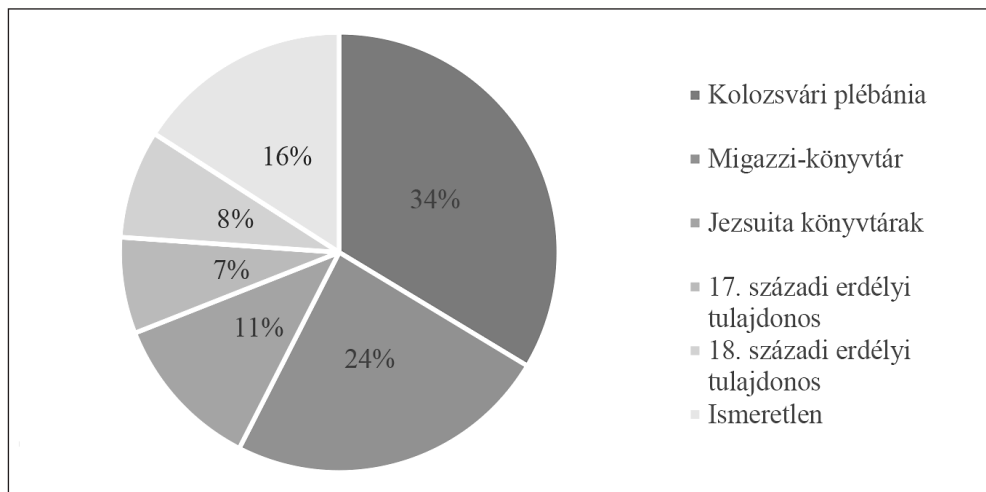
1. ábra

Az aránybeli különbségek oka elsősorban nem a gyűjtők/könyvtáralapítók szellemi profiljában, hanem a két gyűjtemény különböző forrásaiban keresendő. Teleki könyvtárának 132 reformátori nyomtatványa közül mindössze 28-ról sikerült egyértelműen igazolni, hogy a történelmi Magyarország területéről került a Tékába. 30 művet bizonyíthatóan külföldről vásárolt, 74 nyomtatványban viszont – a Telekién kívül – nem találtunk tulajdonosjegyet. Valószínűleg az utóbbiak is külföldről kerültek Marosvásárhelyre. A kancellár esetében sokkal inkább gyanakszunk célzott beszerzésekre.

A Batthyáneumban vizsgált kötetek legfeljebb 40 %-a került külföldről Gyulafehérvárra. 27 reformátori munka (24 %) a Migazzi-könyvtárból származik, további 18-ban (16 %) nem találtunk a Batthyányénál korábbi bejegyzést. A többiek viszont a kolozsvári főplébánia (38), illetve a nagyszebeni és a székelyudvarhelyi jezsuita rendházak (13) könyvtáraiból származnak, nyolc műnek 17., 9-nek pedig 18. századi hazai tulajdonosát azonosítottuk. (2. ábra)

⁴Teleki gyűjteményének reformátori műveiről lásd: Ösz Sándor Előd: Reformátorok művei Teleki Sámuel gyűjteményében: In: Bányai Réka – Kimpján Annamária (szerk.): *Musis patriis... Tanulmányok Teleki Sámuel halálának 200. évfordulójára*. Teleki Téka Alapítvány, Marosvásárhely 2024, 212.

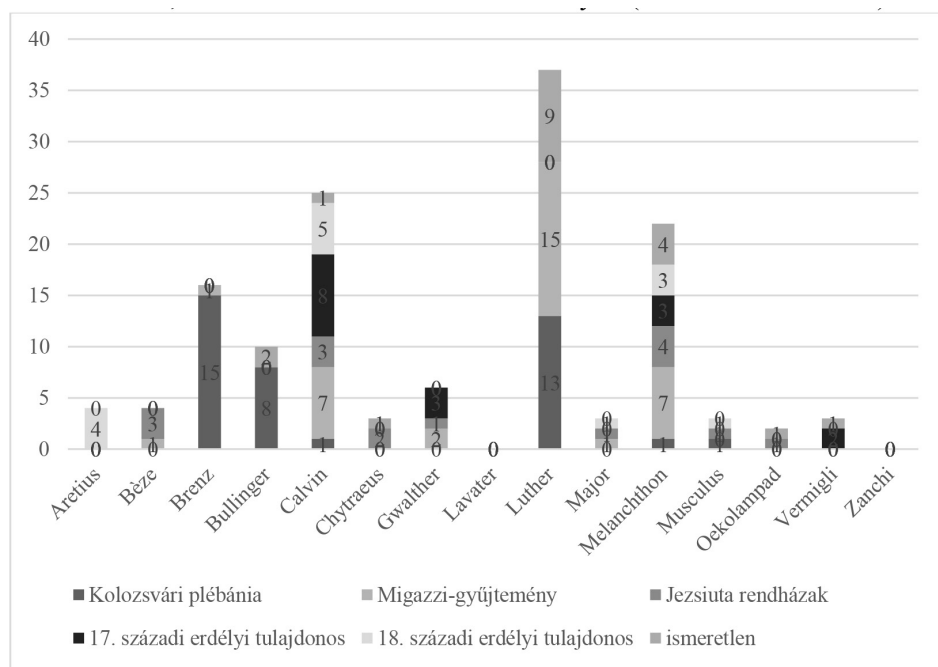
Ha szerzők szerint vizsgáljuk a kötetek provenienciáját, megállapíthatjuk, hogy a kolozsvári főplébániáról elsősorban Brenz, Bullinger és Luther művei kerültek a Batthyáneumba, a Migazzi-gyűjteményből⁵ Calvin, Luther és Melanchthon írásai, hazai tulajdonosoktól Calvin, Gwalther és Melanchthon kiadványai.

2. ábra

A vizsgált nyomtatványok több mint fele (71 kiadvány) 1600 előtt már Kárpát-medencei tulajdonos birtokában volt, 12 nyomtatványnak a legkorábbi hazai tulajdonosa 17., 32-nek pedig 18. századi, 16-ban viszont kizárólag 19. századi tulajdonosjegyet találtunk. Brenz, Bullinger és Gwalther Batthyáneumban őrzött műveinek többsége már a 16. században Erdélyben volt. A Luther-köteteknek viszont hozzávetőlegesen a fele került a 16. században haza, a többi műve viszont csak a 18. században érkezett Erdélybe. Calvin és Melanchthon vizsgált művei időben viszonylag egyenletesen érkeztek a Kárpát-medencébe. (3. ábra)

⁵ A gyűjtemény köteteit a korabeli katalógus segítségével azonosíthatjuk: Ileana Dârja: *Fondul Migazzi. Surse documentare. Catalogul Bibliotecii cardinalului Christophor Migazzi*. Altip, Alba Iulia 1998.

3. ábra

Tulajdonosok és kötetek

A mennyiségi elemzés után érdemes részletesen, tulajdonosi körönként megvizsgálni a Batthyáneum reformátori műveit.

1. Külföldi tulajdonosok

A Migazzi-gyűjteménnyel együtt két olyan kötet került Gyulafehérvárra, amelyek a 16. század jelentős német személyiségeinek a könyvtárához tartoztak. Luther levélgyűjteménye első kötetének 1556-os kiadása⁶ Johann Selner (1525–1583) birtokában volt. Selner Wittenbergben (1550–1553) tanult, később Drezdában működött kántorként (1553–1560), majd lelkipásztorként (1560–1583). Korának híres motettaszerezője volt.⁷ A kötet halála után fiához, Daniel Selnerhez került, akiről

⁶ Luther, Martin: *Epistolarum...* Cristianus Rhodius, Ihenae 1556 – VD16 L 4649. Jelzete: G2 V 9.

⁷ Härtwig, Dieter: Johann Selner. In: Blume, Friedrich (hgg.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart XII*. Bärenreiter, Kassel – Basel – London – New York 1965. 490–491.

mindössze annyit tudunk, hogy 1586-ban a híres pfortai gimnáziumban tanult, majd a braunschweigi herceg udvari énekese lett.⁸ Őt garasért adta el egyik rokonának.

Luther és munkatársai (Johann Staupitz, Andreas Karlstadt) 13, 1520–1522 között megjelent kisebb írásának kolligátumát⁹ 1574-ben kapta ajándékba Altdorfban Johann Hofmann altdorfi és nürnbergi nyomdász (1588–1602).

2. A kolozsvári plébánia könyvtára

Kolozsvár protestánssá lett plébániai könyvtárának világosan elkülöníthető az a része, amely már 1555 körül bizonyíthatóan a főtéri templomban vagy a plébániaházban volt. A kötetek közös jellemzője, hogy oldalsó metszésükön a rövidített cím mellett a *Vol[umen] Cathedrae Saxo[nicae]/Vng[aricae] Colos[váriensis]* felirat, illetve egy vagy két betűből álló könyvtári jelzet olvasható. Az állományrészeiről legelőször Asztalos Miklós adott hírt,¹⁰ később Biró Gyöngyi,¹¹ illetve Sas Péter¹² írtak róla, legutóbb pedig a gyulafehérvári szemináriumi könyvtár antikvakatológusában bukkant elő öt – jogi témájú – kötete.¹³

⁸ Werner, Arno: Musik und Musiker in Landesschule Pforta. In: *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft*, 8. (1907), 549.

⁹ Luther, Martin: *Von der Beycht ... Melchior Lotter, Wittenberg 1521* – VD16 L 7182 + Uő: *Evangelium von der tzeben auszsetzigen[!] vordeutsch.* [Melchior Lotter], Wittenberg [1521] – VD16 L 4714 + Uő: *Das Magnificat vorteuschet und auszgelegt.* [Melchior Lotter], Wittenberg [1521] – VD16 L 5453 + Uő: *Auszlegung deutsch des Vatter unnser.* [Melchior Lotter, Wittenberg 1520] – VD16 L 4063 + Uő: *Von der Christlichen hoffnung.* [Valentin Curio, Basel 1522] – VD16 L 5545 + Uő: *Der sechsunddreissigst psalm David.* [Silvan Otmar, Augsburg 1521] – VD16 L 5863 + Uő: *Deutsch Auszlegung des siebenundsechtzigsten Psalmen.* [Johann Rhau-Grunenberg, Wittenberg 1521] – VD16 L 4333 + Uő: *Ein treu vromanung[!].* [Johann Eckhart, Speyer, 1522] – VD16 L 6773 + Staupitz, Johann: *Von der liebe Gottes.* [Adam Petri, Basel 1520] – VD16 S 8710 + Luther, Martin: *Ein kurtz form der zehnn gebott.* [Valentin Curio, Basel 1521] – VD16 L 5382 + Karlstadt, Andreas: *Von abtuhung der Bylder.* Nickel Schirlentz, Wittenberg [1522] – VD16 B 6214 + Uő: *Von gelubden unterrichtung.* [Nickel Schirlentz, Wittenberg 1521] – VD16 B 6245. Jelzete: B2 III 9.

¹⁰ Asztalos Miklós: A kolozsvári Szent Mihály-templom XVI. századi könyvtára. *Könyvtári Szemle*, 1. (1934/6), 41–42.

¹¹ Biró Gyöngyi: A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára a XVI–XVIII. században. In: Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve.* Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár 2001, 142–143.

¹² Sas Péter: A kolozsvári Szent Mihály-plébániakönyvtár. Egy könyv- és olvasmánytörténeti kuriózum. In: Stemler Ágnes – Varga Bernadett (szerk.): „...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére.* Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, Budapest 2010, 277–284.

¹³ Szügyi Szűcs Judit – Veres Anna Mária: *A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Inté-*

Az állomány kötetei eddig három helyről kerültek elő: a Kolozsvári Római Katolikus Főplébánia könyvtárából (47 nyomtatvány 29 kötetben – kizárólag egyháziak), a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárából (12 nyomtatvány 8 kötetben – hét egyházi, öt reformátor), illetve a Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézetben (öt nyomtatvány öt kötetben – kizárólag egyházi munkák). Az eddig ismert kötetek az 1537–1555-ös időszakban látrak napvilágot.

A Batthyáneumban újabb 25 kötetet találtunk a kolozsvári plébánia könyvtárából – ezekbe összesen 43 nyomtatványt kötöttek be. Ezek a kötetek kizárólag reformatori munkákat tartalmaznak:¹⁴ 16 Johann Brenz, 13 Martin Luther, nyolc Heinrich Bullinger, egy-egy Jean Calvin, Georg Major, Philipp Melancthon, Wolfgang Musculus, Joachim Vadian, Juan Luis Vives tollából származik. (A kötetek jegyzékét lásd a függelékben.)

A kolozsvári provenienciájú kötetek nagy részének supralibrosa sajátos elrendezésű: az első tábla felső mezőjébe (szokás szerint ide a kötető monogramja került) a mű rövidített címét préselték, az alsóba az 1555-ös évszámot. A hátsó tábla felső részén a C H, az alsón az S B monogram olvasható. A monogramokat nagy valószínűséggel Casparus Helthus/Heltai-ként, illetve Stephanus Basilius-ként oldhatjuk fel. Basilius (Balázsfí) István tekintélyes kolozsvári polgárcsalád fia volt, 1549–1550-ben, illetve 1555-ben tartózkodott Wittenbergben. Később kolozsvári magyar prédikátor (1558–?), majd Rettegen (1560–1566), Belényesen, Nagyteremiben, Szentmihályfalván és Magyaroklősön volt lelkész, 1592-ben halt meg.¹⁵ Feltételezzük, hogy második peregrinációja idején Heltai megbízta a legfrissebb teológiai kiadványok beszerzésével. A reformátorok, illetve a műveik aránya talán éppen Kolozsvár reformatorának (belső?) teológiai kánonját is tükrözhetette. Az pedig figyelemre méltó, hogy a Wittenbeghez köthető Luther, Brenz, Major és Melancthon mellett ott vannak a svájci reformáció képviselői is, Bullingernek egyenesen 8 műve.

zet „*Seminarium Incarnatae Sapientiae*” könyvtárának régi állománya. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2019, 45–48.

¹⁴ A Batthyáneum digitalizált cédulakatalógusa (http://digitool.bibnat.ro/R/H8SN7L-KPEAHX9A14CBPVTAGCLUMNVCMIQ34VCSFIFGHLVI8FIX-03433?func=collections&collection_id=1749) alapján elkészítettük azon 194 kötet jegyzékét, amely formátuma és nyomtatási ideje alapján része lehetett a plébániai könyvtárnak. Ezt átadtuk Gabriela Dánilă könyvtárosnak, a gyűjtemény őrének. Néhány hónapnyi vizsgálat után jelezte, hogy a nevezett kötetek egyikének a metszésén sem talált *Vol[umen] Cathedrae Saxo[nicae]/Vng[aricae] Colos[variensis]* felíratot.

¹⁵ Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi Kiadó, Budapest 2017, 95.

A lassan unitáriussá váló városi plébánia könyvtárát valószínűleg a templom sekrestyéjében őrizték. 1716-ban a templom római katolikus tulajdonba került, így a könyvtár állománya is szétszakadt. Egy részét magukkal vitték az unitáriusok, másik részét talán elégették, a harmadik rész pedig a római katolikusokhoz került.¹⁶ Véleményünk szerint a Batthyáneumba került könyvek az utóbbi állományrészhez tartoztak, ám a szerzők mindegyike rajta volt az egyház tiltólistáján, az ún. indexen. Valószínűleg emiatt szállították őket a püspöki könyvtárba, amelyet Batthyány beépített az új alapítású bibliotékába.

3. Wittenbergben peregrináló erdélyiek

A Heltai–Basilius-féle beszerzések mellett további olyan köteteket ismerünk, amelyek már a 16. században Kárpát-medencei tulajdonoshoz kerültek.

Erasmus Greff Wittenbergben (1555) tanult és ott ordinált szebeni (1555–?) prédikátor¹⁷ Melanchthon *Loci communes*-ét birtokolta.¹⁸ Christian Thobiae, Barcaföldvár (1569–1571) és Brassó-Bertalan (1571–1572) prédikátora, Szászveresmart lelkésze¹⁹ 1568-ban, wittenbergi tanulmányai idején köttette be Georg Major homíliagyűjteményét.²⁰

Az 1570-es évek wittenbergi beszerzései tükrözik az egyetem „kriptokálvinista” irányát: Georg Urischer besztercei polgár²¹ 1574-ben Kálvin-műveket,²² Thomas Wagner, Brassó-Bertalan (?–1592–1594 mh.) későbbi lelképásztora²³ ugyanebben az évben Gwalthernek az Apostolok cselekedeteihez és a Római levélhez írott kommentárjainak a kolligátumát²⁴ szerezte meg. A nagykapusi szár-

¹⁶ Az átadásról lásd részletesen: Biró Gyöngyi: *i. m.* 146–148.

¹⁷ Wagner, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*. I. Von der Reformation bis zum Jahre 1700. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1998, 66.

¹⁸ Melanchthon, Philipp: *Loci communes theologici*. Valentinus Papae, Lipsiae 1546 – VD16 M 3644. Jelzete: C2 VIII 13.

¹⁹ Wagner, Ernst: *i. m.* 104.

²⁰ Major, Georg: *Secunda pars homiliarum*. [Johann Krafft], Wittebergae 1564 – VD16 M 2047. Jelzete: D2 IX 15.

²¹ Monok, István – Ötvös, Péter – Verók, Attila: *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750*. Adattár 16/4. Ungarische Széchényi Nationalbibliothek, Budapest 2004, 7.

²² Calvin, Jean: *Opuscula*. Nicolaus Barbirius et Thomas Courteau, Genevae 1563 – GLN-652 + Uő: *Homiliae sive conciones VII*. Ioannes Crispinus, [Genevae] 1556 – GLN-361. Jelzete: C3 VIII 6.

²³ Wagner, Ernst: *i. m.* 107.

²⁴ Gwalther, Rudolf: *In Acta Apostolorum homiliae*. Christophorus Froshoverus, Tiguri 1569 – VD16 W 1078 + Uő: *In D. Pauli apostoli epistolam ad Romanos homiliae*. Christophorus Froshoverus, Tiguri 1572 – VD16 W 1086. Jelzete: L IV 1.

mazású, Brassóban iskolázott Paul Schwarz (Melas) 1573-ban lett a wittenbergi egyetem hallgatója.²⁵ Valószínűleg tanulmányai idején vásárolta Gwalther néhány páli levelet magyarázó homíliagyűjteményének kolligátumát,²⁶ amelyet 1587-ben eladott Johann Rodner muzsnai lelkésznek. Valentin Rösler későbbi kistoronyi (1582–1596) lelkész²⁷ 1579-ben – szintén Wittenbergben – szerezte meg három helvét hitű teológus, Aretius, Caspar Olevianus és Lambert Daneau műveinek,²⁸ illetve néhány, wittenbergi egyetemhez köthető nyomtatványnak a kolligátumát.²⁹

A szászbuzdi származású Johann Nikler (Nuclerus) 1585-ben, odera-frankfurti egyetemjárása idején³⁰ Melanchthon-kolligátumot³¹ vásárolt, a mártonhegyi lelkészgyerek Daniel Klein 1589-ben Wittenbergben³² Calvin *Institúcióját* köttette be.³³ Tolnai Artopaeus István 1588-ban Wittenbergben³⁴ szerezte be Vermigli két kommentárjának a kolligátumát.³⁵

²⁵ Wagner, Ernst: *i. m.* 85.

²⁶ Gwalther, Rudolf: *In priorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1578 – VD16 W 1103 + Uő: *In posteriorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1578 – VD16 W 1107 + Uő: *In D. Pauli apostoli epistolam ad Galatas homiliae LXI*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1576 – VD16 W 1082. Jelzete: L V 7.

²⁷ Wagner, Ernst: *i. m.* 93.

²⁸ Aretius, Benedictus: *Isagoge ad lectionem epistolarum divi Pauli apostoli*. Franciscus le Preux, Lausannae 1574 – GLN-5536 + Uő: *Isagoge in canonicas septem epistolas*. Franciscus le Preux, Lausannae 1574 – GLN-5539 + Olevianus, Caspar: *In epistolam D. Pauli apost. ad Galatas notae*. Eustachius Vignon, Genevae 1578 – GLN-2689 + Uő: *Expositio symboli apostolici*. Andreas Wechel, Francofurti 1576 – VD16 O 699 + Daneau, Lambert: *Methodus Sacrae Scripturae in publicis ... tractandae*. Petrus Santandreasus, [Genevae] 1579 – GLN-2731. Jelzete: H IV 19.

²⁹ [Wittenberger Universität]: *Von den person und Menschenwerdung...* s. t., Wittenberg 1572 –VD16 W 3771 + Luther, Martin – Wittenberger Universität: *Christliche Fragstück*. s. I. 1571 – VD16 W 3714 + *Kurze Christliche und einfeltige widerholung*. Mathes Stöckel und Gimel Bergen, Dresden 1572 – VD16 ZV 16433 + Melanchthon, Philipp: *Sprüche der heiligen Veter*. Hans Krafft, Wittenberg 1575 – VD16 ZV 10789. Jelzete: D2 V 8.

³⁰ Wagner, Ernst: *i. m.* 122.

³¹ Melanchthon, Philipp: *Initia doctrinae physicae*. Ioannes Crato, Witebergae 1578 – VD16 M 3482 + Uő: *Liber de anima*. Clemens Schleich, Witebergae [1580] – VD16 M 2778 + Uő: *Ethicae doctrinae elementa*. [Wittenberg 1565] – VD16 M 3298. Jelzete: I4 IV 33.

³² Wagner, Ernst: *i. m.* 120.

³³ Calvin, Jean: *Institutio christianae religionis, editus per Nicolas Colladon*. Eustathius Vignon et Johannes le Preux, Genevae 1585 – GLN-997. Jelzete: E2 VIII 5.

³⁴ Szabó András: *i. m.* 268–269.

³⁵ Vermigli, Pietro Martire: *In duos libros Samuelis prophetae ... commentarii*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1575 – VD16 B 3054 + Uő: *Melachim id est Regum libri duo posteriores cum comenntariis*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1581 – VD16 B 3055. Jelzete: L IV 5.

4. Heidelberg vonzásában

A század végén a hazai református diákok könyvbeszerzéseiben már Heidelberg játszott meghatározó szerepet.

Thúri Farkas György neolatin költő, későbbi putnoki, munkácsi (1605–1608) és sátoraljaújhelyi (?–1612 mh.) lelkipásztor³⁶ 1597-ben Wittenbergben vásárolta Calvin *Institúcióját*,³⁷ de 1601-ben már Heidelbergben adta tovább Szőlősi Bede Jánosnak, akitől a sárospataki kollégium könyvtárába került.³⁸ 1598-ban Szenci Molnár Albert Calvin-kolligátumot³⁹ vásárolt Heidelbergben, ez a zoltárfordító legrégebbi ismert könyvbeszerzése.⁴⁰

5. Domidoctus százszok

A 17. századi tulajdonosok tulajdonképpen két körre különíthetők: erdélyi szász lelkészek, illetve magyar református értelmiségiek. A szász lelkész-possessorok között már alig találunk peregrinusokat, többnyire itthon tanult, kisebb gyülekezetekben szolgáló igehirdetőkről van szó. Paul Eber *Quaestiones de rebus cognitione dignissimis*⁴¹ című munkájának a Batthyáneumban őrzött példánya már a 16. században Erdélyben volt, a nagyselyki Caspar Bogner birtokolta, majd 1569-ben Szebenben Peter Zeidnernek ajándékozta, a 17. század elején pedig Andreas Klos nagydisznódi (1604–?) prédikátor⁴² volt.

Andreas Welther szászkezdí (1649–?) prédikátor, majd miklóstelki (1657–?) és szászkeresztúri (1664–1687 mh.) lelkipásztor szolgálatának kezdetén, 1649-ben

³⁶ Szabó András: *i. m.* 261–262.

³⁷ Calvin, Jean: *Institutio christianae religionis*. Johannes le Preux, Genevae 1592 – GLN-1044. Jelzete: E2 VIII 6.

³⁸ A kötetéről lásd részletesen: Ósz Sándor Előd: Szőlősi Bede János Institúciói. A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója. In: *Sárospataki Füzetek*, 16. (2012), 59–69.

³⁹ Calvin, Jean: *Acta synodi Tridentinae cum antidoto*. [Joannes Girardus, Genevae] 1547 – GLN-102 + Uő: *Interim adultero-germanum [editio prima]*, [Joannes Girardus, Genevae] 1549 – GLN-144 + Uő: *Libellus de Coena Domini*. Joannes Girardus, Genevae 1545 – GLN-85 + Gallasius, Nicolaus [Calvin, Jean]: *Pro G. Farello adversus Petri Caroli calumnias, defensio*, [Joannes Girardus, Genevae] 1545 – GLN-88. Jelzete: B X 23.

⁴⁰ A kötetéről lásd részletesen: Ósz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin levelei: Új adatok a zoltárfordító és fia biográfiájához. In: *Református Szemle*, 102. (2012/6), 747–756.

⁴¹ Eber, Paul – Melanchthon, Philipp: *Quaestiones de rebus cognitione dignissimis*. Haeredes Georgii Rhau, Witebergae 1558. Jelzete: T3 VII 27.

⁴² Wagner, Ernst: *i. m.* 223.

tett szert Melanchthon Római levélhez írott kommentárjára.⁴³ Andreas Grell segesvári rektor (1663–?) és prédikátor (1666–1670 mh.)⁴⁴ 1654-ben a segesvári iskolában jutott a Chyträus katekizmusát is tartalmazó a kolligátum⁴⁵ birtokába, a munka alighanem tankönyv volt. Andreas Werner dedrádi (1659–?) prédikátor, majd szászzsolnai lelkipásztor⁴⁶ könyvtárában ott volt Oekolampad Theophülaktosz-fordításának egyik példánya.⁴⁷

6. Reformátusok Nógrádtól Kitidig

A magyar református tulajdonosok skálája mind térben, mind időben szélesebb.

Csepregi Mátyás nógrádi (?–1623), majd drégelypalánki (1623–1632–?) lelkész, esperes⁴⁸ tékájában ott volt Gwalthernek az Apostolok cselekedeteiről írott könyvet,⁴⁹ illetve a Római levelet⁵⁰ magyarázó homíliagyűjteménye. Csepregi az Apostolok cselekedeteit magyarázó kötetbe négysoros, a Római levél alapján írott prédikációfüzérbe egy nyolc-, illetve tizenkilenc soros latin verset jegyzett. Szövegeket nem találtuk korabeli kiadványokban, így megkockáztatjuk a feltevést, hogy saját szerzeményekről van szó. A Római levélhez írott homíliagyűjtemény 20. foliójának versójára írott szöveg szerint 1623-ban a kötet első 43 prédikációját elmondta a nógrádi gyülekezetben, majd a települést elpusztították a törökök, és ő is odébbállt.⁵¹ A kötet sűrű széljegyzetei is arra utalnak, hogy rendszeresen használta

⁴³ Melanchthon, Philipp: *Epistolae Pauli scriptae ad Romanos enarratio*. Officina Viti Crutzer, Witebergae 1556 – VD16 M 3217. Jelzete: O VII 2.

⁴⁴ Wagner, Ernst: *i. m.* 189.

⁴⁵ Chyträus, David: *Catechesis*. Haeredes Iohannis Cratonis, Wittebergae 1580 – VD16 ZV 3325 + Osiander, Andreas: *Pia et fidelis admonitio*. [Georg Gruppenbach], Tubingae 1580 – VD16 O 1224 + Selnecker, Nikolaus: *Epistola ad Ambrosium Wolffium*. [Johannes Steinman], Lipsiae 1580 –VD16 S 5526 + Uő: *Epistola scripta ad Lambertum Danaeum*. [Johannes Steinman], Lipsiae 1580 – VD16 S 5527. Jelzete: C2 IX 22.

⁴⁶ Wagner, Ernst: *i. m.* 309.

⁴⁷ Oekolampad, Johannes (transl.): *Theophylacti archiepiscopi Bulgariae in quatuor Evangelia enarrationes*. Melchior Novesianus, Coloniae 1541 – VD16 ZV 16921. Jelzete: Q V 18.

⁴⁸ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajóosztálya, Budapest 1977, 158.

⁴⁹ Gwalther, Rudolf: *In Acta Apostolorum per Divum Lucam descripta homiliae CLXXXV*. Typis Iohannis Lancelloti, Heidelbergae 1614. Jelzete: N8 IX 8.

⁵⁰ Gwalther, Rudolf: *In divi Pauli Apostoli apistolam ad Romanos homiliae XCVI*. Typis Iohannis Lancelloti, Heidelbergae 1614. Jelzete: N8 IX 9.

⁵¹ *Anno 1623. a Homilia prima usq[ue] ad quadragesima[m] tertia[m] Concionatus sum Nográdinj, Turcar[um] excursionib[us] devastata et incensa urbe cessavi Anno terminato, Salute[m] [c]u[m]*

igehirdetésre, megvalósítva Calvin homiletikai programját, aki a perikóparend helyett az ún. *lectio continuát* alkalmazta.

A hazai puritanizmus egyik vezéralakjának, Medgyesi Pál gyulafehérvári udvari lelkésznek⁵² a könyvtárhoz tartozott *Musculus Baszileosz-fordítása*,⁵³ amelynek előző tulajdonosa bizonyos Fehérvári István zempléni lelképásztor⁵⁴ volt. Később a kötet a kolozsvári jezsuitákhoz került. Tolnai Artopaeus Vermigli-kolligátumát⁵⁵ a puritanizmus másik kiemelkedő képviselője, Kovásznai Péter, főnyi, nagyecsedí, nagyváradí és kolozsvári (1662–1673 mh.) lelkész, erdélyi református püspök (1668–1673)⁵⁶ birtokolta.

A Thomas Wagner nevéhez köthető Gwalther-kolligátum⁵⁷ Nyíresi Z. Bálint lugosi (1654–1660) és magyarigeni (1660–1691. jún. 2. mh.) lelképásztoré, gyulafehérvári esperesé (1680–1691 mh.)⁵⁸ volt, ő ajándékozta tovább rokonának, Nyíresi Mihálynak. Csegöldi János küküllővári rektor, majd boldogfalvi (1669) és szőkefalvi (1670) lelkész⁵⁹ könyvtárából David Chyträus Mózes negyedik könyvéhez írott kommentárja⁶⁰ került a Batthyáneumba.

A református provenienciájú könyvek sorában utolsóként Jean de L’Espine és Aretius műveinek a kolligátumát⁶¹ említjük. Első ismert tulajdonosa Vizsolyi

fusa consuluimus. Matthias Csépregi.

⁵² Medgyesi Pál 1621-ben subscribált Debrecenben, Odera-Frankfurtban (1628), Leidenben (1629–1630, 1631), Cambridge-ben (1630) peregrinált, Debrecenben (1631–1633) volt rektor, Szinérváralján (1633–1636), Munkácson (1636), Váradon (1637), I. Rákóczi György udvarában (1638–1648) és Nagybányán (1651–1653 mh.) volt lelképásztor. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása korai újkorban. 1521–1700.* József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992, 216.

⁵³ *Musculus*, Wolfgang trans.: *Opera D. Basilii Magni*. Ioannes Oporinus, Basileae 1565 – VD16 B 645. Jelzete: U III 2.

⁵⁴ Dienes Dénes (szerk.): *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései.* Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2008, 61.

⁵⁵ Lásd a 35. jegyzetet.

⁵⁶ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 230.

⁵⁷ Lásd a 24. jegyzetet.

⁵⁸ Ósz Sándor Előd: *A Gyulafehérvári Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1858-ig.* Kolozsvár 2021. Kézirat a szerző tulajdonában. 53.

⁵⁹ Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközsegeinek történeti katasztere 1648–1800 IV.* Koinónia, Kolozsvár 2012, 594.

⁶⁰ Chyträus, David: *In Numeros seu quartum librum Mosis enarratio.* Johannes Crato, Vitebergae 1572 – VD16 C 2636. Jelzete: O VI 6.

⁶¹ L’Espine, Jean de: *Tractatus de providentia Dei.* Joannes le Preux, [Genevae] 1591 – GLN-3486 + Aretius, Benedictus: *Isagoge ad lectionem epistolarum D. Pauli apostoli.* Joannes le Preux, Morgiis 1584 – GLN-5538 + Aretius, Benedictus: *Isagoge in canonicas septem epistolas.* Joannes le

Hunyor János, aki Wittenbergben (1603) peregrinált, Szerencsen (1612–1613), Monokon (1620–1622) és Hejcéen volt lelkipásztor.⁶² Tőle bizonyos Beregszászi Mihályhoz került, majd Keresztúri G. György cékéi (1660 k.) mesterhez.⁶³ Elképzelhető, hogy a gyászévtized idején ő menekült – könyvtárával együtt – Erdélybe. A kötet 1672-ben Zilahi István enyedi diákhhoz került, aki később Utrechtben (1678) és Leidenben (1679–1681) peregrinált, majd Alvincen (1681–1691), Marosvásárhelyen (1691–1697–1700?) és Gyulafehérváron (1700–1704 mh.) volt lelkipásztor.⁶⁴ A corpus utolsó ismert tulajdonosa felsőtornjai Sólyom János, aki Enyeden tanult, Gyulafehérváron volt rektor (1751–1753) és a Hunyad megyei Kitid kétnyelvű gyülekezetében (1753. okt. 1. – 1792. nov. 27. mh.) lelkipásztor.⁶⁵ Valószínűleg gyulafehérvári rektorsága idején szerezte.

7. Jezsuita rendházak, plébániák

A legrégebbi katolikus bejegyzést Melanchthon perikópa magyarázatában⁶⁶ találjuk. A címlapon a *V. Cleri Haramszekiensis* feliratot olvassuk, írásképe alapján 17. századi. A tulajdonosjegy arra utal, hogy Háromszék római katolikus esperességének már a 17. században lehetett valamiféle könyvtára.

A 18. századi tulajdonosok közül kiemelkednek a jezsuita rendházak, összesen nyolc kötetben találtuk meg a tulajdonosjegyzéküket. Hat corpus a szebeni, egy-egy a gyulafehérvári és a székelyudvarhelyi rezidenciáról érkezett a központi könyvtárba.

A szebeni köteteket 1736–1750 között vették leltárba: Bèze,⁶⁷ Chyträus,⁶⁸

Preux, Morgiis 1584 – GLN-5541 + Sixtus V: *Fulmen brutum in Henricum*. s. l. 1585 – VD16 K 509. Jelzete: I2 V 15.

⁶² Szabó András: *i. m.* 291.

⁶³ Dienes Dénes: *i. m.* 271.

⁶⁴ Ösz Sándor Előd: A Genfi Káté 1695-ös kolozsvári kiadásáról. In: Gér András László – Jenei Péter – Zila Gábor (szerk.): *„Hiszek, hogy megértsem!” Fiatal Kutatók és Doktoranduszok IV. Nemzetközi Teológuskonferenciája*. L'Harmattan Kiadó – Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest 2015, 238–249.

⁶⁵ Buzogány Dezső – Ösz Sándor Előd: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere 1686–1807*. II. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2005, 494.

⁶⁶ Melanchthon, Philipp: *In Evangelia ... annotationes*. Johannes Lufft, Witebergae 1551 – VD16 E 4542. Jelzete: S2 VII 39.

⁶⁷ Bèze, Théodore de: *Jesu Christi D. N. Novum Testamentum gr. et lat.* [Henricus Stephanus, Genevae] 1580 – GLN-2776. Jelzete: F V 28; Bèze, Théodore de: *In historiam passionis et sepulturae Domini nostri Jesu Christi homiliae*. Joannes le Preux, [Genevae] 1598 – GLN-3958 + Uő: *Homiliae in historiam Domini resurrectionis*. Johannes le Preux, Bernae 1601 – VD17 75:648362P. Jelzete: H2 VIII 15.

⁶⁸ Lásd a 45. és 60. jegyzeteket.

Major⁶⁹ és Melanchthon⁷⁰ művei. A gyulafehérvári rendházból egy *Musculus*-fordítást,⁷¹ a székelyudvarhelyiből Melanchthon *Loci communes*-ét⁷² vettük számba, utóbbi 1748-ban került a kolostorba.

Következtetések

A Batthyáneumban őrzött reformátori munkák átvizsgálása után elmondhatjuk, hogy jelentős különbségeket találtunk Teleki Sámuelnek ugyanabban a korban alapított könyvtárának hasonló állományrészéhez képest: különbözik a szerzők aránya, illetve a kötetek provenienciája. Teleki célzottan szerezte be – egyenként – könyveit, ezzel szemben Batthyány már meglévő gyűjteményeket próbált összefésülni. Éppen ezért a gyulafehérvári bibliotéka sokkal értékesebb a reformáció teológiájának hazai hatástörténete szempontjából. A külföldi possessorok száma elenyésző. A kutatás egyik legjelentősebb eredménye a kolozsvári plébániai könyvtár 25 corpusának a felfedezése volt. A 17. századi erdélyi szász és református tulajdonoskörök közötti különbség talán arra utal, hogy míg a szászok a 17. században már a „modern” teológiai irodalmat forgatták, a magyar református egyházban még mindig központi helyet foglalt el a reformáció századának teológiai öröksége. A jezsuita provenienciájú könyvek jól szemléltetik, hogy a 18. század elején alakuló rendházi könyvtárak evangélikus és református lelkészi hagyatékokból szereztek be a „szomszéd vár” megismeréséhez szükséges könyvészetet.

⁶⁹Lásd a 20. jegyzetet.

⁷⁰Melanchthon, Philipp: *Loci communes theologici*. Valentinus Papae, Lipsiae 1548 – VD16 M 3646. Jelzete: D2 IX 13.

⁷¹Lásd az 53. jegyzetet.

⁷²Lásd a 18. jegyzetet.

Függelék

A kolozsvári plébánia könyvtárának 16. századi beszerzésű kötetei
a gyulafehérvári Batthyáneumban

A kötetek leírásakor nem a klasszikus katalógusszerkesztés elveit követjük, hanem a 16. század közepi könyvtári jelzetek szerint próbáljuk csoportosítani a köteteket.

Szász könyvtár (*Cathedra Saxonum*)

1. Korabeli jelzete: D.

Mai jelzete: E2 III 16

Koll. 1: Calvin, Jean: *Institutio Christianae Religionis*. Argentorati, Vendelinus Rihelius, 1543 (VD 16 C 290)

2°, f. [22] + p. 505 + f. [1]

Koll. 2: Vadian, Joachim: *Aphorismorum libri sex...*, [Zürich, Christoph Froschauer, 1536] (VD16 V 11)

2°, f. [14] + p. 256 + f. [1]

Koll. 3: Vives, Juan Luis: *De veritate fidei Christianae ...*, Basileae, Ioannes Oporinus, [1544] (VD16 V 1945)

2°, f. [14] + p. 256 + f. [1]

Fatáblás préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép.

Supralibros: C A S / 1543

Metszés: Instit: Caluinj / Vadianus. / Lud: Viues de Veritate / Vol. Cathed. Saxo. Colos. D.

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek.

2. Korabeli jelzete: S.

Mai jelzete: L III 12

Luther, Martin: *Tomus primus omnium operum*. Witebergae, Johannes Lufft, 1550 (VD16 L 3416)

2°, f. [8] + CCCCXV

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS I. MAR. / LVTH. / 1555 / C H / SB

Gerinc: Tom. I Lutheri [18. sz.]

Metszés: I. Tomus / D. Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. S.

Előzéklap r: Luther műveire vonatkozó bibliográfiai jegyzetek, 18. sz.

3. Korabeli jelzete: T.

Mai jelzete: L III 13

[Luther, Martin: *Tomus secundus omnium operum*. [Witebergae, haeredes Petri Seitz, 1551] (VD16 L 3417)

2°, f. [2–8.] + 507 – a címlap hiányzik

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS 2. / D. M. LVTH. / 1555 / C H / S B

Metszés: II. Tomus / D. Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. T.

Gerinc: Tom. II Lutheri. [18. sz.]

4. Korabeli jelzete: V.

Mai jelzete: M III 1

Luther, Martin: *Tomus tertius omnium operum*. Witebergae, Johannes Crato, 1553 (VD16 L 3419)

2°, f. [6] + 599

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS 3. / D. M. LVTH / 1555 / C H / S B

Metszés: III. Tomus / D. Lutherj. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / V.

Gerinc: Tom. III. omni/um operum / Martini Lutheri [18. sz.]

5. Korabeli jelzete: X.

Mai jelzete: M III 2

Luther, Martin: *Tomus quartus omnium operum*. Witebergae, Johannes Lufft, 1552 (VD16 L 3418)

2°, f. [4] + 44 + p. 45–48 + f. 49–667

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS 4. / D. M. LVTH / 1555 / C H / S B

Metszés: IIII. Tomus / D. Lutherj. / Vol. Cathed. / Saxon. Colos. / X.

Gerinc: Tom. IIII. Martini / Lutheri [18. sz.]

6. Korabeli jelzete: Y.

Mai jelzete: M III 3

Luther, Martin: *Tomus quintus omnium operum*. Witebergae, Johannes Lufft, 1554 (VD16 L 3420)

2°, f. [6] + 653.

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: TOMVS 5. / D. M. LVTHE / 1555 / C H / S B
Metszés: V. Tom. / D. Lutherj. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / Y.
Gerinc: Tom. V. Lutheri [18. sz.]

7. Korabeli jelzete: 5.

Mai jelzete: M III 4

Luther, Martin: *Der erste Teil der Bücher*. Wittemberg, Hans Lufft, 1551 (VD16 L 3313)

2°, f. [22] + 575

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: DER I. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: I. Theyr[!] der / Bücher Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 5.

Gerinc: Tom. I. Theyr. / Lutheri [18. sz.]

8. Korabeli jelzete: 6.

Mai jelzete: M III 5

Luther, Martin: *Der Ander Teil der Bücher*. Wittemberg, Georg Rhaw, 1551 (VD16 L 3316)

2°, f. [6] + 576

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: DER 2. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: II. Theyl der / Bücher Lutherj / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 6.

Gerinc: II. Tom. Theyl. / Lutheri [18. sz.]

9. Korabeli jelzete: 7.

Mai jelzete: M III 6

Luther, Martin: *Der Dritt Teil der Bücher*. Wittemberg, Georg Rhaw, 1553 (VD16 L 3320)

2°, f. [8] + 594

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolokkal, 16. sz.

Supralibros: DER 3. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: III. Theyl der / Bücher Luth. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 7.

Gerinc: III. Tom. Theyl. / Lutheri [18. sz.]

10. Korabeli jelzete: 8.

Mai jelzete: M III 7

Luther, Martin: *Der Vierde Teil der Bücher*. Wittemberg, Peter Seitz, 1553 (VD16

L 3321)

2°, f. [8] + 607

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsokkal, 16. sz.

Supralibros: DER 4. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: IIII. Theyl der / Bücher Lutherj / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 8.

Gerinc: IIII. Theyl. / Lutheri [18. sz.]

11. Korabeli jelzete: 9.

Mai jelzete: M III 8

Luther, Martin: *Der Fünffte Teil der Bücher*. Wittemberg, Hans Lufft, 1552 (VD16

L 3318)

2°, f. [6] + 583

Fatáblás, préselt bőrkötés kapcsok sarkaival, 16. sz.

Supralibros: DER 5. TEIL / D. M. LVT. / 1555. / C H / S B

Metszés: V. Theyl der / Bücher Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 9.

Gerinc: V. Tomus Luther / Germanicae [18. sz.]

12. Korabeli jelzete: 10.

Mai jelzete: M III 9

Luther, Martin: *Der Sechste Teil der Bücher*. Wittemberg, Hans Lufft, 1553 (VD16

L 3319)

2°, f. [6] + 622

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: DER 5. TEIL / D. M. LVTH. / 1555. / C H / S B

Metszés: VI. Theyl der / Bücher Luther. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / 10.

Gerinc: VI. Tom. Theyl / Lutheri [18. sz.]

13. Korabeli jelzete: Dd.

Mai jelzete: M IV 13

Melanchthon, Philipp: *Operum omnium tomi quinque*. Basileae, Ioannes Hervagius, 1541 (VD16 M 2330)

2°, p. 8 + [f. 24] + p. 490 + p. 596 [=616] Hiányzik: p. 1–357 + 1–294 + f. [4] + p. 1–363 + [1]

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, a sarkain a nyolc rézveretből négy ép, 16. sz.

Metszés: Oper. Ph. Mel. / I. Pars / Vol. Cated. Saxo. Colos. / Dd.

14. Korabeli jelzete: Nn.

Mai jelzete: L IV 6

Koll. 1: Brenz, Johannes: *In Exodum Mosi commentarii*. Francoforti, Petrus Brubach, 1550 (VD16 B 7748)

2°, f. [8] + 167

Koll. 2: Brenz, Johannes: *In Leviticum librum Mosi commentarius*. Francoforti, Petrus Brubach, 1551 (VD16 B 7757)

2°, f. [8] + 136

Koll. 3: Brenz, Johannes: *Brevis et pia explicatio in librum Iosuae*. Francoforti, Petrus Brubach, 1553 (VD16 B 7537)

2°, f. [2] + 89

Koll. 4: Brenz, Johannes: *In librum Iudicum et Ruth commentarii*. Halae Svevorum, Petrus Brubach, 1544 (VD16 B 7761)

2°, f. [6] + 75

Koll. 5: Brenz, Johannes: *Iob cum piis et eruditis commentariis*. Halae Svevorum, [Petrus Frentzius], 1546 (VD16 B 3081)

2°, f. [4] + 146

Koll. 6: Brenz, Johannes: *In prophetam Amos expositio*. Francoforti, Petrus Brubach, 1551 (VD16 B 7700)

2°, f. 45. Hiányzik f. [1–6.]

Fatblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: BRENTIVS IN PROPHE. / 1555 / C H / S B

Metszés: Brentius / in / Exodum / Leuiticum / Iudicum / Ruth / Iobem / Amos / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / Nn.

Gerinc: Brentius [18. sz.]

Koll. 4-ben és 6-ban latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek.

15. Korabeli jelzete: Oo.

Mai jelzete: L IV 7

Brenz, Johannes: *Samuelis liber prior sexagintasex homiliis explicatus*. Francoforti ad Moenum, Petrus Brubach, 1554 (VD16 B 7861)

2°, f. [6] + p. 742 + f. [1]

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: BRENTIVS IN / SAMVELEM / 1555 / C H / S B

Metszés: Brentius / in Samuel / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / Oo.

Gerinc: Brentius [18. sz.]

16. Korabeli jelzete: Qq.

Mai jelzete: L IV 10

Koll. 1: Brenz, Johannes: *Evangelion quod inscribitur secundum Ioannem ... homiliis explicatum*. Francoforti, Petrus Brubach, 1551 (VD16 B 7602)

2°, p. 562 + [3] + 566–972 + 24

Koll. 2: Brenz, Johannes: *In Acta Apostolica homiliae centum viginti duae*. Francoforti, Petrus Brubach, 1553 (VD16 B 7691)

2°, f. [6] + p. 574 + f. [7]

Supralibros: IOAN. BRENTI. / IN IOANNEM / 1555 / C H / S B

Metszés: Brentius in / Iohannem et / Acta Aplica. / Vol. Cathedrae / Saxon. Colos. / Qq.

Gerinc: Brentius in Ioan. / in [...] Acta Aplica [18. sz.]

17. Korabeli jelzete: Rr.

Mai jelzete: L IV 8

Brenz, Johannes: *Esaias propheta commentariis explicatus*. Francoforti, Petrus Brubach, 1550 (VD16 B 7775)

2°, f. [6] + p. 1079 + f. [14]

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsolatokkal, 16. sz.

Supralibros: IOAN. BREN. IN / ESAIAM. / 1555 / C H / S B

Metszés: Brentius in / Isaiam. / Vol. Cathed. / Saxo. Colos. / Rr.

Gerinc: Brentius in / Esaiam [18. sz.]

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek, 16. sz.

18. Korabeli jelzete: Yy.

Mai jelzete: L IV 2

Koll. 1: Bullinger, Heinrich: *In ... evangelium secundum Matthaeum commentariorum libri XII*. Tiguri, [Christophorus] Froschoverus, 1554 (VD16 B 4892)

2°, f. [16] + 280

Koll. 2: Bullinger, Heinrich: *In Acta Apostolica commentariorum libri VI*. [Tiguri, Christophorus Froschoverus, 1549] (VD16 B 4957)

2°, f. [14] + 218

Fatáblás, préselt bőrkötés kapcsolatok sarkaival, 16. sz.

Supralibros: BVLLINGERVS / IN MATTH. 1555 / C H / S B

Metszés: Bulingerus[!] / in / Mattheu[m] / et acta Apost. / Vol. Cathed. / Saxo Colos. / Yy.

Gerinc: Bulingerus[!] / in Matheum[!] / et Acta Apost.
Latin és magyar nyelvű, tartalmi vonatkozású bejegyzések, 16. sz.

19. Korabeli jelzete: Zz.

Mai jelzete: L IV 3

Koll. 1: Bullinger, Heinrich: *In ... evangelium Secundum Marcum commentariorum lib. VI.* Tiguri, [Christophorus] Froschoverus, 1545 (VD16 B 4904)
2°, f. [8] + 46

Koll. 2: Bullinger, Heinrich: *In ... evangelium ... secundum Lucam, commentariorum Lib. IX.* Tiguri, Christophorus Froschoverus, 1548 (VD16 B 4919)
2°, f. [8] + 129

Koll. 3: Bullinger, Heinrich: *In ... evangelium ... secundum Ioannem, commentariorum lib. X.* Tiguri, [Christophorus] Froschoverus, 1543 (VD16 B 4929)
2°, f. [18] + 223

Fatáblás, préselt bőrkötés kapcsok sarkaival, 16. sz.

Supralibros: BVLL. IN MAR. / LVC. IOAN. / 1555 / C H

Metszés: Bulingerus[!] in / Marcum / Lucam / Iohannem. / Vol. Cathed. / Saxo Colosu. / Zz.

Gerinc: Bulingerus[!] / in Marcum / Joannem Lu/cam

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású bejegyzések, 16. sz.

20. Korabeli jelzete: a.

Mai jelzete: L IV 4

Bullinger, Heinrich: *In omnes apostolicas epistolas ... commentarii.* Tiguri, Christophorus Froschoverus, 1549 (VD16 B 4973)
2°, f. [20] + p. 731 + [1] + 195

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: BVLLINGER. IN / EPISTOLAS / 1555 / C H / S B

Metszés: Bulingerus in / omnes Eplás / Aplicas / Vol. Cathed. / Saxon. Colos. / a.

Gerinc: Bulingerus[!] [18. sz.]

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású bejegyzések, 16. sz.

Magyar könyvtár (*Cathedra Ungarorum*)

21. Korabeli jelzete: Dd.

Mai jelzete: D2 II 13

Koll. 1: Luther, Martin: *Simplex et pia Evangeliorum explicatio*. Norimbergae, Ioannes Montanus, 1545 (VD16 L 4888)

2°, f. [6] + CXCI + LXXXI + [1]

Koll. 2: Musculus, Wolfgang: *In Evang. Matthaeum commentarii*. Basileae, [Ioannes Hervagius], 1544 (VD16 M 7284)

2°, f. [16] + 621

Fatáblás préselt bőrkötés ép kapcsolattal, 16. sz.

Supralibros: POSTILLA LVTHE/RI IN MATTHE/VM MVS/CVLI

Metszés: Post. Lu. Dom. / Mus. in Mat. / Vol. Cathed. / Vng. Colos. / Dd.

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású bejegyzések, 16. sz.

22. Korabeli jelzete: Hh.

Mai jelzete: L V 12

Koll. 1: Brenz, Johannes: *In Exodum Mosi commentarii*. Halae Svevorum, Petrus Brubach, 1544 (VD16 B 7747)

2°, f. [8] + 168

Koll. 2: Brenz, Johannes: *In Leviticum librum Mosi commentarius*. Francoforti, Petrus Brubach, 1542 (VD16 B 7756)

2°, f. [8] + 136

Koll. 3: Brenz, Johannes: *In prophetam Amos expositio*. Halae Svevorum, Petrus Brubach, 1544 (VD16 B 7699)

2°, f. 51

Koll. 4: Brenz, Johannes: *In librum Iudicum et Ruth commentarii*. Halae Svevorum, Petrus Brubach, 1544 (VD16 B 7761)

2°, f. [6] + 75

Koll. 5: Meyer, Sebastian: *In Apocalypsim Ioannis Apostoli commentarius*. Tiguri, Officina Froschoviana, [1539] (VD16 B 5258)

2°, f. [6] + 39[=93]

Fatáblás, préselt félbőrkötés, mindkét fatábla csonka, 16. sz.

Metszés: Brentius in / Exodum / Leuiticum / Iudicum / Ruth. / Amos / Apoc. Meier / Vol. Cathed. / Vng. Colosu. / Hh.

Gerinc: Brentii in / Exodum Mosi / Commentarii [18. sz.]

Koll. 2-ben latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek, 16. sz.

23. Korabeli jelzete: Kk.

Mai jelzete: L IV 9

Brenz, Johannes: *In Evangelii quod inscribitur secundum Lucam duodecim priora/posteriora capita homiliae*. Francoforti, Petrus Brubach, 1543, 1541 (VD16 B 7731)

2°, f. [2] + 315 + [4] + 317–610 [=614] A végéről hiányzik [f. 1–15].

Fatáblás, préselt bőrkötés, egyik kapcsa ép, 16. sz.

Supralibros: 1555

Metszés: Com. Brentij / in Lucam. / Vol. Cathed. / Vngaro. Colos. / Kk.

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek, 16. sz.

24. Korabeli jelzete: Ll.

Mai jelzete: M I 11

Koll. 1: Bullinger, Heinrich: *In Acta Apostolorum commentariorum libri VI*. Tiguri, Christophorus Froschoverus, [1540] (VD16 B 4955)

2°, f. [14] + 218

Koll. 2: Bullinger, Heinrich: *In omnes apostolicas epistolas ... commentarii*. Tiguri, Christophorus Froschoverus, 1544 (VD16 B 4972)

2°, f. [20] + 731 + [1] + 195

Fatáblás, préselt bőrkötés kapcsok sarkaival, 16. sz.

Supralibros: 1545

Metszés: Bulinger, in Acta / et o[mn]es eplas Aplicas. / Vol. Cathed. / Vng. Colosuar. / Ll.

Gerinc: Bulingerus / in Acta et in o[mn]es eplas / Aplicas [18. sz.]

Latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek.

25. Korabeli jelzete: XX.

Mai jelzete: L III 11

Luther, Martin: *Enarrationes seu postillae*. Basileae, Ioannes Hervagius, [1546] (VD16 L 5666)

2°, f. [10] + 493

Fatáblás, préselt bőrkötés ép kapcsokkal, 16. sz.

Supralibros: POST LVTH / 1555 / S B

Metszés: Postilla M. / Lutherj. / Volu. Cathed. / Vng. Colosvar. / XX.

Gerinc: Postilla Lutherj [17. sz.]

Hátsó tábla: Vivat diu qui sequitur vias ejus. [16. sz.]

Könyvbejegyzések tanulságai

Adatok néhány szilágysági domidoctus lelkész életrajzához

A hosszú időn át kényszerűségből stagnáló egyháztörténeti kutatások a kilencvenes évektől kezdve a megváltozott lehetőségeknek köszönhetően új lendületet vettek. Túlzás nélkül állítható, hogy az újjászerveződött tudományos műhelyek forrásfeltáró és -feldolgozó munkája azóta látványos eredményeket hozott. Szűkebb pátriánkra koncentrálnak elsőként a kolozsvári Pokoly Társaság munkaközösségét említhetjük, melynek kis csapata már hosszú ideje két párhuzamosan futó kiadványsorozatban osztja meg kutatási eredményeit a tudományos közvéleménnyel.¹ Ennek a munkának egyik sajátos vonulatát képezi az egyházmegyékhez kapcsolódó történeti névtárak elkészítése, melyek nívóját a korábbi próbálkozásoknál alaposabb, bővebb forrásanyagra támaszkodó kutatásokból következő adatgazdagság képezi.² A partiumi régió tekintetében némi lemaradás érzékelhető ezen a téren, de ezt orvosolandó, a közelmúltban látott nyomdafestéket az érmelléki traktus egyházi szolgálóinak hasonló akribiával elkészített névtára.³ Saját kutatá-

* Zsigmond Attila (Szilágysomlyó, 1971), lelképásztor, egyház- és művészettörténész. Felsőfokú tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (1995) és a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen (1999) végezte, ahol 2001-ben magiszteri, 2021-ben pedig doktori fokozatot szerzett. 1995 óta református lelképásztorként szolgál. Kutatási területei: a szilágysági református egyház története (különös tekintettel az itt működött peregrinus lelkészekre), valamint a protestáns egyházművészet és oktatástörténet. Tanulmányai, írásai a *Református Szemle*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Hepehupa* lapjain, valamint konferenciakötetekben jelennek meg.

¹ A mára már több mint harminc kötetet számláló *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek* (EREF) sorozat egyrészt a korábban a cenzúra miatt hallgatásra ítélt szerzők, illetve a stafétabotot átvevő fiatal kutatók számára biztosít publikálási lehetőséget; társa, az *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok* (EREA) pedig a szakszerű forráskiadás feladatát vállalta fel.

² Ósz Sándor Előd és Tóth Levente kutatásainak eredményeként eddig a görgényi, hunyad-zarándi, kükküllői és sepsi egyházmegye vonatkozó lajstromai készültek el, de folyamatban van a dési, erdővidéki, kézdi-orbai, kolozs-kalotai és udvarhelyi traktusok névtárainak összeállítása is.

³ Emödi András: *Az Érmelléki Református Egyházmegye történeti névtára 1849-ig*. Editiones Archivi Districtus Reformatorem Transtibiscani XXV. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen 2022.

saimat elsősorban a Szilágyságra fókuszálva, ennek vonatkozásában is jelentős előrelépések történtek, melynek eddigi kézzelfogható eredményeként már korábban sikerült összeállítanom a kezdetektől számított bő két évszázadnyi időszak papi névsorát, s folyamatban van a lelkészi társadalom élcsapatának számító, külföldet megjárt prédikátorok adatbázisának publikálásra való előkészítése is.⁴

A maradék kétharmadot kitevő domidoctus társaik számbavétele is meglehetősen előrehaladott állapotban van, főképp a rektorok vonatkozásában van még némi pótolnivaló. Általánosságban kijelenthető, hogy a főbb forráscsoportok (a különféle egyházi vonatkozású levéltári anyagok, diáknévsorok stb.) átnézése, feldolgozása már korábban megtörtént, és főleg a lelkészek tekintetében már csak szórványos adatok váratlan felbukkanására lehet számítani. Mivel itt már nem igazán lehet célirányos vizsgálódásokról beszélni, egy-egy szerencsés felfedezés mellett olykor épp a kollégáktól kapott hasznos értesülések lendíthetik előre az adatgyűjtés megrekedt folyamatát. Ezt a magam vonatkozásában is csak megerősíteni tudom, önzetlen segítségüket már számos esetben megtapasztalhattam, amit alkalomadtán természetesen én is igyekszem viszonzni. Mindezt olyan esettel szeretném szemléltetni, amelynek köszönhetően a sajnos minden erőfeszítés ellenére meglehetősen adatszegénynek bizonyuló 17. század vonatkozásában is sikerült némi többletinformációhoz hozzájutni.

2022 nyarán Ősz Előd hívta fel a figyelmemet arra a „rejtélyes” könyvbejegyzésre, melyre a reformátorok munkáira vonatkozó átfogó kutatásai során bukkant. Mivel a részletes családi adatokat tartalmazó, meglehetősen terjedelmes szöveg szerzője saját nevét elmulasztotta feltüntetni, az említett szilágysági gyülekezetek okán kollégám úgy ítélte, hogy segítségére lehetek a kötet egykori tulajdonosának azonosításában. Reményeiben nem is csalatkozott, az említett évszámok és szolgálati helyek alapján hamar egyértelművé vált, hogy a kérdéses személy nem más, mint a több szilágysági eklézsiában is megfordult Nagylaki Bernát. Ez képezte a kiindulópontot ahhoz a vizsgálathoz, melynek eredményeit az alábbiakban osztom meg az olvasókkal.

Nagylaki Bernát eddig sem volt ismeretlen a Szilágysággal foglalkozók számára, neve az írott és a nyomtatott forrásokban egyaránt feltűnik. Lássuk, hogy mit is tudunk róla mindeddig. Debrecenben tanult, 1603. szeptember 15-én írta alá a kollégiumi törvényeket.⁵ Stúdiumait nem folytatta külföldön, felszentelésére

⁴ Zsigmond Attila: *Akadémiai lelkipásztorok a szilági traktusban* (16. sz. – 1821), doktori értekezés, kézirat.

⁵ Szabadi István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levél-*

1607. szeptember 23-án került sor a szatmárnémeti zsinaton, de mivel az ekkor ordináltak neve mellett a jegyzőkönyvben nem tüntették fel a gyülekezeteket, nem tudtuk, hogy hol is kezdte meg a szolgálatát.⁶ Erre vonatkozóan az egyházmegyei protokollumok sem nyújtanak segítséget, mert bár mindkét traktuális névsorban szerepel ugyan a neve, de eredetileg szolgálati hely nélkül, Szilágysomlyó mindkét esetben csupán utólagos kiegészítésként került bejegyzésre.⁷ Ide való jövetelének pontos ideje ugyan nem ismert, de nagy valószínűséggel Kisdobszai Dániel seniort követte annak 1614/15 táján bekövetkezett halála után.⁸ Ebben az időszakban a fejedelem többször beavatkozott a Somlyón birtokos, katolikus vallású Báthoryak és a református egyház közötti vitás kérdések rendezésébe. Ezek sorában Bethlen Gábor 1615. december 18-án Nagylaki Bernát prédikátort és Sályi Tamás rektort megerősítette az elődeiket megillető javadalmakban.⁹ (1. kép) Somlyói lelkészkedésének további említései egyházkormányzati vonatkozásúak: 1620-ban a Szilágypanit és Cigányi közötti egyezség megkötésénél említik mint a traktus egyik

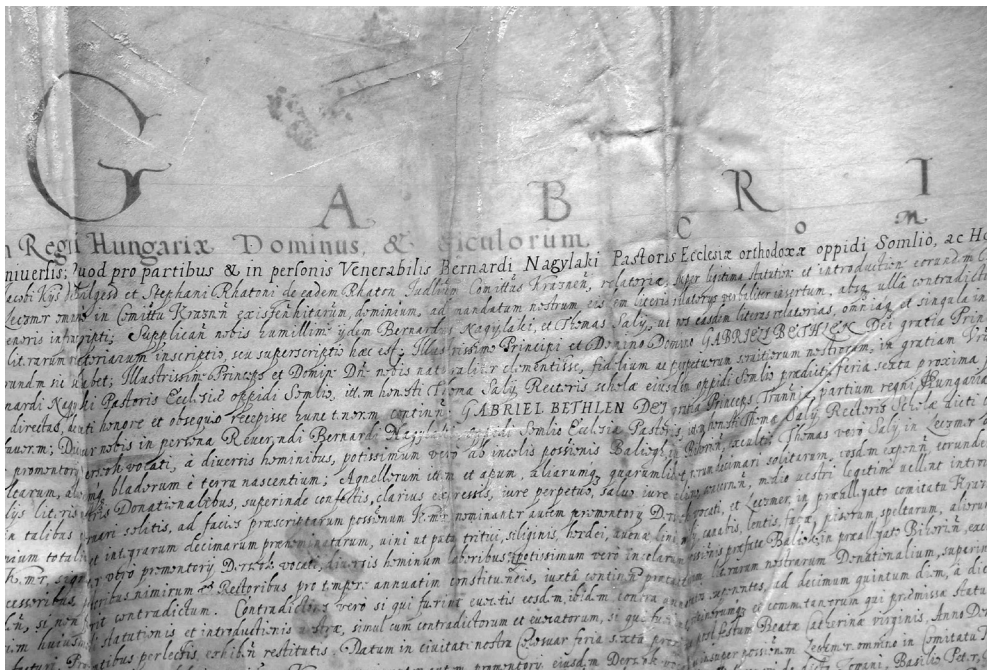
tárában I. Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére I. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen 2013, 230.

⁶ Ekkor összesen 25 ifjút rendeltek a szolgálatra, a neveket egyéb forrásokkal összevetve közülük négyen azonosíthatók a szilágyi traktusban szolgálókként (Nagylaki mellett Kereki János, Nagylaki Bálint és Betlendi Máté/Petlendi Mátyás). Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): *A Tiszántúli Református Egyházkerület zsinati iratai I. 1578–1738*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen 2022, 66.

⁷ A korábbi, 1656-os változatban a következő kiegészítés szerepel: „1620 pastor eccles[iae] Somlyoviens[is]”, míg az 1680-as átiratban ez áll: „M[inister]. R[eformatus]. Somlyoviens[is] cui collatæ s[un]t Deci[mæ] Kémer, Ipp, Bályok, Récse, a Principe C[elsissimo] Gabriele Bethlen.” *Protocolum Ecclesiasticæ Sedis Szilagyensis* (a továbbiakban: Prot-1656). A Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei szolgálata őrizetében, fond: Colectia de documente și manuscrise, 7-es jelzettel. 2^r. Vö. *Protocolum Sedis Ecclesiasticæ in Districtu Szilagy, in ambitu duorum Comitatum Zolnok & Kraszna existentis* (a továbbiakban Prot-1680). Az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, fond: Szilágyi traktus levelei, jelzet nélkül. 6. A két párhuzamos névsor alapján készített összesítő lelkésznévsorban Szilágysomlyó tévesen szerepel a szolgálat kezdő helyeként. Zsigmond Attila: A Szilágyi traktus legrégebbi lelkésznévsorai. In: *Református Szemle*, 100. (2007/4), 922.

⁸ Bethlen Gábor 1615. május 27-én kibocsátott oklevele már elhunytként említi: „... Kis Dopzay Dániel tanítójok halála után ...” Sipos Gábor: Katolikus-református vita a Szilágyságban. In: *Uő: Reformata Transsylvania*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2012, 57.

⁹ Bár maga az 1615-ös oklevél tudomásunk szerint nem maradt fenn, szövegét belefoglalták abba az 1618-ban kibocsátott, hasonló tartalmú fejedelmi diplomába, amely kuriózumszámba menően mind a mai napig az egyházközség birtokában van. A helyi archívum szakszerű rendezését néhány évvel ezelőtt Emódi András egyházkerületi levéltáros végezte el, akinek ezúton köszönöm meg, hogy felhívta figyelmemet e kivételesen fontos dokumentum meglétére, és megosztotta velem erre vonatkozó információit. Az oklevélre való első nyomtatásban megjelent hivatkozást a 19. század utolsó harmadában publikált gyülekezettörténetben találjuk. Nagy László: Szilágy-Somlyó. In: *Névkönyv az Erdélyi Év. Ref. Anyaszentegyház számára 1878*. Kolozsvár 1877, 4.

1. kép. Bethlen Gábor 1618-as oklevelének részlete Nagylaki Bernát nevének említésével (Emödi András felvétele)

képviselőjét,¹⁰ 1627-ben pedig az önállósuló Lecsmér díjlevelében szerepel hitelesítőként.¹¹ Még egyetlen somlyói hivatkozás ismert, vélhetőleg 1629-ből, amelyből arról értesülünk, hogy vitája támadt a helyi rektorral, Felsőbányai Jánossal, annak jövedelme kapcsán.¹² A következő adat néhány évvel későbbi, 1634. március 5-én már szilágybagosi prédikátorként kérte a két évtizeddel korábbi hivatali elődjének tett felajánlás megerősítését.¹³ Utolsó ismert említésekor pedig már Dobán

¹⁰ Prot-1656 65.

¹¹ Prot-1680 59.

¹² Az eset tömör leírását az 1656-os jegyzőkönyv őrizte meg a fontosabb határozatokat tartalmazó fejezetben. Bár a szövegekörnyezetből arra következtethetünk, hogy az ügyet az 1629. február 15-én tartott selymesilosvai parciálisan tárgyalták, de a bejegyzések nem mindig szigorú kronologikus rendben következnek. Az sincs segítségünkre a pontosításban, hogy a határozattal elégedetlen Nagylaki a generális zsinat elé vitte az ügyet, mivel ezen időszak feljegyzései meglehetősen hiányosak, az ismert végzések között nem találjuk a somlyói esetet. Prot-1656 79. Vö. Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): i. m. passim.

¹³ Borzási László 1616. okt. 27-én kelt adománylevelében az általa építendő vízimalom heti egy napi jövedelmét a mindenkori szilágybagosi lelkész számára ajánlotta fel, melyet Nagylaki kérésére az adományozó fia, Borzási György is hasonló értelemben megerősített. Az adománylevel

találjuk: 1643. május 19-én a parciális zsinatnak kellett elsimítania a közte és az eklézsia között a dézsma beszédese okán támadt feszültséget.¹⁴ Mindössze ennyi, amit eddig tudunk róla, s a 17. század első felének információszegény viszonyai között már ez is a jobban adatolt lelkészek közé sorolta. Domidoctus volta ellenére egyike lehetett a lelkészi kar tekintélyesebb tagjainak – erre nemcsak a kiemelt eklézsiának számító Somlyón való szolgálata utal, de a parciális zsinatokon való részvétele is. A javadalmazással kapcsolatos vitás ügyei okán hiba lenne elhamarkodottan túlzott anyagiassággal vádolni, mert amint azt számos szolgatársának hasonló esete is bizonyítja, prédikátorként neki is éppúgy meg kellett küzdenie a más felekezeti helyi patrónus hatalmaskodásával, mint saját híveinek gáncsoskodásával. Családi helyzetére, magánéletére, műveltségére viszont mindeddig semmiféle rálátásunk nem volt.

Exkursus

A kérdéses könyvbejegyzés részletesebb ismertetését megelőzően szükséges kihangsúlyozni, hogy a kutatás a domidoctus lelkészek műveltségét általánosságban, néhány konkrét kivételtől eltekintve korábban hajlamos volt hallgatólagosan alulértékelni – leginkább a vonatkozó adatok hiánya következtében. Jól illusztrálja ezt a megközelítést annak a Kézdivásárhelyi Jancsó Györgynek az esete, akit fennmaradt kéziratok kolligátuma alapján Tolnai Gábor még külföldi tanultságúnak vélt,¹⁵ sőt még azt is feltételezte róla, hogy köze lehetett az ott lejegyzett *Molnár Albert éneke* című vágánsdal magyarításához. Feltételezését a kötet általa másolt, igen változatos tematikájú darabjaira alapozta (Pápai Páriz Ferenc *Rudus Redivivuma*, egy *Rudimenta Musicae Vocalis Elementa* című zenei kompendium, illetve egyéb földrajzi,

szövege 18. századi átiratban maradt fenn: „... valamint boldogh emlekezetü Edes Attya ennyiszter megh irt Borzási László Ur adta volt az Bagoi Ecclesianak Lelki Pásztorinak akkor valónak, és következendőknek azonképpen Borzási György is mi előttünk adá és igere folytatkozás nélkül igazán a' megh nevezett – Ecclesiának Keresztyén Lelki Pásztorinak Nagylákj Bernárd Uramnak és utanna Lévőknek ...”. A Szilágyi *Venerabilis Tractusnak Nevezetesebb Leveleit elő ado Tár-ház* (Fadgyas István esperes 1793-as összeírása a traktus fontosabb iratairól). A Román Nemzeti Levéltár Szilágy megyei Szolgálata őrizetében, fond: Protopopiatul Reformát Sălaj-Solnoc, jelzete: 53, 6^r–7^r.

¹⁴A határozat megfogalmazásából a megegyezés hiányára s Nagylaki ebből következő esetleges eltávozására lehet következtetni: „Az Minister, a' ki futurus leszen, az conventiokor igyekezzek benne, az mit az megh nevezett dolgokban le törhet.” Prot-1656 80.

¹⁵A negyedretű kéziratok kötet a máramarosszigeti kollégium könyvtárából került a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárába. Tartalmának zömét Jantsó másolta, s az idegen szövegek mellett néhány életrajzi adatát is bejegyezte. Jelzete: R 2737. Tolnai Gábor: *Molnár Albert éneke*. In: *Uő: Évek – századok (tanulmányok, cikkek, bírálatok)*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1958, 121–122.

történelmi és teológiai jellegű feljegyzések).¹⁶ Herepei János is csupán a külföldi utazását igazoló adatok hiányában tekintette itthon tanultnak Jancsót,¹⁷ de feltételezését saját kutatásaim teljes mértékben igazolták. Pályafutása jelenleg is csak részlegesen ismert, de úgy tűnik, hogy folyamatosan a Szilágyságban fungált: 1713-ban Kusalyba ordinálták, majd két évtizedes „lappangás” után tűnt fel ismét: ekkor Varsolcon, azután pedig Szilágypanitban, Szilágypercseben, Szilágybagoson lelkészkedett, és végül Somlyóújlakon, ahol a Molnár Albert énekét is másolta 1745 végén, néhány év múlva itt is halt meg.¹⁸

Az alaptalanul peregrinussá avanszált Jancsó mellett az utóbbi idők könyv- és olvasmánytörténeti kutatásainak köszönhetően még jó néhány másik szilágysági domidoctus lelkészt találunk az ismert könyvtulajdonosok sorában, akik közül – egy alaposabb áttekintést megelőlegezendő – itt csupán néhány 17. századi példát említek, a teljesség igénye nélkül. Apáczai István szilágysámsoni prédikátorként 1617-ben vásárolta meg Theodor Bibliandernek az iszlám vallásról írott munkáját (benne az első nyomtatásban megjelent Korán-fordítással).¹⁹ 1622-ben Muraközi N. András Dobán írta be nevét egy héber evangéliumfordításba,²⁰ Nábrádi Gergely pedig 1638 és 1649 között egy olyan prédikációs kötetbe jegyezte be négy gyermeke születési adatait, amelyet korábban talán egy környékbeli szolgatársa, Nagyfalvi Bálint birtokában volt.²¹ Rudolf Gwalther két művének kolligátumáról

¹⁶ „Jancsó György nem mindennapi műveltségű ember volt. Kétségtelenül tanult külföldön is, valószínűség szerint Svájcban vagy Hollandiában. Műveltségéről, széles érdeklődéséről maguk azok a művek tanúskodnak, amelyeket a kolligátumban leírt.” Tolnai Gábor: *i. m.* 122–123.

¹⁷ Herepei János: Hol és milyen néven keresendő a „Molnár Albert éneké”-nek leírója? In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* József Artila Tudományegyetem I. Irodalomtudományi Tanszéke, Budapest–Szeged 1971, 570–571.

¹⁸ Szolgálati helyei közül Tolnai a kötet bejegyzései alapján csak kettőről tud: Szilágybagosról és Somlyóújlakról, s utóbbit tévesen Sárközújlakkal azonosítja. Tolnai Gábor: *i. m.* 122.

¹⁹ Bibliander, Theodor: *Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vita, doctrina, ac ipse alcoran.* [Johannes Oporinus, Basel] 1550 – VD16 K 2583. Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, jelzete: BMV 211. A bejegyzésre Sipos Gábor hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton is köszönöm a még nem publikált adatot.

²⁰ Sebastian Münster kötetét (*Evangelium secundum Matthæum in lingua Hebraica.* Basileae s. a.) Décsei Bálint dobai nemesből kapta ajándékba 1622. március 6-án, itteni szolgálatára egyedül ez a bejegyzés utal. Sipos Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században.* Olvasmánytörténeti Dolgozatok I. Scriptum Kft., Szeged 1991, 81.

²¹ Nagyfalvi az 1631-es nyírbátori zsinat alkalmával vásárolta meg a Margitai Péter prédikációit tartalmazó, 1617-ben Debrecenben kiadott kötetet (*Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarazattya.* Debrecen 1617). Alapos okunk van feltételezni, hogy azonos lehet azzal a lelkésszel, akit 1607-ben ismeretlen helyre ordináltak, s aki később Varsolcon halt meg. Ezt támasztja alá egy másik, jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött kötet (jelzete: R 80839) bejegyzése, amelynek tulajdonosa Nagyfalvi Bálint, ugyancsak varsolci lelkész volt. Ez

sejtjük, hogy a 17. század közepe táján vélhetőleg több szilágysági lelkész kezén is átment, akik közül Szentlászlai Sámuel és Varsolczi Szakács János domidoctus volt.²²

A második világháború során pusztult el az a kötet, amelyet 1635-ben Szepesi N. András szilágycsehi lelkész adott újévi ajándékkul Balásházi Lászlónak, Közép-Szolnok vármegye alispánjának.²³ A zilahi kollégium könyvtárának hányatott sorsát ismerve szinte bizonyosnak vehető, hogy az egykori, elenyészett téka egyik darabjaként a Szerencsi István désházi lelkész ajándékkaként odakerült Melanchthon-kötet is megsemmisült.²⁴

utóbbi adat Jakó Zsigmond feljegyzéseiből származik, Ősz Elődnek tartozom érte köszönettel. Az 1637-ben Szilágyszegre ordinált és Egrespatakon elhalálozott Nábrádi Gergely családi feljegyzéseinek köszönhetően egy újabb stációja (Lecsmér) vált ismertté. Sipos Gábor (szerk.): *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*. Scientia Kiadó, Kolozsvár 2004, 238. 423-as tétel.

²² A kérdéses kolligátum Rudolph Gwalther zürichi teológus két művét, a Korintusi és a Galata-leveleket magyarázó prédikációgyűjteményeit foglalja magába, ez jelenleg a marosvásárhelyi kollégiumi könyvtár anyagában található, B f-537 jelzettel. A két említett tulajdonos közül Szentlászlai Sámuelről mindössze annyit tudunk, hogy 1647-ban Szilágynagyfaluban kezdte meg szolgálatát, majd később Diósadon a tatárok ölték meg. 1651-ben került hozzá a munka (helység említése nélkül), majd 1664-ben Varsolczi Szakács Istváné volt. Ő vélhetőleg azzal a Varsolczi P. Istvánnal lehet azonos, aki 1633-ban Lecsméren kezdte szolgálatát, 1667-ben viszont göröcsöni prédikátorként kizárták a lelkészi közösségből. 1664-es varsolci tartózkodása eddig nem volt ismert, korábbi tudásunk szerint ezekben az években más papja volt a falunak. Ősz Sándor Előd: Rudolph Gwalther írásmagyarázati munkái az erdélyi református és unitárius gyökerű gyűjteményekben. In: Balogh Csaba – Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az Írás bűvöletében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2021, 554.

²³ Innocent Gentillet *Examen Concilii Tridentini* című művének (Genf, 1545) említett példánya a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum birtokában volt, a háborús front elől elmenekített múzeumi anyag a zalaegerszegi vasútállomás bombázásakor semmisült meg 1945-ben. Egykori ajándékozója, Szepesi N. András pályafutása során több egyházmegyében is megfordult. Szatmári, tasnádi és alsómisztótfalusi szolgálata után került a Szilágyságba, ahol számos gyülekezetben tevékenykedett: előbb Szilágypercsenben, később Dobán és Szilágynagyfaluban is. 1646-ban monói lelkészként tagja volt a szatmárnémeti nemzeti zsinaton részt vevő küldöttségnek. A aktuális névsorok szerint Hadadon halt meg. Zsigmond Attila: Kik képviselték a szilágyi traktust az 1646-os szatmárnémeti zsinaton? In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Határtalanul a határok között*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2020, 61–63.

²⁴ A kollégium Albumában olvasható, évszám nélküli bejegyzés alapján Szerencsi a *Loci communes* 1545-ös bázeli kiadásával gyarapította az alma mater könyvtárát: „Philippi Melanctonis Theologiam A[nn]o 1545 excussam Reverendus D[omi]nus Steph[anus]. Szerentsi V[erbi]. Divini Minister Deshaziensis.” Az egyéb forrásokból Szerencsi (Fekete) Demeterként ismert, itt viszont Istvánként említett adományozó valójában az anyaegyházközösségnek számító Szilágyszeg papja volt, a filiaként hozzá tartozó Désházán pedig lévita szolgált. A zilahi iskola 1647-ben megkezdett matrikulája (eredeti címirata hiányzik). A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Filókéjének Könyvtárában, fond: Arhivă, jelzete: mss A95. 46.

Két másik, jóformán alig ismert prédikátor könyvbirtoklásáról csupán egy tulajdonjogi vita kapcsán értesülünk. 1673. január 11-én a zilahi parciális zsinaton tárgyalták a Balogh Mihály zilahi lakos és Batizi István lelképásztor²⁵ között felmerült vitát, melynek során utóbbi fenntartotta négy kötethez való jogát, egyenként elsorolva, hogy melyikhez milyen módon jutott hozzá.²⁶ Így tudjuk meg, hogy egyet az apósától, Gyöngyösi Orbántól,²⁷ egyet pedig Batizi Gáspártól örökölt meg,²⁸ kettőről viszont nem részletezi, hogy azok hogyan kerültek a birtokába.²⁹

A benne található feljegyzések alaposága okán külön ki kell emelnünk azt a kötetet, amely 1683-ban került a korábban rövid ideig a Szilágyságban is szolgálatot teljesítő Deáki Filep János birtokába.³⁰ Tulajdonosa igen részletes, családi

²⁵ Batizi Istvánnak mindössze egyetlen szolgálati helye ismert: 1635-ben a váradi zsinaton Görcsönbe ordinálták. Ezenkívül csupán egy 1672-es parciális zsinaton tárgyalt becsületsértési ügyben bukkan fel a neve: egyik szolgatársa állítólag azt terjesztette róla, hogy saját gyermekén követett el erőszakot („ne[m] azt mondta hogy maga gyermekevel vetkezet volna Zilahi Janos Ura[m]; hane[m] hogy Zilahi Janos Ura[m] ezen dolgot Batizi Istva[n] ellen mondta volna ...”). Dáné Veronka – Szabadi István: *i. m.* 141; Zsigmond Attila: Miklós paptól Polgári Mártonig. In: Emödi András (szerk.): *KRE 100. Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 2020, 354.

²⁶ Prot-1656 132.

²⁷ Pietro Martire Vermigli strasbourgri ószövetséges teológus egyik meg nem nevezett munkájáról van szó. Gyöngyösit 1616-ban vetési lelkésznek említik, s bár a szilágysági lelkésznévsorokban is szerepel, de eklézsia nélkül, csupán kizárását feltüntetve. Veje utalása szerint 1648 táján halálozhatott el („Petrus Martir maradott az Iparul idvezült Urbanus Gyöngyösiről 25 esztendőül fogva”). Zoványi Jenő: *Protestáns lelkészek nyugatványai régi tizedjegyzékek mellett*. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, XIII. (1929), 108; Zsigmond Attila: *i. m.* 918. 160-as tétel.

²⁸ „A Ravanellust hogy het vagy nyoltz esztendőül birja a'kit idvezült Batizi Caspar legalt ő kel[méne]k” – Petrus Ravanellus említett munkájának korábbi tulajdonosa feltételezhetően az 1627-ben Batizon született Batizi Csormoly Gáspár volt, aki bizonyára rokona lehetett, s aki ezek szerint meglehetősen fiatalon, 1665 körül halálozott el. Személyéről meglehetősen keveset tudunk, debreceni tanulmányait követően Németalföldön (Franeker, Groningen, Leiden és Utrecht) peregrinált. További sorsa ismeretlen. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 58.

²⁹ Az említett két másik kötet Josias Simmler zürichi, illetve Felix Bidembach német teológus egy-egy azonosítatlan műve. Utóbbiról megtudjuk, hogy azt már fiatalkora óta birtokolta, Simmler munkájával kapcsolatban viszont bizonytalanságban vagyunk, mert a kötetek provenienciájának igazolásakor utolsóként ismét csak Ravanellust említi, Simmlert pedig nem („hogy a' Tatarok ki jövele előtt jött az ő Kelme kezehez az Ravanell[us]”) – az ellentmondás vagy a nyilatkozó, vagy a vallomást rögzítő jegyző figyelmetlenségének tulajdonítható.

³⁰ A szerző, Sárpataki Nagy Mihály maga ajándékozta munkáját (*Noé bárkája*. Kolozsvár 1681) Deákinak, aki a Gyulafehérvárra menekült pataki kollégium diákjaként került Erdélybe. Zilahi rektorkodása után rövid időre a szilágysági Dobán lett lelkész, majd Erdélyben folytatta lelkészi pályafutását (Nagyercse, Erdőszentgyörgy). Saját feljegyzéseiből tudjuk, hogy élete utolsó idejét

vonatkozású bejegyzéseit visszamenőlegesen, 1675-ben történt házasságkötésétől kezdve vezette, s ezek sorozata egészen 1700-ig tart, amikor hirtelen megszakad. Az adatok elsősorban Deáki feles számú gyermekének születésére vonatkoznak, külön felsorolva a keresztszülőket is, és esetenként utólag kiegészítve az eladósorba jutott leányok kiházásításával.

E kisebb kitérő után térjünk vissza Nagylaki Bernát kötetéhez. Ez nem más, mint a bázeli polihisztor, Heinrich Pantaleon (1522–1595) *Chronographia ecclesiae christianae* című, 1551-ben Bázelen megjelent munkája (VD16 P 215), melyet jelenleg a Román Nemzeti Könyvtár régi könyves gyűjteményében (Carte veche străină și bibliofilă) őriznek CV-XVI-IV-217 jelzettel.³¹ Az eredeti fatáblás-rézkapcsos bőrkötés sávozással keretezett. A külső keretben palmettás, a középsőben Krisztus életéből vett jeleneteket ábrázoló (keresztthalál, feltámadás stb.) görgető, a belsőben Aldus-leveles és virágos bélyegzők lenyomata. A középmezőben növényi ornamentikus és sisakos-babérkoszorús férfifejeket ábrázoló görgető lenyomata látható.³² A kötet supralibrosa (S B 1552) alapján első tulajdonosa Ősz Előd szóbeli közlése szerint az a Batizi István lehetett, aki 1551 nyarán iratkozott be a wittenbergi egyetemre³³ – viszont esetleges svájci tartózkodására vonatkozó adatot egyelőre nem ismerünk (igaz, hogy a munkát bárhol Európában megvásárolhatta). A könyv vizsgálata során talált különféle bejegyzések alapján ezt a feltételezést nem sikerült sem megerősíteni, sem megcáfolni. Lássuk tehát magukat a bejegyzéseket, amelyek valamelyest rávilágítanak a kötet további tulajdonosaira.

A beírásokat műfajuk alapján két csoportra oszthatjuk: tömör, általában néhány szóból álló lapszéli jegyzetekre és jóval bővebb, életrajzi vonatkozású fel-

parókia nélkül, ismeretlen helyen töltötte. Herepei János: Deáki Filep János családi feljegyzései. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.* A József Attila Tudományegyetem I. Irodalomtudományi Tanszéke, Budapest-Szeged 1971. 113–120.

³¹ Alaposabb tanulmányozása a könyvtár honlapjára feltöltött digitális változat alapján történt, mely a következő linken érhető el: digitool.bibnat.ro:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=971986.xml&dvs=1705992361148~793&locale=en_US&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=4&usePid1=true&usePid2=true (megnyitva: 2023. április 28-án).

³² A kötéstábla szakszerű leírásáért és néhány egyéb fontos kiegészítésért Oláh Róbert régi könyves könyvtárosnak (Debrecen) tartozom köszönettel.

³³ Az exkurzusban említett, majd' egy századdal később élt azonos nevű könyvtulajdonos utódával semmilyen rokoni kapcsolata nem bizonyítható, inkább csupán közös származási helyük valószínűsíthető, főként, hogy a 17. század során több Batizi Istvánt is találunk a felszentelt lelkészek között. Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700.* Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2011, 256. 2836-os tétel; Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): *i. m.* 121, 141, 239.

jegyzésekre. Közös jellemzőjük, hogy kivétel nélkül mindegyik latin nyelvű. Előbbiekből mindösszesen nyolcat találunk, melyek két ismeretlen kézhez köthetők. Egyikük csupán egyetlen, datálatlan bejegyzést eszközölt, a másik viszont hetet, az 1590–1595 közötti időszakban. Bár az ő személye sem azonosítható, anyanyelvére és érdeklődési körére utal, hogy a gyakorlott kézre valló, szép írásképet mutató széljegyzetek mindenike a műben említett, magyar vonatkozású történelmi eseményekhez kapcsolódik.

Terjedelméből és adatgazdagságából következően jóval izgalmasabbnak bizonyult a kötéstábla belső oldalán található, három kézhez köthető, összesen mintegy 39 sor terjedelmű bejegyzés. Az első, háromsoros szöveg ismeretlen szerzője Illés (Elias) nevű fiának 1567. július 19-én történt megszületését örökítette meg. Sajnos sem maga a közölt adat, sem a kézírás nincs segítségünkre a beíró személyazonosságának tisztázásában, akár még az első tulajdonosnak tekintett Batizi is szóba jöhet. (2. kép)

A szövegtest legterjedelmesebb, 32 sorból álló része már a 17. század első harmadában készült, s bár ennek szerzője sem nevezi meg magát, az említett helységek alapján őt könnyen sikerült beazonosítani a már említett Nagylaki Bernát személyében. Összesen hét gyermekének születéséről tudósít, általában nemcsak világra jövetelük dátumát, napját, hanem annak pontos óráját is megadva, esetenként ezt még egyéb adatokkal is kiegészítve. Elsőszülött leánya, Judit 1610 januárjában Bósházán jött a világra, ami az idői közelség okán azt sejteti, hogy az apát vélhetően ide ordinálhatták 1607-ben. Három év múlva, 1613-ban jegyezte be István fiának megszületését, akkori lakóhelyük említése nélkül, így nem tudni, hogy még ekkor is ugyanitt tartózkodtak-e. Ugyancsak idekapcsolódik az az időrendben később következő, egyedinek számító beírás, amely szerint István 1619 júniusában már Somlyón kezdte meg iskolai tanulmányait Fényi F. István rektorsága idején.³⁴ Még öt gyermekének, három leányának (Anna és két Erzsébet) és két fiának (Bálint és Miklós) világrajövetelét örökítette meg – ők már természetesen mind a Magura alatti mezővárosban látták meg a napvilágot 1616 és 1626 között. Bár Anna születésekor elmulasztotta feljegyezni az évet, de a többi említett adat segítségével ezt mégis sikerült megállapítani (1616), éppúgy, mint a hamarosan bekövetkezett halál évét is (1617). Az 1622-es év ősze különösen tragikus időszak volt a család számára, mivel ekkor két gyermeküket is elragadta a pestis: október

³⁴ A 17. század elejéről csupán két korábbi somlyai rektor, Gönczi István (1614) és Sályi Tamás (1615) neve volt ismert, Fényi említése új adatnak számít – személyéről, további pályafutásáról egyelőre ezenkívül semmit sem tudunk.

végén előbb a négy és fél esztendőös Erzsébet, november elején pedig a még harmadik évét sem betöltött Bálint (aki születése napja okán kapta a nevét) is áldozatul esett a pusztító járványnak. Rajtuk kívül még egy gyermeküket, az Erzsébet nevet megöröklő leányukat is elveszítették, őt hatévesen ugyancsak a fekete halál vitte el 1632-ben, a bejegyzés szerint Nagydobán. Ebből arra következtethetünk, hogy Nagylakinak kétszer is meg kellett fordulnia a dobai eklézsiában, először a harmincas évek elején, Somlyóról való elmenetelét követően, majd 1643 körül ismét, melyek közé illeszkedik az 1634-es bagosi lelkészkedése³⁵ – mint azt már előbb, életrajzának felvázolása során láthattuk.

Nagylaki feljegyzései itt megszakadnak, noha – amint azt a harmadik, egyben utolsó bejegyző néhány sora is megerősíti – valójában nem hét, hanem tíz gyermekének születéséről van tudomásunk. Egyikükre közvetett módon még maga az apa utalt, amikor Erzsébet leányának világrajövelekor (1618) megjegyezte, hogy ötödikként született, miközben a felsorolásban ő csupán a negyedikként következik. Hogy nem valamiféle elírásról lehet szó, azt az az utólagos kiegészítés is megerősíti, amely a kilencedik (!), egykor még szintén Somlyón született leánygyermek, Katalin 1653-ban, huszonegynéhány éves korában történt elhalálózását örökíti meg. Ebből megtudjuk, hogy ekkor Uzoni Máté hadadi lelkész felesége volt – a bejegyzést feltételezhetően maga a megözvegyült prédikátor írta a kötetbe, amely ekkor már bizonyára az ő birtokában lehetett, megörökölve azt elhunyt apósától. Végül ugyanő még egy másik pótlást is tett, amikor utolsóként egy tizedik gyermek, az apja nevét továbbvivő Bernát megszületését is feljegyezte. A születés éve kitöltetlen maradt, erre Uzoni bizonyára nem emlékezett, csupán arra, hogy ő már Bagoson látta meg a napvilágot, Nagylaki második házasságából, és ugyanitt is halt meg – ezek szerint tehát ő sem érte meg a felnőttkort.

Ennek kapcsán röviden ki kell térnünk Uzoni Máté személyére is, aki a szilágysági prédikatori közösség meglehetősen enigmatikus tagjának számít. Vélhetőleg azonos lehet azzal a debreceni diákkal, aki 1635-ben írta alá a kollégiumi törvényeket,³⁶ viszont esetleges külföldi tanulmányaira semmi sem utal, a peregrinusjegyzékekben nem találjuk a nevét. Nem szerepel a szilágyi traktus lelkész-

³⁵ Bár egy helybeli krónikásnak köszönhetően épp Bagos esetében rendelkezünk az egyik legrészletesebb lelkésznévsorral, de ez a lajstrom sajnos valamikor épp Nagylaki ittléte után indul, 1649-től kezdve sorolva fel az itt szolgált prédikátorokat. Zsigmond Attila: „A következő maradéknak emlékeztire.” Bagosi Kovács István és a szilágybagosi egyházközség 18. századi vegyes jegyzőkönyve. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció századai*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár 2022, 106–107.

³⁶ Szabadi István (szerk.): *i. m.* 257. 1147-es tétel.

névsoraiban sem, korábban csupán néhány tömör utalás alapján kapcsolhattuk a vidékhez. 1646-ban diósadi lelkészként egyike volt a szatmárnémeti nemzeti zsinatot előkészítő tokaji szemigenerális három szilágysági résztvevőjének.³⁷ Mányoki S. István leideni peregrinus 1648-ban megjelent disputációjának ajánlásában szerepel az általa jelesebbnek ítélt 18 szilágysági lelkipásztor egyikeként – sajnos itt gyülekezetének említése nélkül.³⁸ Feltételezhetően 1662-ben halálozott el, ugyanis az év végén került a parciális elé özvegye, Zilahi Juhos Kata és fia, Uzoni Péter vitája az örökség megosztását illetően.³⁹

Összegzésként megállapítható, hogy a Pantaleon-féle *Chronographia* vizsgált példányának Bázeltől Wittenbergen, majd a Szilágyságon át Bukarestbe vezető útja is szemléletesen példázza a könyvek sajátos sorsára utaló régi bölcsességet. Birtoklását tekintve összesen hat tulajdonost sikerült számba vennünk, s amennyiben elfogadjuk a supralibros javasolt feloldását, akkor kijelenthetjük, hogy a kötet már legelső, 1552-es megvásárlásától kezdve folyamatosan magyar értelmiségiek között vándorolt. Batizit is feltételesen ideszámítva, hármójukat lehet név szerint is azonosítani, mindegyikük lelkipásztor lévén. Nagylaki Bernát az általa tett bejegyzések alapján feltehetően prédikátori szolgálatának kezdetén, valamikor a 17. század első évtizedében jutott a birtokába. Bejegyzései alapján részben sikerült kiegészíteni pályafutásának fehér foltjait bősházi, illetve kétszeri dobai szolgálatával. Két házasságából összesen tíz gyermeke született, akik közül legalább öten már kiskorban elhaltak. A többieket tekintve csupán egyik leányának későbbi sorsáról tudunk meg annyit, hogy Uzoni Máté lelkészhez ment feleségül, aki bizonyára apósától örökölhette meg a vizsgálódásunk tárgyát képező művet. Egyben ő lett az utolsó bejegyző, s a későbbi possessorok személye már mind az ismeretlenség homályába merült – ők nem tartották fontosnak, hogy birtoklásukat bármiféle módon megörökítsék a kötet lapjain.

Az életrajzi vonatkozású bejegyzések szó szerinti közreadása helyett hasznosabbnak ítéltém az érdeklődésre számot tartó adatokat egységes táblázatba rendezni, annak reményével, hogy az egyelőre még lokális jelentőségűnek tekinthető információtöredékek a szélesebb kutatás számára is hasznosíthatóak lesznek majd valamilyen formában, beillesztve azokat az újkori erdélyi-partiumi lelkészi társadalom kapcsolati hálójának jelenleg ugyan még sok hiátust mutató, de fokozatosan kiegészülő szövedékébe.

³⁷ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest 1911, 113.

³⁸ Mányoki S. István: *Disputatio theologica de matrimonio*. Leiden 1648. RMK III 1704.

³⁹ Ebből az említésből tudjuk meg, hogy első felesége halála után Uzoni valamikor újránősült. Prot-1656 74.

Név	Születés ideje	Születés helye	Keresztelés ideje	Elhalálozás ideje	Elhalálozás helye	Egyéb megjegyzés
Judit	1610. jan. 11., de. 9-10 óra k.	Bősháza	jan. 13.	–	–	elsőszülött
István	1613. dec. 29., vasárnap hajnalban	–	–	–	–	1619. jún. 1.: iskolába adták
Anna	[1616.] dec. 19., hétfő	Somlyó	–	[1617.] febr. 11., szombat	Somlyó	az új temetőbe temették
Erzsébet	1618. márc. 4., vasárnap du. 3-4 óra k.	Somlyó	–	1622. okt. 30., szerda	Somlyó	ötödik (!) gyermek, pestisben halt meg
Bálint	1620. febr. 14., du. 2 óra	Somlyó	–	1622. nov. 11.	Somlyó	Bálint napján született, pestisben halt meg
Miklós	1623. okt. 29., vasárnap	Somlyó	–	–	–	–
Erzsébet	1626. júl. 8., du. 3 óra	Somlyó	–	1632. dec. 27., hétfő déli 12-kor	Nagydoba	pestisben halt meg
Katalin	–	Somlyó	–	1653	Hadad	klencedik (!) gyermek, Uzoni Máté felesége lett
Bernát	–	Bagos	–	–	Bagos	a második házasságból

Gordán Edina*
Nagyenyed

Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1699) könyvtárának két újabb kötete

Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) református lelkészcsalád sarjaként látta meg a napvilágot. Az édesapja, Miskolci Csulyak István zempléni esperes diáriumában fennmaradt részletes családfából tudjuk, hogy fiai közül egyedül Gáspár élte meg a felnőttkort.¹ Tanulmányait Sárospatakon folytatta, majd a puritánus Tolnai Dali Jánossal való összetűzését követően külföldi tanulmányútra indult.² 1652-től az Utrechti, majd 1653-tól a Franekeri Egyetem hallgatója.³ 1654-ben Utrechtben, a puritanizmus bírálataként jelent meg az *Angliai Independentismus* című magyar nyelvű könyve franekeri tanára, Nicolaus Arnold előszavával és támogatásával.⁴ Hazatérve 1658-tól Ónodon, 1665-től pedig Bodrogkeresztúron volt lelkész, majd az ellenreformáció következtében Szilágysomlyóra és Nagybányára menekült. 1689-ben Erdélyben talált menedékre a görgényi várban, illetve Magyarigenben és Székelyudvarhelyen szolgált, utóbbi helyen immár az egyházmegye espereseként. Halála után jelent meg francia nyelvből fordított *Egy jeles Vad-kert* című műve, amely az első magyar állattani munka.

* Gordán Edina (Szatmárnémeti, 1989) könyvtáros. Tanulmányait Szatmárnémetiben, Kolozsváron és Szegeden végezte. 2013-tól a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár munkatársa. Kutatási területei: könyvtártörténet, könyvtörténet és a nagyenyedi Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának története. Fontosabb munkái: Gordán Edina – Rezi Botond (szerk.): *A Maros Megyei Múzeum könyvtárának 1850 előtti külföldi és régi magyarországi nyomtatványai, katalógus*. Editura Mega, Marosvásárhely–Kolozsvár 2015; *A Dési Ferences Rendház könyvtárának régi állománya*. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2019.

¹ Jenei Ferenc et al. (szerk.): *Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*. Régi magyar költők tára XVII/2. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962, 281–282.

² Hörcsik Richárd: *A sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 1998, 168.

³ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken*. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2007, Nr. 619, 65.

⁴ Miskolci Csulyak Gáspár: *Angliai independentismus avagy az ecclesiái fenyítékben és a külső isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban minden reformata ecclesiaktól különböző fejetlen lábság*. Vásberg János, Ultrajectumban 1654. – RMNy 2558.

Miskolci Csulyak Gáspár könyvtáráról nem maradt fenn jegyzék, ám ismert édesapja gazdag gyűjteményének lajstroma.⁵ A kötetek egy része generációkon át öröklődött a családban. Conrad Gessner görög–latin lexikonát⁶ Miskolci Csulyak János vásárolta meg Wittenbergben, majd fiához, Istvánhoz és unokájához, Gáspárhoz került, aki 1648-ban Szentgyörgyi Tamásnak ajándékozta. Egy sárospataki kitérővel a sátoraljaújhelyi piaristákhoz került, ma pedig a budapesti Piarista Központi Könyvtárban található.⁷ Többek között a Robert Fludd és Jakub Zaborowski műveit tartalmazó kolligátum első tulajdonosa is Miskolci Csulyak István volt, majd fiához, Gáspárhoz került a kötet.⁸ Több 17. századi tulajdonosváltás után ma a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában őrzik.⁹ Kálvin *Institutiója*¹⁰ és Johannes Osorius prédikációs kötete¹¹ hasonlóképpen édesapja hagyatékából került hozzá.¹² Miskolci Csulyak István olaszliszkai prédikátor peregrinációs albuma szintén fiához, Gáspárhoz, majd unokájához, Zsigmondhoz került. Ebben 1715-ben Huszti N. Zsigmond, Miskolci Csulyak Zsigmond alumnusa kijavította Csulai György korábbi rovásírásos bejegyzését. Zsigmond tehát nem követte elődeit a szöszéken, hanem birtokain élt és gazdál-

⁵ Varga András (szerk.): *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Adattár XVI–XVI-II. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest–Szeged 1986, 61–78.

⁶ Gessner, Conrad: *Lexicon graecolatinum*. [Hieronymus Curio], Basileae 1543 – VD16 G 1750. Lelőhelye és jelzete: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára, Budapest, Ant 506.

⁷ Oláh Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*. Hernád Kiadó, Sárospatak 2022, 50–52, 279–280.

⁸ Fludd, Robert: *Tractatus theologo-philosophicus, in libros tres distributus*. Hieronymus Galler, Oppenheimii 1617 – VD17 12:123050M + Zaborowski, Jakub: *Ad nodum Gordium, seu, Disputationem de vocatione ministrorum a Martino Smiglecki* [Sebastian Sternacki, Rakow] 1615 – USTC 257594 + Zaborowski, Jakub: *De missione sacerdotum in ecclesia Romana, contra Martinum Smigleci-um*. [Sebastian Sternacki, Rakow] 1615 – USTC 257594 + Chrzastowski, Andrzej: *Bellum Jesuiticum sive ducentarum et quinque Jesuiticarum contradictionum index. Duo libelli de opificio missae. Praxis de caeremoniis et canone missae, disputatio*. Conradus Waldkirchius, Basileae 1594. – VD16 C 2496. Lelőhelye és jelzete: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen, F 648.

⁹ Oláh Róbert: *i. m.* 119–120, 280–281.

¹⁰ Calvin, Jean: *Institutio christianae religionis*. Johannes le Peux, Genevae 1592. Lelőhelye és jelzete: Román Nemzeti Könyvtár, Bukarest, XVI/II/295.

¹¹ Osorio, Juan de: *Concionum tomus quartus, qui sylva inscribitur*. Antonius Hierat, Coloniae Aprippinae 1605. – VD17 12:193102X. Lelőhelye és jelzete: Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár, Nagyvárad, 709.

¹² Oláh Róbert: *i. m.* 280, 284; Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2014, nr. 69.

kodott.¹³ Csulyak István iratainak másik része – köztük Diariuma – egyetlen fiához, Gáspárhoz került. Gáspár továbbörökítette Ferenc (1675 körül–1740) nevű fiának, aki Debrecen város szenátora és nyomdásza volt.¹⁴ Az iratok Ferenc lányának, Herceg Jánosné Miskolci Máriának a tulajdonába kerültek, aki szintén továbbadta azokat lányának, Zemplényi Gáborné Herceg Máriának (1727–1774). Utóbbi 1785-ben lánya, Zemplényi Krisztina (1764–?) férjének, Keresztesi Józsefnek (1748–1812) ajándékozta Miskolci Csulyak István iratait és diáriumát.¹⁵ Keresztesi több kéziratban maradt művéhez is felhasználta Csulyak István naplóját. Többek között Bod Péter *Athenasához* írt *Toldalékot*.¹⁶ A napló 1837-ben került vissza a Miskolci családhoz.¹⁷ Legutóbb Ősz Sándor Előd fedezett fel újabb, eddig ismeretlen kötetet Miskolci Csulyak Gáspár könyvtárából. A Bèze műveit tartalmazó kolligátumkötet 1655-ben került Gáspár tulajdonába, amit halála után Ferenc nevű fia örökölt. Utóbbi 1699-ben továbbadta Udvarhelyi Mihálynak, a Máramarosszigeti (1707–1728), majd Kolozsvári Református Kollégium (1728–1737) tanárának. Ma a Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár gyűjteményében található Kolozsváron.¹⁸

Könyvtárának eddig ismert köteteit Csorba Dávid ismertette két tanulmányban, ez a sor további kutatások révén most két újabb kötettel gyarapodott.¹⁹ Egyik kötet a dési ferences rendház könyvtárából került elő, a másik az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományából.

¹³ Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: *A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabetico Siculico Exaratorum* (CMASE). Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2021, 503–504.

¹⁴ Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961, 63–64.

¹⁵ Gulyás József: Keresztesi József. In: *Theologiai Szemle* 3. (1927/5–6) 365.

¹⁶ Pálfi József: Keresztesi József történetírói munkássága. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *Non videre, sed esse. Tanulmányok a 60. éves Buzogány Dezső tiszteletére*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2017, 173–176.

¹⁷ Jenei Ferenc et al. (szerk.): *i. m.* 312.

¹⁸ Ősz Sándor Előd: Reformátorok művei a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár gyűjteményében. In: Bogdándi Zsolt – Dáné Veronka – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2021, 504.

¹⁹ Csorba Dávid: Miskolci Csulyak Gáspár könyvtárának néhány példánya. In: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem.” *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen 2015, 209–221; Csorba Dávid: Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) írásai és könyvtárának fennmaradt példányai. Jankovics József et al. (szerk.): *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*. Reciti, Budapest 2015, 329–342.

Désre Martin Becanus (1563–1624) flamand jezsuita munkája²⁰ került. Ezt 1660-ban Miskolci Csulyak Gáspár ónódi lelkipásztorként szerezte. Mivel a könyv 1625-ben jelent meg Luxemburgban, így feltételezzük, hogy nem Miskolci volt az első tulajdonosa, ám a korábbi possessorokat nem ismerjük, azt sem, hogy milyen úton került Miskolcihoz. 1691-ben már a fia, Zsigmond könyvtárában volt, feltehetően apja ajándékozta neki. Miskolci Zsigmond 1691. június 21-én subscribált Nagyenyeden. A nagyenyedi matricola bejegyzése szerint a rudimentaria osztály köztanítója, majd a joggyakornokságra készülő Teleki Sándor (1679–1754) magántanítója volt.²¹ A 17. század második felében Nagyenyeden jelentős iskolai színjátzó tevékenység zajlott. Miskolci Zsigmond Cyrus-drámáját 1698-ben a nagyenyedi kollégiumban adták elő a szerző rendezői utasításai mellett.²²

Szintén nem ismertek a könyv Désre kerülésének körülményei. A könyvtár első jegyzéke 1728-ban maradt ránk, itt már szerepel Becanus műve egy példányban.²³ Az előtábla belső oldalán és a címlapon is a dési rezidencia megjelölés szerepel. A dési rendház csak 1754-ben nyerte el a convent címet, így a könyv 1712 és 1728 között kerülhetett be az állományba.²⁴ Becanus könyvéből jelenleg öt példány található a dési kolostor könyvtárában különböző kiadásokban.²⁵ A legtöbb rongált állapotban van, címlevelük hiányzik. Becanus munkája alapműnek számított a katolikus teológusok körében, és nélkülözhetetlen volt a ferencesek missziós tevékenysége számára. A fennmaradt könyvjegyzékek szerint ott volt a csíksomlyói és mikházi ferences kolostorok könyvtárában is,²⁶ illetve a legtöbb jezsuita kolostorban és plébániai magángyűjteményben egyaránt. A 17.

²⁰ Becanus, Martinus: *Compendium manualis controversiarum huius temporis de fide ac religionis*. Hubertus Reulandt, Luxemburg 1625. Leőhelye és jelzete: Dési Ferences Rendház 512; Gordán Edina (szerk.): *A Dési Ferences Rendház könyvtárának régi állománya*. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2019, nr. 129.

²¹ Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion, Bukarest 1979, 114.

²² Vita Zsigmond: *A Bethlen-kollégiumi színjátzás a XVII. és XVIII. században*. Kolozsvár 1943, 6–7; Sztripszky Hiador: *Protestáns iskolai dráma a XVII. századból*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 25. (1915/3), 327–353.

²³ Gordán Edina – Monok István (szerk.): *Erdélyi könyvesházak VII. Magyar személyek és intézmények könyvtárai 1617–1777*. MTA Könyvtár és Információs Könyvtár – Tokaj-Hegyalja Egyetem, Budapest–Sárospatak 2022, 47.

²⁴ Bíró Lőrinc: *A dési szentferencendi kolostor története. 1712–1792*. Szent Bonaventura Könyvnyomda, Kolozsvár 1912, 28.

²⁵ Gordán Edina (szerk.): *i. m.* nr. 129–133.

²⁶ Zvara Edina (szerk.): *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. Ferences könyvtárak (1681–1750)*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2008, 49, 191.

századi protestáns lelkészek könyvjegyzékeiben azonban csak ritkán fordul elő a flamand jezsuita neve. Ilyen ifj. Joachim Stegmann (1618–1678) kolozsvári szász unitárius lelkész, akinek 275 kötetet tartalmazó könyvtárában Benedict Pereira (1536–1610) jezsuita mágiaellenes könyve (*De Magia, de observatione somniorum et de divinatione astrologica*) is megtalálható.²⁷ Nicolaus Leporini besztercebányai evangélikus prédikátor gyűjteményében szintén fellelhető Becanus könyve.²⁸ Ezért is figyelemre méltó, hogy Miskolci Csulyak Gáspár két Becanus-kötettel is rendelkezett,²⁹ míg református kortársai esetében nem sikerült megbízhatóan azonosítani egyet sem a jezsuita szerző ezen kötetéből. Martinus Becanus *Manualéja* a 18. században lett népszerű Magyarországon, számos hazai kiadást is megért (Nagyszombat, 1738, 1739, 1741, 1743, 1762; Kassa 1740; Győr 1750; Kolozsvár, 1754, 1756, 1769).³⁰

Esztergomba Tolnai F. István (1630–1690) polemikus műve került Miskolci Csulyak könyvtárából. A kötet első tulajdonosa Miskolci Csulyak Gáspár volt, akinek 1680-ban maga a szerző ajándékozta.³¹ A következő bejegyzés báró Bánffy Klárának (1730–1804), aki férjével, Bethlen Lászlóval közösen építette a magyarbényei református templomot. Nincs adatunk arról, hogy a kötet hová került Miskolci halála (1699) után. Talán Bánffy Klára édesapjára, Boldizsáré (1665–1740) lehetett, aki kapcsolatban állhatott Miskolci Gáspárral. A könyv Bánffy Klárától lányára, Bethlen Karolinára (1753–1826) szállt. A következő tulajdonos Kopácsy József (1775–1847) veszprémi püspök, esztergomi érsek. Dobó Judit szíves tájékoztatása szerint az előzéklap versóján levő jelzet bizonyítja (X/d I.H.III.7), hogy

²⁷ Biró Gyöngyi – Monok István – Verók Artila (szerk.): *Erdélyi könyvesházak V. 1541–1782, Vegyes források*. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2018, 119.

²⁸ Čičaj, Viliam – Keveházi Katalin – Monok István – Viskolcz Noémi (szerk.): *A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya) 1533–1750*. OSZK–Scriptum Rt., Budapest–Szeged 2003, 193.

²⁹ Becanus, Martinus: *Apologia pro Iudice Controversiarum fidei ac Religionis*. Ioannes Albinus, Moguntiae 1617. – VD17 12:107880L + Uő: *Libellus de Invocatione Sanctorum*. Ioannes Albinus, Moguntiae 1617. – VD17 15:742739V + Uő: *De Ecclesia Christi, itemque de Ecclesia Romana, quae est Catholicorum; et de Reformata, quae est Lutheranorum et Calvinistarum*. Ioannes Albinus, Moguntiae 1615. – VD17 12:107975X. Lelőhelye és jelzete: A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának kezelésében, R 83669–83671. Részletesen lásd: Csorba Dávid: *Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) írásai és könyvtárának fennmaradt példányai*, 335.

³⁰ Petrik Géza: *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*. Dobowsky Ákos, Budapest 1888, 202.

³¹ Tolnai F. István: *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s' vallás utánra vezető és az el-tévelyedésről jó utban hozó kalauz...* Verese gyházi Mihály, Kolosvaratt 1679. – RMNy 4254. Lelőhelye és jelzete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, I.H.III.7.

az érsek könyvtárához tartozott, amelyről 1843-ban külön jegyzékek is készültek.³² Kopácsy nyolcezer kötetes könyvtára halála után az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárba került. Ő volt az, aki elsőként kezdeményezte az új könyvtáráépület megépítését, ez csak halála után, 1853-ban valósult meg – azon a telken, amit ő adományozott e célra. Az új könyvtárba került az 1820-ban alapított káptalani, illetve az egyesített pozsonyi érseki és nagyszombati káptalani könyvanyag, így létrejött a mai Főszékesegyházi Könyvtár.³³ Tolnai F. István könyve Csorba Dávid szerint egyfajta kálvinista *Kalauz*ként értelmezhető. Címében is utal arra, hogy Pázmány Péter *Kalauzát* kívánta megcáfolni, válaszként az 1660–1670-es években fellángolt rekatolizációra. A könyv három részre osztható, a vitairat mellett van egy dogmatikai rész, illetve egy történeti összefoglaló a református mártíromságról és úrvacsoratanról.³⁴

Sikerült két újabb kötetel gyarapítani Miskolci Csulyak Gáspár egykori könyvtárát, amely mára legalább tíz gyűjteménybe szóródott szét. Mindkét kötet polemikus teológiai munka. Miskolci tehát nemcsak saját egyháza vitázóit ismerte, hanem az ellentábor véleményére is kíváncsi volt. Reméljük, hogy a további kutatások során újabb kötetek kerülnek elő a Miskolci család könyves hagyatékából.

³² Ezúton mondok köszönetet Dobó Juditnak és az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárnak a tanulmány megírásában nyújtott segítségért.

³³ Szalay László: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. In: *Könyvtáros* 36. (1986/8), 453; O[csovsky] F[erenc]: Az esztergomi főegyház könyvtára. In: *Religio*, I. (1856/3), 17–18.

³⁴ Csorba Dávid: Kálvinista kalauzok. In: Ajkay Alinka – Bajáki Rita (szerk.): *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. Mondat Kft., Vác 2013, 108–111.

Kónya Péter*

Eperjes

Nem kívánt testvérek – reformátusok a felső-magyarországi szabad királyi városokban a 17. században

Felső-Magyarországot, a királyság legkeletibb, azaz a Habsburg-monarchiától legtávolabbi és legnagyobb országrészét tizenhárom vármegye alkotta: Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Abaúj, Torna, Gömör, Borsod, Heves, Szabolcs és Szatmár. Területén öt, később hat szabad királyi város volt (Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Kisszeben, illetve 1660-tól Késmárk), és a jelentős bányavidék – igaz, nem olyan gazdag, mint az alsó-magyarországi¹ –, az úgynevezett felső-magyarországi bányavárosai (Szomolnok, Rozsnyó, Gölnicbánya, Dobsina stb.). Az országrész központja Kassa volt. Itt kapott helyet a Felső-magyarországi Főkapitányság, a Szepesi Kamara és más állami hivatalok.

Felső-Magyarország már a középkortól nyelviileg vegyes terület volt, ahol századokon át több etnikum lakott. A magyar lakosság legnagyobb számban Borsod, Heves, Szabolcs és Szatmár vármegyében élt, további jelentős számban volt jelen Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Abaúj, Torna és Gömör vármegye területén, Sárosban kisebbségben volt. A szlovákok nagyjából az országrész északi vidékét lakták, legtöbben Sáros vármegyében, de nagy számban még Szepes, Zemplén, Ung, Abaúj és Gömör vármegyében. Német földművelők csak Szepes vármegye területén éltek, a német polgárok viszont a szabad királyi városokban, a bányavárosokban és a kiváltságos státussal rendelkező szepesi városokban laktak.²

* Kónya Péter (Eperjes, 1966) történész, az Eperjesi Egyetem rektora. Középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, egyetemi diplomát 1990-ben szerzett. 1993-tól az Eperjesi Egyetem oktatója. Kutatási területe Sáros vármegye és Eperjes története, a Habsburg-ellenes felkelések története.

¹ Három legjelentősebb központja Selmecebánya, Körmöcbánya és Besztercebánya, ahol elsősorban az arany-, ezüst- és rézbányászat fejlődött. A felső-magyarországi bányavidéken főleg réz- és vasbányák voltak.

² A szabad királyi városokban (Lőcsén és Késmárkon kívül) a németek a 17. század végéig túlsúlyban voltak, a szepesi városokban, valamint a bányavárosokban a későbbiekben is a németek voltak többségben.

A középkor végén egyre nagyobb számban költözött erre a területre ruszin, kisebb részben román, pásztokodással foglalkozó lakosság, amely a 16. században már folyamatos sávot alkotott Bereg, Ung, Zemplén, Sáros és Szepes északi járásai-ban, és néhány tucat új falut is alapított.³ A ruszinokkal teljesen új (görögkeleti) vallás is érkezett, amely – a judaizmussal együtt – színesítette az addig egységes felekezeti/vallási térképet.

A régió színes etnikai összetétele mellett a lakosság társadalmi és szociális rétegződése is eléggé tarka képet mutatott, ugyanis Felső-Magyarország a királyság egyik legurbanizáltabb országrészét képezte. Területén voltak már a középkorban kialakult úgynevezett Pentapolis városszövetséget alkotó szabad királyi városok (Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Kisszeben), amelyek rendkívül fontos szerepet játszottak a régió gazdasági, politikai és szellemi életében. A nyugati vármegyék területén (Szepes, Gömör, Abaúj) több bányaváros (Szomolnok, Rozsnyó, Dobsina, Gölnichánya, Svedlér s mások) is volt, ezek azonban az alsó-magyarországiaknál kisebb jelentőséggel bírtak. A királyi városok mellett több tucat mezőváros is volt az országrész területén, legtöbb a Szepességben és Zemplén vármegyében, ahol, a borkereskedelemnek köszönhetően, két járásban több mint tíz dinamikusan fejlődő, gazdag mezőváros alakult ki (Tokaj, Sárospatak, Tállya, Tolcsva, Olaszliszka, Sátoraljaújhely, Mád, Tarcál, Mezőzombor, Szerencs és Abaújszántó).⁴

A városok vagy a városjellegű települések között a legjelentősebbek egyértelműen a szabad királyi városok voltak. Felső-Magyarország az öt szabad királyi várossal a kora újkor kezdetén a királyság legvárosiasabb országrészének számított. A felső-magyarországi szabad királyi városok országos jelentőségét az is bizonyítja, hogy három közülük (Kassa, Bártfa és Eperjes) a városok legrangosabb csoportjába, a tárnokmesteri városok közé tartozott.⁵ Az öt város közül Kassa volt a legnagyobb és a legfontosabb: jelentős kereskedelmi és kézműves központ, országos vásárokkal és céhekkel. A céhek valamivel kisebb számban (kb. 40) két további városban, Eperjesen és Lőcsén is jelen voltak, így lettek a települések fontos nemzetközi kereskedőközpontokká. Amíg Kassa a 17. század folyamán, nem utolsósorban a politikai események következtében mély válságba került, Lőcse

³ Míg e pásztornép etnikai jellege először román volt, a kárpátaljai vármegyékben már túlsúlyban voltak a ruszinok, s az utolsó román nevekkal szórványosan Ung vármegyében lehet találkozni.

⁴ Tokaj-Hegyalja s vele az ottani mezővárosok éppen a 16. században indultak gyors gazdasági fejlődésnek.

⁵ A 15. században még nyolc, ill. kilenc (a néha említett Szakolcával együtt) várost tartalmazó csoport Buda meghódításával hatra szűkült le (Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Kassa, Bártfa és Eperjes).

megőrizte pozícióját, Eperjes gyors, tartós gazdasági fejlődésnek indult,⁶ és néhány évtized múlva megelőzte Kassát. Bártfa a középkor végén élte aranykorát, amit a lengyel piacokon keresett bártfai fehér vászonnak és posztónak köszönhetett. Miután a 16. század végén az olcsó sziléziai áru kiszorította a bártfai vásznat és posztót, a város gazdasága stagnálni kezdett, amelyből vidéki birtokok vásárlásával igyekezett kiszabadulni. Tizennégy jobbágyfaluvál az ország legnagyobb városi földesura lett, miközben Kassa is csaknem ugyanannyi falut birtokolt. A vidéki majorságok vagy egész falvak birtoklása azonban korántsem volt olyan jövedelmező, mint a tokaj-hegyaljai szőlőké. Mind a négy városnak volt gazdasági érdekeltsége a borvidéken is. Ebben legsikeresebb Eperjes lett, amely évtizedeken át a magyar bor legnagyobb kiszállítója volt a krakkói és más lengyel piacokra. Kiszzeben a legkisebb és a leggyengébb volt a Pentapolis városai között. Céhei csak a helyi, ill. határ menti lengyel piacok számára termeltek. Mindegyik városban már a középkor végén működtek fejlett, gimnázium-jellegű városi iskolák.

Felső-Magyarország területén már nagyon korán, alig egy-két évvel Martin Luther wittenbergi fellépése után megjelentek a reformáció első jelei. A hagyomány szerint már 1520 előtt működött a Szepes megyei Lajbicban Thomas Preisner prédikátor, egy-két évvel később az alsó-magyarországi királyi bányavárosokban Simon Bernhard, Johann Krysling és más prédikátorok hirdették Luther tanait.⁷ A felső-magyarországi szabad királyi városokban már Mohács előtt megjelentek a reformációt terjesztő lelkészek. Kassán Johann Henckel működött, utána, ahogy a királyi udvarba távozott, Luther ismert híve, Wolfgang Schustel következett, akit nem sokkal azelőtt üztek el Eperjesről, ahol konfliktusba került a plébánia vezetésével.⁸ Még korábban, 1524-től Kiszzebenben prédikált bizonyos János prédikátor.⁹

A szabad királyi városok és a királyi bányavárosok polgársága a Királyi Magyarországon az első és egyetlen olyan társadalmi csoport volt, amely még a mohácsi csata előtt elfogadta a reformációt. A reformáció további terjedésében és az új tanok elfogadásában kulcsfontosságú szerepet játszottak a főurak és a nemesek, ez viszont csak a Mohács utáni időszakban következett be. Már a század 20-as éveiben több főméltóság vallotta Luther tanítását. Keleten a lutheri reformáció jelentős hívei

⁶ Elsősorban a lengyelországi kereskedelemnek köszönhetően.

⁷ Kvačala, Ján: *Dejiny reformácie na Slovensku*. Liptovský Svätý Mikuláš 1935, 46–47.

⁸ Bodnárová, Miloslava: *Reformácia vo východoslovenských mestách v 16. storočí*. In: Uličný, Ferdinand (ed.): *Reformácia na východnom Slovensku v 16–18. storočí*. Biskupský úrad Východného distriktu ECAV na Slovensku, Prešov 1998, 22.

⁹ Bodnárová, Miloslava: *Sabinov v stredoveku*. In: Kónya, Peter (ed.): *Dejiny Sabinova*. Mestský úrad, Prešov 2000, 109–110.

és pártfogói közé tartoztak: Perényi Péter koronaőr és kancellár, Perényi Gáspár, Drágffy Gáspár, Dersffy Ferenc, illetve a Csáky, Báthori és Bebek család több tagja.¹⁰ A harmincas években további főnemesek csatlakoztak a reformációhoz, köztük a Drugethek (egyik legjelentősebb ősi arisztokrata család) is, akik rendszerint északkeleten, Zemplén és Ung vármegyében birtokoltak terjedelmes uradalmakat.¹¹

Így a mohácsi csatát követő két-három évtizedben a reformáció villámgyorsan terjedt az ország területén. Luther tanítása először, rendszerint a harmincas évek közepéig, a szabad királyi városokban győzött. A következő évtizedben csatlakoztak a reformációhoz a mágnások és a nemesek, akiket később követtek a jobbágyok. A reformáció terjedésének folyamata a falvak és mezővárosok jobbágy lakosságának soraiban napjainkig még nincs tudományosan feltárva. Kétségkívül hosszú és nem egyértelmű történelmi folyamatról van szó, amelynek folyamán az új tanok egyes elemei beszűrődtek a vallási gyakorlatba, és ezzel egy időben lassan megszűntek a középkori katolicizmus fő elemei. Habár a történettudomány máig csak nagyon hiányosan ismeri a reformáció eseményeit, kétségkívül ebben a folyamatban az úgynevezett reformátorok, a reformáció tanait valló prédikátorok játszottak nagy szerepet, mint például Dévai Bíró Mátyás, a „magyar Luther”, aki Felső-Magyarországon, Kassán is működött. Az északkeleti vármegyék magyar lakossága körében Gálszécsi István és Siklói Mihály hirdette Luther tanait.¹² Több reformátor a régió szabad királyi városaiban működött:¹³ Leonhard Stöckel, Transylvanus Antal, Bartholomäus Bogner, vagy a már említett Johann Henckel és Wolfgang Schustel.

A reformáció további fejlődéséért és kiterjedéséért ebben a fázisban elsősorban a lutheri gyülekezetek szervezeti és teológiai egyesítésére volt szükség. Ez csak a prédikátorok és az egyházak világi képviselőinek közös megegyezése révén válhatott valósággá. Az 1545-ben a felső-magyarországi Erdődön tartott zsinaton, ahol Drágffy Gáspár kezdeményezésére harminc prédikátor gyűlt össze a Partiumból és Szatmár vármegyéből, kijelentették a katolicizmustól való elszakadásukat és a lutheri reformációhoz való csatlakozásukat.¹⁴

¹⁰ Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Atheneum Irodalmi és Nyomdai RT, Budapest 1907, 65–66.

¹¹ Réz László: *A Drugethek és Homonna reformációja*. „Zemplén” Könyvnyomtató Intézet, Sátoraljaújhely 1899, 60.

¹² Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni*, 49.

¹³ A Pentapolis nevű öt felső-magyarországi szabad királyi város szövetségét Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Kisszeben alkotta.

¹⁴ Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni*, 75.

Lényegesen jelentősebb volt az erdódi zsinatnál a magyarországi reformáció megszilárdítása és a lutheri egyház fokozatos megszervezése szempontjából az 1546. évi eperjesi zsinat, amelyet az egyháztörténeti szakirodalom az első magyarországi lutheri zsinatnak tekint. A zsinaton az öt szabad királyi város képviselői, a városi lelkészek, az iskolarektorok, valamint a Sáros és Szepes megyei vidéki gyülekezetek prédikátorai vettek részt. A zsinat tizenhat cikket fogadott el, amelyek később mintaként szolgáltak a hitvallások megfogalmazásánál és a lutheri gyülekezetek egyházi életének megszervezésében. A hit alapjául az Ágostai Hitvallást és Melanchthon *Loci communes*-ét szabták meg, az úrvacsora kiszolgáltatását a wittenbergi mód szerint rendelték el. A cikkek az egyházszervezettel, a gyülekezeti rendtartással, az iskolaüggyel, a világi hatalomhoz való kapcsolattal, a lelkészek és esperesek kötelességeivel, az istentisztelet rendjével, az eklézsiák jövedelmeivel, az ünnepek tartásával stb. foglalkoztak. A zsinaton döntöttek arról is, hogy az öt szabad királyi város és Sáros vármegye területén létrehozzák az első lutheránus esperességet. Érdekes, hogy az eperjesi cikkek értelmében az új lelkészeket (hasonlóan, mint később a református tiszáninneri kerületben) az esperesek szentelték fel.¹⁵

A hittani elvek egyesítése és az első lutheri egyházszervezet és kormányzat kialakítása számára rendkívül jelentős volt a hitvallások fogalmazása és jóváhagyása, ami a 16. század közepén valósult meg. Ezek közül az első Felső-Magyarország területén látott napvilágot. I. Ferdinánd király 1549-ben, az 1548-i törvénycikk értelmében, amely az egyház eredeti állapotba való visszahelyezését követelte, és elsősorban az anabaptisták és a sakramentáriusok (zwingliánusok) ellen intézkedett, elrendelte a felső-magyarországi szabad királyi városok egyházi viszonyainak felülvizsgálatát. Éppen ezért a városi tanácsok közös hitvallás kidolgozása mellett döntöttek, amelyet 1549. augusztus 22-én adtak át a királyi biztosoknak. A hitvallást később *Confessio Pentapolitanának* nevezték el, és szerzőjének a régebbi egyháztörténeti irodalom Leonhard Stöckel bártfai rektort tartotta, amit viszont az újabb kutatások kétségbe vontak, és újabban Michael Radaschin bártfai lelkészt tartják szerzőnek.¹⁶ A hús cikkelyből álló hitvallás alapjául az Ágostai Hitvallás szolgált, miközben a *Confessio Augustana Invariata* több elemét és Melanchthon elveit is tartalmazza. A hitvallást megerősítette az egri püspök, és az uralkodó is tudomásul vette. Így a *Confessio Pentapolitana* teljesítette feladatát: legalizálta a lutheri gyülekezetek létezésé-

¹⁵ Bodnárová, Miloslava: *Reformácia*, 28–29.

¹⁶ Suda, Max Josef: Wer verfasste die Confessio Pentapolitana? In: Kónya, Peter – Matlovič, René (eds.): *Miscellanea Anno 2000. ACEP IX*. Prešov 2001, 18–23.

sét, megerősítette ezek egyházi gyakorlatát, és éles határt szabott a lutheránusok és a törvényen kívül álló anabaptisták és zwingliánusok között.

Az 1560-as évek végén, 1569-ben a huszonnégy szepesi város fraternitásának lelkészei (Valentin Megander és Cyriacus Obsopaeus) a Bornemissza Gergely nagyváradi püspök felhívására *Confessio Scepusiana* név alatt új hitvallást dolgoztak ki. Mintájául az ötvárosi hitvallás, illetve az 1559-ben elfogadott *Confessio Montana* (hét alsó-magyarországi bányaváros hitvallása) szolgált. A lutheránus gyülekezetek számára kiadott és kötelező jelleggel bíró hitvallás kiadása után kezdett kialakulni az új, evangélikus egyházszervezet. Az önálló lutheri gyülekezetek első egyházszervezési egysége az öt szabad királyi város esperessége volt. Ez már az említett eperjesi zsinaton jött létre, és első esperese Michael Radaschin bártfai lelkész lett.¹⁷

A század közepére a lutheri reformáció Felső-Magyarország majdnem egész területén elterjedt (talán az ortodox ruszinok lakta északkeleti határvidéken kívül), az egységes egyházszervezet több okból azonban csak jóval később, néhány évtized múlva jött létre, és ráadásul ez a terület utolsóként csatlakozott (négy évvel az alsó-magyarországi és kb. két évtizeddel a dunántúli egyház után) az evangélikus egyház országos szervezetéhez. Ekkor már (a század 50-es éveiben) az úgynevezett második reformáció is sikeresen terjedt az országban.

A svájci reformáció gyorsan terjedt Felső-Magyarország tiszántúli és tiszáninneri vármegyéiben, vezető képviselői már az 1550-es évek végén megjelentek a protestantizmus jelentősebb központjaiban. Így Kassán már 1557-ben Szegedi Gergely prédikált, és egy évvel később Thúri Farkas Pál átvette a sátoraljaújhelyi gimnázium vezetését. Hatása alatt Kopácsi István sárospataki lelkész is áttért a helvét hitre.¹⁸

Néhány évvel később, 1561-ben a tarcali zsinaton a zempléni prédikátorok többsége elfogadta Calvin és Bèze *Genfi Hitvallását*. A zsinaton, amelyet Kopácsi István hívott össze, részt vett az eгри egyházmegye területén működő református lelkészek többsége. Ez a hitvallás már alapvető kérdésekben sem egyezett Luther teológiai rendszerével és a német egyházszervezettel sem.¹⁹

A következő évben azonban *Confessio Catholica* név alatt (*Debrecen-Egervölgyi Hitvallás*) jóváhagyták a svájci reformáció szellemében született első hazai hitvallást. Mivel az eгри katonák számára készült, akiket Verancsics Antal püspök

¹⁷ Bodnárová, Miloslava. *Reformácia*, 28–29.

¹⁸ Dienes Dénes: *A történelmi Tiszáninneri Református Egyházkerület*. Kézirat, 43.

¹⁹ Uo.

szólított fel hitvallásuk bemutatására, és mivel összeállítói – Szegedi Gergely és Melius Juhász Péter – Debrecenben működtek, a *Debreceni–Egervölgyi*, ill. *Debreceni Hitvallás* név alatt lett ismert.²⁰

A svájci reformáció, amely két évtized alatt elterjedt egész Dunántúlon, Alsó-Magyarország déli régiójában és Felső-Magyarország majdnem egész területén, a királyság északi vármegyeiben és a királyi városokban nem tudott megerősödni. Felső-Magyarország nyugati és északnyugati részén a lutheri egyházszervezet és az erős lutheránus szabad királyi városok meggátolták további terjedését. Az alsó-magyarországi vármegyékben viszont a vallási életet felügyelő lutheránus főnemesek és nemesek akadályozták a második reformáció másik irányának térhódítását.

Ezek egyike Felső-Magyarországon, éppen a helvét reformáció terjedésének központjában Perényi Péter fia, Gáspár volt. Alaghy János Zemplén vármegye déli járaiban, az ifjabb Perényi pedig az északiakban akadályozta a lutheri gyülekezetek reformátussá válását. Csak a két főúr 1567-ben bekövetkezett halála után mehetett végbe a régió református vallásra való áttérése. Felső-Magyarország területén a svájci tanítás már korábban jelentős támogatókra talált az országrész főnemesi családjai soraiban (Mágócsi Gáspár, Bebek György, Báthori György és Anna, a század második felében a Drugeth család több tagja s mások).

Az akadályok leküzdése után, a 16. század 60-as éveiben a tiszáninneni vármegyék területén létrejöhett a református eklézsiák területi szervezése. A kezdeti időszakban a kálvini gyülekezeteket az öt szabad királyi város esperességének lelkészei irányították.²¹ Ez azonban már a 60-as években bekövetkezett hit-tani kettéválást követően lehetetlenné vált. A református gyülekezetek első területi egységei még az 1560-as évek elején kezdtek kialakulni, és 1556-ban a Borsod vármegyében működő prédikátorok önálló esperességet (*tractus*) alapítottak, Mohi Ferenc szikszói prédikátorral az élén. A már említett Kopácsi István vezetése alatt 1559-ben létrejött a zempléni esperesség (további fejlődését az említett Perényi Gáspár megakadályozta), s amikor 1567-ben Kopácsi Pelsőcre távozott, a gömöri esperesség is megalakult. Az abaúji esperesség első elöljárója 1564-ben Károlyi Gáspár gönci prédikátor lett.²² Az első három esperesség (borsodi, gömöri és aba-

²⁰ Papp, Klára: Melius Juhász Péter és a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás. In: Kónya, Peter (ed.): *Prvé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*. Biskupský úrad Východného distriktu Evanjelickej cirkvi a.v. na Slovensku, Prešov 1999.

²¹ Dienes Dénes: *A történelmi Tiszáninneni*, 25.

²² Zoványi Jenő: Tiszáninneni református szuperintendens seniorok. In: *Theologiai Szemle*, 114. (1938/1–2), 54.

úji) 1567-ben képviselte a tiszáninneri gyülekezeteket a debreceni zsinaton, ahol aláírták a Második Helvét Hitvallást.²³

Ugyanabban az évben – Perényi Gáspár és Alaghy János halála után – visszaállították a zempléni esperességet, Ceglédi Ferenc olaszliszkai prédikátor vezetésével.²⁴ 1567-ben létrejött az ungi esperesség is. Első esperesét, Egri Lukácsot szentháromságtagadónak tartjuk, ezért haláláig (1574) a traktus nem tagolódott be a tiszáninneri kerületbe.²⁵ Ez a kerület keletkezésétől fogva több szempontból is különbözött mindkét protestáns egyház hasonló egyházszervezeti egységeitől. Majdnem két évszázad alatt, 1734-ig, csak az esperességek szabad egyesülését képviselte, a püspök vagy szuperintendens nélkül, akinek hatáskörét a legidősebb esperes töltötte be. Ebben a fejlődésben az játszott döntő szerepet, hogy az egyes esperesek a kerület megalakulása előtt olyan jogokat gyakoroltak, amelyeket máshol (a lutheri gömöri esperességen kívül) a szuperintendensek. Hatáskörükbe egyebeken kívül az egyházlátogatások, ordinálások, kiközösítések stb. tartoztak.

A tiszáninneri kerület másik különlegessége a lutheri gyülekezetekkel való szervezeti együttélés volt, amely Zemplén vármegye területén több mint fél évszázadig tartott. Ez az érdekes egyházunió 1597-ben a sátoraljaújhelyi parciális zsinaton jött létre, amely arról határozott, hogy a zempléni szlovák lutheránus gyülekezetek (Varannó és Mogyoróska környékén) a varannói szlovák lelkész (káplán) igazgatása alatt állnak majd, aki egyúttal a conseniori (társesperesi) tisztséget is betöltötte. Az első ilyen evangélikus zempléni consenior (társesperes) Andrej Mednensky volt.²⁶ A kálvini és lutheri egyházközségek közös igazgatása 1663-ig tartott, amikor a lutheri gyülekezetek a felső-magyarországi ágostai hitvallású evangélikus kerület kezdeményezésére az újonnan kialakult sároszempléni esperességbe kerültek.²⁷ A felső-magyarországi református–evangélikus egyházunió azonban nem hittani, hanem csak szervezeti egységet jelentett.

A tiszáninneri kerület esperességeinek kialakulása után a 16. század utolsó negyedében folyamatos volt a felső-magyarországi kálvinizmus fejlődése. Elsősorban a mezővárosok lettek a református egyház jelentős központjai, miközben Sá-

²³ Dienes Dénes: *Zempléni vizitációk, 1629–1671. Miskolczi Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2008, 437.

²⁴ Zoványi Jenő: *Tiszáninneri református szuperintendens seniorok*, 52.

²⁵ Dienes Dénes: *Zempléni vizitációk*, 437.

²⁶ Uo. 439.

²⁷ Uo. 440.

rospataknak központi szerepe volt, főleg az ott működő, dinamikusan fejlődő és a lelkészutánpótlást biztosító református kollégiumnak köszönhetően.

A tiszáninneri kerület Felső-Magyarország tizenegy vármegyéjében alakult ki (Gömör, Kishont, Borsod, Heves, Abaúj, Torna, Zemplén, Ung, részben Szabolcs, Szatmár és Bereg), a délkeleti és északnyugati vármegyék kivételével a középkori egri egyházmegye területén helyezkedett el. A szintén református délkeleti vármegyék a tiszántúli kerületbe tartoztak. Az északnyugati vármegyékben, Szepesen és Sárosban, ahol megmaradt a lutheri reformáció, a lutheri egyház szervezeti egységei lehetetlenné tették a helvét reformáció további terjedését. Elsősorban az öt szabad királyi város, az általuk irányított esperesség, s ennek keretében főleg a szepesi német gyülekezetek gátat szabtak a svájci reformáció nyugati irányú terjeszkedésének. Kivételt csak néhány (legfeljebb huszonöt) sárosi gyülekezet képezett.²⁸

Amíg a mezővárosok a tizenegy vármegye területén a református egyház fontos szervezeti és kulturális központjai lettek, a szabad királyi városok sokáig és többnyire sikeresen álltak ellent a második reformációnak. A felső-magyarországi szabad királyi városok sokáig elzárkóztak a helvét tanítás elől, s az csak szórványosan, a wittenbergi filippisták által támogatott kriptokálvinizmus formájában ideiglenesen honosodhatott meg. A kriptokálvinizmus a 16. század utolsó évtizedétől elsősorban a Szepességen terjedt el, ahol elsőként Joannes Mylius löcsei rektort gyanúsították meg és ítélték el kriptokálvinizmus miatt.²⁹ Később Késmárkon helvét szellemben működött az uradalmi lelkész, Fabricius Tamás és a városi prédikátor, Sebastian Lam Ambrosius, akiket nemcsak a városi tanács, hanem a lutheránus főnemesek is, különösen pedig Stansith Horváth Gergely erősen támadtak, és ennek folytán a kriptokálvinistákat több esperesi zsinaton is elítélték, mint például a kisszebenin 1599-ben.³⁰ Ennek ellenére a kriptokálvinizmus később többször is megjelent Szepes vármegyében. 1623-ban a lajbici lelkészt, Johann Serpiliust gyanúsították meg vele.

A helvét reformáció meghonosodására csak két szabad királyi városban, Kassán és Eperjesen alakultak ki megfelelő feltételek, ahol a nagyszámú magyar lakosság miatt magyar lelkészeket alkalmaztak, és akik nemegyszer református gyülekezetekből jöttek el. Híveiknek azonban ott is hosszú évtizedekig harcolniuk

²⁸ Kónyová, Annamária – Kónya, Peter: *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16.-18. storočí*. Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, Prešov 2010.

²⁹ Bodnárová, Miloslava: *Reformácia*, 32.

³⁰ Kvačala, Ján: *i. m.* 128–131.

kellett az egyházi és városi hatóságokkal. Kassán előbb csak az erdélyi fejedelmek segítségével, s később a katolikus egyházzal együttműködve sikerült letörni a városi tanács ellenállását, és 1647-ben törvényesíteni a református gyülekezetet. Eperjesen a 17. század folyamán a református polgárok és nemesek hiába igyekeztek gyülekezetet alapítani, az csak a Rákóczi-szabadságharc alatt, az ónodi országgyűlés döntése értelmében, 1707-ben sikerült.³¹

Kassán nagyon hamar terjedni kezdtek a svájci reformáció tanai, főleg a magyar lelkészt hallgató polgárságnak köszönhetően. A magyar prédikátorok abban a korszakban, amikor a reformáció irányai még nem váltak szét szervezetileg, különösen nyitottak voltak a helvét tanításra.

A református tanítást hirdető első kassai prédikátor azonban Szentkirályi Antal magyar lelkész volt, aki 1555 körül tartózkodott a városban. Működése felháborodást keltett a Pentapolis többi négy városában, amelyek felszólították a kassai városi tanácsot, hogy a prédikátort távolítsa el.³² Két évvel később, 1557-ben helvét szellemben prédikált a városban Szegedi Gergely. Ellene is felléptek az ötvárosi esperesség lutheránus teológusai, köztük Michael Radaschin esperes, a *Confessio Pentapolitana* szerzője, és egyértelműen követelték a lelkész elbocsátását.³³ A lutheránus teológusok és a kassai magisztrátus tiltakozása ellenére református prédikátorok a következő években is érkeztek a városba, és egyre több magyar polgár és nemes szimpátiáját nyerték meg.

Világosan mutatja ezt Huszár Gál magyar lelkész működése és az 1560-ban nevéhez köthető események. Ekkor mint a sakramentárius tanok terjesztőjét Verancsics Antal egri püspök börtönbe záratta. A polgárok fellázkodtak, akikkel több császári katona is szimpatizált. A lázadók a lelkészt kiszabadították, aki Debrecenbe szökött.³⁴ A következő református lelkész Kassán Gyarmathy Bíró Mátyás volt, aki 1567-ben lett magyar lelkész. Ő is kénytelen volt a kassai főkapitány parancsára elhagyni a várost.³⁵

A több református prédikátor és a lakosság támogatása ellenére sem jött létre a következő évszázad első évtizedeiben Kassán református gyülekezet. A református vallás fő ellenfele a városi tanács volt, amely, hasonlóan a többi felső-magyaror-

³¹ Esze Tamás: Az eperjesi református egyházközség. In: Rimaszombati Kazai János: *Zöld olajfaágat szájában hordozó Noé galambja*. Budapest 1944, 6–7.

³² Bodnárová, Miloslava: *Reformácia*, 27–28.

³³ Dienes Dénes: *A történelmi Tiszáninenni*, 42.

³⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 271.

³⁵ Dienes Dénes: *A történelmi Tiszáninenni*, 45–46.

szági szabad királyi városhoz, szigorúan gondoskodott az evangélikus vallás kizárólagosságáról, mint a város egyedüli felekezetéről. A református hívők ekkor csak magánházakban vagy a vidéki gyülekezetekben hallgathattak istentiszteletet.³⁶

A kassai református gyülekezet kialakulásában jelentős szerepet játszott Bocskai István erdélyi fejedelem, aki 1604 őszén, mint a Habsburg-ellenes felkelés vezére, székhelyéül választotta a várost. Javaslatára a kassai magisztrátus a fejedelem udvari prédikátorát, Alvinczi Pétert hívta meg a magyar lelkészi állásba. Alvinczi Péter akkor már elismert református teológus volt, aki előtte nagyváradi lelkészként, bihari esperesként működött. Kassán jelentős mértékben járult hozzá a helvét tanítás terjedéséhez, annak ellenére, hogy többségében lutheránus parókia lelkésze volt. A városi tanács ekkor még szigorúan felügyelte a vallási életet, nem akarta megtörni a polgárság felekezeti egységét, s ezért nem engedélyezte semmilyen más felekezet működését a város területén. Éppen ezért Alvinczinek is be kellett tartania az evangélikus vallás elveit és liturgiáját. Esküt tett az Ágostai Hitvallásra és a *Formula Concordiae*-re, ostyával szolgáltatta ki az úrvacsorát, nem bántotta a templomi képeket és szobrokat stb. Fokozatosan behozta viszont a református vallás különböző elemeit a kassai magyar egyház életébe. Azonkívül, hogy elutasította a hosszú alba viselését és az akkor még gyakorolt fülbe gyónást, részt vett az abaúji református esperesség gyűlésein, és káplánjait a református esperessel ordináltatta. Így lehetővé tette a helvét reformáció békés meghonosodását a kassai magyar gyülekezetben, s annak lassú reformátussá alakulását. Kiváló prédikátorként és ismert teológusként nagy tekintélynek és népszerűségnek örvendett, s ennek köszönhetően 1625-ben sikerült legyőznie a kassai főlelkészt, aki utána el is hagyta a várost. Működése alatt Kassán fennállt egyfajta íratlan unió az evangélikusok és reformátusok között, amely viszont Alvinczi 1634-ben bekövetkezett halálával véget ért. A kassai protestáns gyülekezetet akkor, éppen teológiai szinkretizmusa miatt, a kortársak nemegyszer reformátusnak tartották.³⁷

Alvinczi halálával véget ért Kassán a két reformációs irányzat békés együttélése, és miután a városi tanács elutasította Alvinczi volt káplánjának, Tállyai Jánosnak az alkalmazását, nyílt konfliktus alakult ki a városi vezetés és a reformátusok között, akik nem voltak hajlandók elfogadni az új magyar prédikátort, és

³⁶ Szabó Lajos: *Kassai kálvinista krónika (1644–1944)*. „Wiko” nyomdai műintézet, Kassa 1944, 6–7.

³⁷ Révész Kálmán: *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért*. Hornyánszky Viktor, Budapest 1894, 18–27.

inkább a szomszédos Barcára jártak az istentiszteletekre. Hasonlóan, a vármegye és az esperesek is szót emeltek a reformátusok mellett, de ennek ellenére sem sikerült visszaállítani a vallási egységet, és a református polgárok a 40-es évekig lelkész nélkül maradtak. Mellettük azonban a kassai katolikus polgárok, hivatalnokok és katonák követelték a szabad vallásgyakorlatot, amiben Forgách Ádám felső-magyarországi főkapitány támogatására is számíthattak.³⁸

A kassai református gyülekezet létrehozását, a városi tanács ellenállása miatt, csak a politikai helyzet változása tette lehetővé, amikor 1644 tavaszán I. Rákóczi György megszállta a várost. Az erdélyi fejedelem 1644 húsvétján, március 27-én alapította az első kassai református gyülekezetet, ami ugyan nem városi, hanem fejedelmi udvari eklézsia volt. Nem rendelkezett templommal, az istentiszteleteket a fejedelmi székhelyen, a királyi házban tartották.³⁹ Első prédikátora Regéczi András, a fejedelem udvari papja volt. Rákóczi akkor Kassán megalapította az első református iskolát is, amely gimnáziumi rangra törekedett.⁴⁰

Az 1647. évi országgyűlés XVIII. és XIX. törvénycikke állapította meg a gyülekezetalapítás feltételeit. E két törvénycikk ugyanis jogot adott a kassai reformátusoknak és katolikusoknak a vallásgyakorlatra és a templomépítésre.⁴¹ A linzi béke értelmében Kassa az erdélyi fejedelemség része lett. Így 1648-tól a városi tanács kénytelen volt eltérni a még mindig udvari gyülekezetet, a református polgároktól viszont továbbra is megtagadta a különböző egyházi szolgálatokat. I. Rákóczi György halála után a reformátusok még rosszabb helyzetbe kerültek, ugyanis Kassa visszakerült a király fennhatósága alá, és a városi tanács igyekezett mindenáron megszüntetni a református gyülekezetet. 1649-ben az országgyűlés előtt a kassai követek újból követelték a város vallási egységének biztosítását az idézett 1647-es törvénycikk ellenére is. Az új törvények azonban ismét elrendelték mindkét felekezet szabad vallásgyakorlatának elismerését és a templom-, parókia- és iskolaépítés engedélyezését. Miután a városi tanács ezeket a törvénycikkeket sem volt hajlandó végrehajtani, Pálffy Pál nádor személyesen érkezett a városba, aki Wesselényi Ferenc főkapitánnyal együtt engedelmességre kényszerítette a város vezetését. Végül a reformátusok csak 1650-ben kaptak templomépítésre alkalmas telket a városi vágóhíd közelében, a Mészáros és Keskeny utca sarkán.⁴² Ott 1651–1654 között felépítették első templomukat, illetve a parókiát

³⁸ Uo. 41–46.

³⁹ Uo. 51.

⁴⁰ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 299.

⁴¹ *Corpus Juris Hungarici*. Tyrnavia 1734, 172–173.

⁴² Révész Kálmán: *i. m.* 81–82.

és az iskolát. Az új gyülekezet első prédikátorai Regéczi András és Czeglédi István voltak.⁴³

Az új kassai református gyülekezet az abaúji esperességhez tartozott, és a 70-es évek elején bekövetkezett ellenreformációig működött. 1673-ban a gyülekezet elveszítette templomát és iskoláját.⁴⁴ 1674-ben mindkét kassai prédikátort, Bithó Ádámot és Kécske Miklóst a pozsonyi vértörvényszékre idézték. A gyülekezet helyreállítását csak Thököly Imre hadserege tette lehetővé az 1680-as évek elején, 1682 nyarán. A felkelés alatt a reformátusok visszakapták templomukat, iskolájukat és más egyházi vagyont, amit egészen 1696-ig használtak, amikor a soproni vallási cikkek értelmében a külvárosba távoztak, ahol templomot és iskolát építettek fából.⁴⁵

A kassai iskola 1685 után rövidebb időre menedéket adott a Báthori Zsófia üldözése elől menekülő sárospataki tanároknak és diákoknak.⁴⁶ A kassai református gyülekezet csak néhány évig maradt a külvárosban, és a Rákóczi-szabadságharc alatt visszatért a belvárosba. A templom visszaadására 1705-ig, az első kuruc országgyűlésig kellett várniuk. 1706 januárjában vették át az országgyűlés vegyes bizottságától a régi református templomot.⁴⁷ Azt azonban a szatmári béke után újból el kellett hagyniuk, és ismét beköltöztek a külvárosi épületekbe, ahol II. József türelmi korszakáig maradtak.⁴⁸

A szatmári béke után Gyarmati Tamás és Gyöngyösi Pál álltak a gyülekezet élén.⁴⁹ A 18. század első negyedében elveszítették az összes leányegyházközséget. A külvárosi gyülekezet lelkésze akkor Nánási András volt.⁵⁰ A kassai református gyülekezet fejlődése, visszatérése a városba és az új kötemplom építése csak az 1780-as években következett be.

Jóval hosszabb és nehezebb út vezetett a református gyülekezet alapításához Felső-Magyarország második legnagyobb városában, Eperjesen. Eperjes a 17. század

⁴³ Szabó Lajos: *i. m.* 28–43.

⁴⁴ Uo. 62–64.

⁴⁵ Uo. 67–72.

⁴⁶ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 299.

⁴⁷ Schliesser Gáspár: Emlékezetes megjegyzések mindarról, ami Kassa szabad királyi városban történt. In: Köpeczi Béla – Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi tükrök* 1. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1973, 515.

⁴⁸ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 299.

⁴⁹ TiREL (Tiszáninneni Református Egyházkerületi Levéltár) Sárospatak, R. G. VII. 4/1: *Abaúji esperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1713–1714.*

⁵⁰ Csáji Pál: *A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729.* In: *Egyháztörténet*, IV. (1958/1), 50.

első felében nemcsak Felső-Magyarország tényleges központjává fejlődött, hanem vallási szempontból a lutheri ortodoxia erős bástyája is lett ebben az országrészben.

Az eperjesi városi tanács nemegyszer írt Philipp Melanchthonnak és a wittenbergi egyetemnek a városi prédikátorok ügyében (legismertebb talán a jócselekedetéről szóló tanai miatt gyanús Matthias Lauterwald volt).⁵¹ A tanács, amely az ötvárosi esperest és a többi lelkészt is irányította, erőteljesen befolyásolta a vidéki lutheránus gyülekezetek vallási fejlődését is.

A városi tanács és a helybeli prédikátorok a századfordulón szigorúan léptek fel a kriptokálvinizmus terjesztői ellen. Így 1586-ban, az eperjesi zsinaton a városi követek a kriptokálvinizmus miatt elítélték Kaspar Piltzet. Hasonlóan, 1593-ban Samuel Sautter eperjesi lelkész a zsinaton Johann Mylius löcsei rektort támadta.⁵²

Nincsenek adatok arról, mióta éltek a városban a helvét reformáció hívei. Feltételezhető viszont, hogy a 17. század 40-es éveiben, a kassai református anyaegyház alapítása után Eperjesen is megerősödtek a református polgárok vagy nemesek. Ugyanekkor, a század második negyedében jelentősen megnőtt az eperjesi magyar polgárok száma, akik számára 1642–1647 között a város új magyar evangélikus templomot építtetett.⁵³ E magyar polgárok közül kerülhettek ki a kálvinizmus első eperjesi követői. A lutheránus városi tanács azonban ugyanúgy szigorúan örködött az egyfelekezetűség felett, mint Kassán, és nem tette lehetővé a másik protestáns egyház működését. Ezt a Comenius tervezett meghívásával kapcsolatos események igazolják.

Az eperjesi evangélikus egyház vezetése és a helyi humanista gimnázium kezdeményezte a nagy hírű pedagógus meghívását. Comenius a század közepén kétszer volt a városban. Először 1650-ben, amikor Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond meghívására utazott Sárospatakra, hogy átvegye az ottani református kollégium vezetését. A néhány napig tartó látogatás alatt, amikor Klobusiczky Andrásnak, a Rákóczi-birtokok gondnokának a vendége volt, megismerkedett a magas színvonalú városi iskolával is. Az eperjesi gimnázium tanárai szívesen látták volna tanárként az iskolában, de a városi tanács és Madarász Márton, az akkori magyar evangélikus prédikátor szigorúan elutasította Comenius alkalmazását.⁵⁴

Comenius 1655-ben, a pataki kollégiumból való távozásakor újra meglátogatta Eperjest. A híres rektort két híve és volt tanítványa hívta meg: Johann Sar-

⁵¹ Bodnárová, Miloslava: *Reformácia*, 28.

⁵² Uo. 32.

⁵³ Addig a magyar polgárok a ma már nem létező Tót utcai kápolnát használták.

⁵⁴ Frenyó, Ľudovít: Prečo nepovolali Prešovania Jána A. Komenského za rektora Kolegia? In: *Sborník prác profesorov ev. kol. slov. gymnázia v Prešove 1940*. Prešov 1940, 164–166.

torius (Schneider) eperjesi német lelkész és Curiani György, a gimnázium korábbi conrectora, akkori magyar evangélikus lelkész. Ennek a két személynek (és valószínűleg több polgárnak is) nagy befolyásuk ellenére sem sikerült meggyőzniük a város vezetőit Comenius rektorra választásának szükségességéről.⁵⁵ A kezdeményezés, amely kétségkívül nagy hasznot hozott volna az egész városnak, ismét kudarcot vallott. Az eperjesi evangélikus parókia vezetői és a városi tanács részéről azonban nem Comenius európai pedagógiai elismertsége volt a legfontosabb. Állásfoglalásuknak teológiai oka volt: Comenius, mint a református egyházhoz közeledő Cseh testvérek egyházának utolsó püspöke, rektorként nem volt elfogadható az eperjesi szigorú ortodox lutheránus meggyőződésű egyházközség számára. Ő maga sem titkolta a lutheri ortodoxia elleni kifogásait, s Eperjesen is nyíltan kijelentette, hogy a reformátusok „sokkal vallásosabbak voltak a lutheránusoknál”.⁵⁶

Így Eperjesen a református polgárok és nemesek a 17. század közepétől anélkül léteztek, hogy egyházközséget alapíthattak volna. Valószínűleg (a katolikus polgárokhoz hasonlóan) magánházaknál találkoztak, és az istentiszteletekre a környékbeli prédikátorokat hívták. Ezt is felügyelte a városi tanács, és lehetséges, hogy éppen a nem engedélyezett református istentiszteletek tartása okán lépett fel szigorúan 1662-ben Kiss Ádám kassai református prédikátor ellen, „a város jogainak megsértése miatt”.⁵⁷

A református gyülekezet Eperjesen tehát sem a „gyászévtized”, sem a Thököly-felkelés kitörése előtt nem alakult meg. Akkor viszont a kurucpárti református polgárok és sárosi nemesek nem voltak hajlandók továbbá túrni a lutheránus többség diktátumát, és nemcsak a vármegyének, hanem magának Thökölynek is panaszkodtak, és igyekezetük végül sikeres lett. Valószínűleg a fejedelem kezdeményezésére a következő években normalizálódott a két vallás viszonya, és már 1684-ben működött Eperjesen református prédikátor. A prédikátort a városi tanács fizette.⁵⁸ Templomot viszont a református polgárok továbbra sem építhettek, és valamelyik polgárházban gyűltek össze istentiszteletre.

Az eperjesi reformátusok békés együttélése az evangélikus többséggel a következő években is fennállt, legalábbis a Thököly-felkelés végéig. 1685. szeptember 11-én a hosszú ostrom után a várost Valentin Schulz generális elfoglalta, és

⁵⁵ Gömör János: *Az Eperjesi ev. Kollégium rövid története (1531–1931)*. Kósch Árpád könyvnyomdája, Prešov 1933, 55; Hörk József: *Az Eperjesi ev. ker. Collegium Története*. Bernovits Gusztáv, Kassa 1896, 61.

⁵⁶ Gömör János: *i. m.* 55.

⁵⁷ ŠA Prešov, ŠZ Knihy 9; Sáros vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1656–1668, 118.

⁵⁸ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, 15.

a kedvező kapitulációs feltételeknek köszönhetően a vallási viszonyok még a következő év végéig nem változtak meg. Feltehetően a helyi reformátusok is élvezték a vallásszabadságot. A helyzet azonban 1687 elején jelentősen megváltozott. Az ideiglenes vallásszabadságnak véget vetett a Csáky István gróf, felső-magyarországi főkapitány által vezetett bizottság, amely 1687. január 7-én lefoglalta az evangélikus templomokat, a kollégiumot, a parókiát és a régi iskolaépületet. Az evangélikus egyház számára, a soproni vallási cikkek értelmében, telket jelölt ki Felső-Hustákon (külváros) az új templom és iskola építésére.⁵⁹ Mivel a bizottság működése nagy felháborodást váltott ki a polgárok körében, az egyház vezetése elutasította a kijelölt külvárosi helyet, és a továbbiakban egyik belvárosi polgárházban tartották az istentiszteleteket. Azt viszont már néhány hónap múlva el kellett hagyniuk, és a Csáky-bizottság által kimért telket sem kapták vissza. Közben az elkobzott egyházi épületeket a jezsuiták és a minoriták kapták meg. Ebben a helyzetben az evangélikus polgárok Bécsbe küldték Seredi János polgártársukat, aki a következő hét évben igyekezett telket szerezni a templom- és iskolaépítésre, úgy a három eperjesi evangélikus nemzetiségnek, mint a helyi reformátusoknak. Seredi azonban hiába tárgyalt az országgyűlési követekkel, a nádorral, az országbíróval és az uralkodóval is, végül siker nélkül, 1694-ben hazatért.

Így a reformátusok Eperjesen – az evangélikusokhoz hasonlóan – 1687-től 1704 végéig a szabad vallásgyakorlás lehetősége nélkül maradtak. Jelentős változást csak a Rákóczi-szabadságharc eseményei hoztak. Amikor 1704. december 4-én – csaknem egy évig tartó ostrom után – a kuruc csapatok bevonultak a városba, a katonákkal együtt protestáns lelkészek is érkeztek, köztük valószínűleg református prédikátor is. A régi, katolikus polgárokból álló városi tanács továbbra sem engedélyezte a protestáns istentiszteleteket, és csak a fejedelmi biztosok közbelépése után tették lehetővé az evangélikusoknak a városi vendéglő és egy polgárház használatát, a reformátusok viszont sóvári Soós István házában gyülekeztek.⁶⁰ Soós István az itteni kisszámú református gyülekezet patrónusa volt, amely főleg a városban lakó nemesekből és magyar polgárokból állt. Az ő udvari prédikátora, Rimaszombati Kazai János lett a gyülekezet első lelkésze.⁶¹

A kis eperjesi református gyülekezet nagy reményt fűzött a szécsényi országgyűléshez, amely kihirdette a három bevett vallás szabadságát. A következő

⁵⁹ Az eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára: *Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiensiensis continentes ab anno 1671 usque annum 1721 opera egregii Michaelis Melcz in gratiam posteritatis conscripti et post funera ejus Communitati hujati evangelicae oblata. Liber primus.*

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Esze Tamás: *i. m.* 4.

hónapokban azonban újból meg kellett küzdeniük a helyi evangélikusok vallási intoleranciájával. Az országgyűlés tárgyalásán napirendre került ugyan az eperjesi reformátusok ügye, akik saját templomukat kérték vissza, vagy legalább templom-építésre alkalmas telket követeltek, az evangélikus rendek azonban összefüggésbe hozták az eperjesiek ügyét a losonci evangélikusok kérvényével, akiknek a református városi tanács nem akarta engedélyezni a templom építését.⁶² Így az országgyűlés vegyes vallási bizottsága, amely 1705. október végén meglátogatta Eperjest, csak az evangélikus és a katolikus egyház ügyeit rendezte, úgy, hogy a két felekezet között osztotta el az egyházi épületeket.⁶³

Mivel a következő hónapokban sem született döntés az eperjesi–losonci kérdésben, és a reformátusok továbbra is követelték törvényes jogaik elismerését, az eperjesi városi tanács 1706 áprilisában levéllel fordult a fejedelemhez, akitől megoldást várt.⁶⁴ Rákóczi 1706 júliusában az Érsekújváron tartott ülésen Galambos Ferenc szatmári kapitányt bízta meg a losonci evangélikusok ügyének intézésével és Berthóti Ferenc szenátort az eperjesi reformátusok kérésének megoldásával.⁶⁵ Ők sem tudtak érvényt szerezni a fejedelem rendeletének. A nyugati vármegyékből és Erdélyből érkező menekültekkel 1707-ben jelentősen megnőtt az eperjesi reformátusok száma, így a kérdés továbbra is megoldatlan maradt. A következő év februárjában Rákóczi újból és még szigorúbban rendelte el mindkét városnak az ügy mihamarabbi rendezését.⁶⁶ A fejedelem határozott közbelépése nyomán újból a városba érkeztek a vallási biztosok (a katolikus Bornemissza István, a református Becskeházi Zsigmond és az evangélikus Görgey Imre), akik 1707 tavaszán kijelölték a református gyülekezetnek a régóta várt telket a templom építésére. A 16 öl széles és 50 öl hosszú telek az akkori Tót (később Magyar, ma Szlovák) utcában volt.⁶⁷ Ezzel azonban nem ért véget az eperjesi reformátusok küzdelme a szabad vallásgyakorlásért. A városi tanács továbbá sem engedte a telek birtokba vételét és a templom építését, amiért a reformátusok újabb panaszt nyújtottak be az ónodi országgyűlésnek.⁶⁸ Az országgyűlés ismételten elrendelte a vallási sérelmek orvoslását, s így az eperjesi református gyülekezet is

⁶² Csécsi János naplója a Szécsényi országgyűlésről. In: *Rákóczi tükrök I*, 172.

⁶³ *Annales fata et vicissitudines*.

⁶⁴ Esze Tamás: *i. m.* 5–6.

⁶⁵ MOL Budapest, G-19: Az eperjesi városi tanács levele, 1706. április 8.

⁶⁶ Esze Tamás: *i. m.* 6.

⁶⁷ Uo. 6.

⁶⁸ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve: IV. 1687–1714*. Hornyánszky Viktor, Budapest 1897, 251.

elkezdhetette fatemploma építését, miközben 1708 januárjában a losonciak ügye is rendeződött.⁶⁹

Így 1708-ban a város keleti részében felépült a kis református fatemplom. Első prédikátora már említett Rimaszombati Kazai János volt, aki 1709-ig működött Eperjesen. Helyére Némethi P. János, egykori tábori prédikátor jött, aki a következő évben a nagy pestisjárvány áldozata lett. A város utolsó református lelkésze Zemlényi Ferenc volt.⁷⁰ A templom és a gyülekezet 1711 nyaráig működött.

Közben 1710. november elején Wirmond generális ostromolni kezdte Eperjest, a város azonban nem vállalta a hősi ellenállást, és rábírta kuruc parancsnokát, Bagossy László ezredest a kapitulációra, így december 10-én a várost megszállta a császári katonaság.⁷¹ A következő napokban az evangélikusok átadták ugyan a katolikus plébánosnak a Szent Miklós-plébániatemplomot, a reformátusok helyzete azonban nem változott. A következő év elejétől viszont a hatóságok többször figyelmeztették a városi tanácsot, hogy a vallásügyet vissza kell állítani a soproni törvények értelmében. Az evangélikusok egészen szeptember 30-ig álltak ellen, amikor Pálffy János nádor szigorúan megparancsolta a belvárosi épületek átadását, és a nyugati külvárosban kijelölte az új templom és iskola helyét. Egyúttal, mivel a megszabott helyen nem állt még semmilyen használható épület, megengedte, hogy a téli hónapokban az evangélikusok is használhassák a református fatemplomot.⁷² Így, paradox módon, az evangélikus polgárok a reformátusokkal együtt jártak abba a templomba, amelynek építését korábban akadályozták. Ez azonban nem tartott sokáig. A visszatért jezsuita házfőnök nem volt hajlandó kibékülni a belvárosi protestáns templommal, és a templom elkobzása után annak lebontását követelte. Ez meg is történt 1711. december 14-én. A református fatemplom anyagából a következő években ugyanazon a helyen épült a katolikus kórház, amelynek épülete máig áll.⁷³

A templom lebontásával megszűnt a rövid életű, létezéséért sokáig küzdő eperjesi református gyülekezet is. A pestisjárvány alatt megtizedelt református közösség nem volt képes a megújulásra, és a 18. században már csak néhány polgár és nemes vallotta magát reformátusnak. Az új református gyülekezet, missziói gyülekezetként, csak a 19. század végén alakult meg.

⁶⁹ Esze Tamás: *i. m.* 7.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ ŠA Prešov, ŠŽ K 23, Sáros vármegye közgyűlési jegyzőkönyve 1710, 1794–1804.

⁷² ŠA Prešov, EKP, 101: Eleonóra Magdolna királyné és gróf Pálffy János rendelete, 1711 júliusából és szeptemberéből (másolat).

⁷³ Esze Tamás: *i. m.* 7.

Bibza Gábor*

Kolozsvár

Asszonyorsok a 17. századi Kárpát-medencei német nyelvű halotti beszédek tükrében

A 17. századi nyomtatott halotti beszédek, mint a protestáns egyéni kegyességi irodalom termékei, Európa-szerte fontos adatokat hordoznak születésről, gyermekhalandóságról, újracházasodásról vagy éppen elhalálozásról. Lenyomatai egy rég elfelejtett kornak, és ha más korabeli források nem jegyzik ilyen pontosan az életrajzi adatokat (hiszen főleg az eszméket, teológiai tanításokat részesítik előnyben), akkor a halotti beszédek szerzői kínos pontossággal örökítik meg ezeket a gyászoló család kérésére.

Nincs ez másként a Kárpát-medencében sem. A jelen tanulmány alapjául szolgáló felső-magyarországi német nyelvű halotti beszédek elsősorban a felvidéki bányavárosok német anyanyelvű polgárságához tartozó asszonyok életét írják le, de hasonló helyzetben voltak a Kárpát-medence más etnikumú és más társadalmi helyzetben levő asszonyai is.

Négy különös élettörténet és néhány, a halotti beszédekből kiolvasható adat, valamint az újracházasodás világítja meg a felső-magyarországi kora újkori polgári társadalom asszonyainak élettörténetét.

Jelen tanulmány emléket állít azoknak az asszonyoknak, akik életükkel, és különösen halálukkal, mérföldkövet jelentettek az egyéni hitért és az egyenjogúságért folytatott 450 éves küzdelemben.

* Bibza Gábor (Szászrégen, 1974) református lelkipásztor, a Kolozsvári Protestáns Teológián szerzett lelkészi oklevelet 1998-ban. Történész diplomát szerzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen (1997–2001). Doktori címet Németországban, Münsterben, a Westfälische-Wilhelms-Universitätén szerzett egyháztörténetből (2009). Kutatási területe: halotti beszédek a kora újkorban, homiletika-történet, Théodore de Bèze magyar kapcsolatai, könyvtörténet.

A nyomtatott halotti beszédek megoszlása nemek szerint

Magyarországon a kora újkorban német nyelvű halotti beszédet adtak ki 28 férfi, 17 nő és 6, illetve 7 gyermek temetésekor. A gyermekekre vonatkozó nyomtatványok száma azért változik, mert az Elisabeth Zappf temetési prédikációjával együtt a lányáét is kinyomtatták.¹ Elias és Sophia Wagner temetési prédikációt ugyanaz a nyomtatvány tartalmazza.² Ezzel szemben Daniel Guth felett 1684-ben két prédikáció hangzott el, amelyeket külön-külön nyomtatványban adtak ki. Így 52 temetési prédikáció jelent meg 51 nyomtatványban, 52 személyre vonatkoztatva.³

A temetési prédikációk számának megoszlása is egyértelműen mutatja, hogy Magyarországon a kora újkorban a nők nem voltak egyenjogúak a férfiakkal. Hogy ez csak polgári jelenség volt-e, és csak a temetési szertartások alkalmából kiadott nyomtatványok területére vonatkozott-e, amikor az érintett család a temetés alkalmával önmaga méltóságának és fájdalmának állított emléket, azt a további kutatásnak kell megállapítania. Az egyéni kegyességi irodalom, ezen belül a nyomtatott halotti beszéd további kutatása tágíthatja a jelen tanulmány földrajzilag és nyelvileg szűken behatárolt kutatási területét.

E. J. Westonia lányának sorsa Magyarországon

A Kárpát-medencei magyar társadalom egyik fő kommunikációs útvonala Európa nyugati része felé a felső-magyarországi bányavárosok német anyanyelvű polgársága volt. Magyarország ezen az útvonalon került kapcsolatba a prágai udvarral és a német fejedelemségekkel.

Elizabeth Jane Weston (1582–1612),⁴ latinus nevén Elisabetha Johanna Westonia angol származású, Prágában élő neolatin költőnő lánya, Johanna Elisabetha Löwe is ezen a kapcsolaton keresztül került Eperjesre. Johannes Löwe von Eisenach udvari ügynök és Elizabeth Jane Weston költő lányaként született Prágában 1608-ban.⁵ A család Prágában, majd Bécsben élt.

¹Preller, Kaspar: *Zwo Leichenpredigten...* Elisabeth Zappf és lánya felett. Lőcse 1635.

²Tarzian, Paul: *Zwo Christliche Leichpredigten...* Elias és Sophia Wagner felett. Lőcse 1622.

³Katalog der deutschsprachigen Leichenpredigten in Ungarn (1591–1711). In: Bibza, Gábor: *Die deutschsprachige Leichenpredigt der frühen Neuzeit in Ungarn (1571–1711)*. Lit-Verlag, Münster 2009, 270–319; *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) IV.* (1656–1670). Akadémiai Kiadó, Budapest 2012.

⁴Király László (szerk.): *Világirodalmi Lexikon XVII*. Akadémiai kiadó, Budapest 1994, 509.

⁵Elizabeth Jane Weston (1582–1612), angol származású neolatin költőnő kivételes tehetségnek számított a maga idejében. Vö. Killy, Walther (szerk.): *Die deutsche Literatur*. XII. 1992,

Johanna Elisabetha Löwe előbb kilenc éven át Johann Friedrich Braithaupt bécsi udvari ügynök,⁶ majd 1643-tól Johann Weber⁷ eperjesi gyógyszerész felesége volt.⁸ Házassága révén a felső-magyarországi polgári társadalom megbecsült tagjává vált. A magyar irodalomtörténet tudni véli, hogy Johann Weber örökölte anyósa humanista könyvtárát, és ez is elősegítette az eperjesi polihistor-patikáriust műveltsége kiteljesedésében.⁹

Johanna Elisabetha Löwe 1647. március 19-én halt meg, és március 21-én temették el Eperjesen.¹⁰ A temetés alkalmával Samuel Dürner lelkipásztor gyászbeszédet tartott felette.¹¹ A kiadvány egyetlen példányát a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára őrzi.¹² Samuel Dürner 1614. június 27-én született Bártfán.¹³ Sárospatakon járt iskolába, ahol magyarul tanult, majd Lőcsén és Eperjesen folytatta tanulmányait. Ösztöndíjat kapott, és Thornba, majd Königsbergbe ment egyetemre.¹⁴ Eperjesre 1640-ben tért vissza, és szeptemberben megválasztották az iskola rektorává. 1642-ben feleségül vette özvegy Dorothea Figul, született Fabini asszonyt. 1645-ben „egyhangúlag” meghívták a lelkipásztori hivatalba.¹⁵ Bártfán Martin Wagner szuperintendens szentelte lelkipásztorrá. 1653. augusztus 16-án halt meg „mérgező lázban”.¹⁶

Dürner halotti beszédéből kiderül, hogy Johanna Elisabeth Webernek közel négy év házasság alatt egy fia született, aki anyja temetésekor már nem élt. Dürner szavaival élve „akit viszont szintén Isten ebből a világból kikövetelt volt”.¹⁷

276; Dürner, Samuel: *Christlicher Leich-Sermon...* Johanna Elisabeth Weber szül. Löwe felett. Lőcse 1647. f. C2r.; Király László (szerk.): *i. m.* 509.

⁶ Breithaupttól két fia és két lánya született, akik nem éltek meg a felnőttkort. Vö. Dürner, Samuel: *i. m.* f. C2v.

⁷ Johann Weber (1612–1613) 1645-ben Eperjesen patikát nyitott. Politikailag aktív volt. Kétszer is a város főbírója volt. 1663-ban nemességet kapott. Halála után Caraffa bosszút állt a családján, két fiát kivégeztette. 1645-ben, a pestis idején könyvet írt *Dög haláláról* címmel. Vö. *Magyar Irodalmi Lexikon* III. Akadémiai Kiadó, Budapest 1994, 2281.

⁸ Dürner, Samuel: *i. m.* f. C2v.

⁹ Nagyllés János: Westonia első teljes magyar fordításának margójára. In: *Antikvitás és Renaissance*, 1. (2018), 137–153.

¹⁰ Johanna Elisabetha Weber, szül. Löwe felett elmondott halotti beszéd címlapja alapján. Vö. Bibza Gábor: *i. m.* 283.

¹¹ Uo.

¹² Könyvtári jelzete: RM II 72.

¹³ Sartorius, Johann: *Letzter Ehren dienst...* Samuel Dürner felett. Lőcse 1653. f. C4v.

¹⁴ Sartorius, Johann: *i. m.* f. D1v.

¹⁵ Klein, Samuel Johann: *Nachrichten den Lebensumständen und Schriften der evangelischen Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn. I.–II.* Leipzig-Ofen 1789, 46.

¹⁶ Klein, Samuel Johann: *i. m.* II. 47.

¹⁷ Vö. Dürner, Samuel: *i. m.* f. C2v.

A magyar irodalomtörténet úgy tartja számon, hogy Kossuth Lajos anyai ágú felmenője Westonia volt.¹⁸ Kossuth édesanyja, Weber Karolina viszont Johann Weber eperjesi gyógyszerész második házasságából származó gyermekei valamelyikének leszármazottja, így Kossuth nem lehet vérrokona J. E. Westoniának.

A gyógyszerész özvegye és a praxis késői „világoázis”-szerű virágzása

A 17. században a felső-magyarországi polgári körökben is az asszony egzisztenciálisan függött férjétől, illetve annak hivatásától. A férj halála egyben a bevétel kimaradását jelentette az özvegy számára. Ebben az esetben gyakran az újránházasodás maradt az egyetlen megoldás. Hasonló helyzetről ír Jakob Zabeler abban a halotti beszédében, amelyet 1694-ben mondott el Samuel Nathan felett.¹⁹ A felhasznált példányt az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.²⁰

Samuel Nathan 1655. szeptember 18-án született a szászországi Osterweddingenben.²¹ Hat évig Georg Wilhelmnél tanult gyógyszerésznek. Ezután Adam Ralsch gyógyszerésznél tanult Königsbergben. Tanulmányútja során Stockholmba és Varsóba utazott.²² Varsóban Christoph Kockovsky gyógyszerésztől megtudta, hogy Georg Malinowsky bártfai gyógyszerész nemrég meghalt. Samuel Nathan 1680. február 13-án érkezett Bártfára. Nem sokkal később, 1680. május 21-én már feleségül vette a bártfai gyógyszerész özvegyét, Anna Maria Malinowsky, született Bessler asszonyt, és átvette a hagyatékhoz tartozó patikát és praxist is.²³ Az özvegy Anna Maria Malinowsky ezzel egy csapásra megoldotta a megélhetés és a házasság kérdését is.

Az özvegység időszaka egyben az új házastárs keresésének ideje is volt. Amíg a társadalom vigyázott az özvegyasszonyok tisztaságára, addig az özvegyasszonyok anyagi biztonságot vagy a családi vállalkozás folytatását keresték a második férj révén, az özvegyemberek pedig házvezetőnőt és pótanyát kerestek árván maradt gyermekeiknek.²⁴ Samuel Nathan esete a legjobb példa erre.

¹⁸ Nagyllés János: *i. m.* 149.

¹⁹ Zabeler, Jakob: *Antidotum Pretiosum...* Samuel Nathan felett. Bártfa 1694.

²⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár, jelzete: RMK II. 1770 = FM2/ 3392.

²¹ Zabeler, Jakob: *i. m.* f. D3v.

²² Uo.

²³ Uo. D4r.

²⁴ Kínosan ügyeltek az egy év gyász megtartására, ezzel is bizonyítva a jó keresztyén erkölcsöt.

„Amikor pedig egy ottani [varsói] jó barátja arról értesült, hogy a felső-magyarországi Bártfán a közönséges patikus, az egykori dicső és tudásban gazdag Georgius Malinowsky úr szenvedéssel teli ragályban elesett, Isten nevében útnak indult Magyarországra, és 1680. február 13-án szerencsésen meg is érkezett ide, különösen a fent említett Malinowszky úr hátrahagyott özvegyénél, nevezetesen a tiszteletreméltó és erényes ANNA MARIA Malinowsky, született BESSLER asszonynál, akivel hűségesen és becsületesen gondoskodott a patikáról. Rövid idő múlva, nevezetesen ugyanezen év május 21-én, az említett özvegyasszonyt előzetes megkérés után papi áldással feleségül vette.”²⁵

Ebből a szakaszból világosan kiderül, hogy Samuel Nathan nemcsak az özvegyet vette feleségül, hanem a „patikát” is.

Samuel Nathan bártfai patikus közel másfél évtizedes tevékenység után, 1694. március 28-án „forró lázban, catharro suffocativo” Bártfán halt meg,²⁶ ugyanott temették el.²⁷

Jakob Zabeler lelkipásztor a gyászbeszédben a protestáns gyászbeszéd klaszszikus eszközeit használja. A temetési prédikáció bevezetőjét meghatározó mondatlall indítja: „Egyetlen mérég sem lehet ártalmas annak, aki az ellenmérget veszi be.”²⁸ Az indító gondolatot a szerző szimbolikusan értelmezi és alkalmazza az életre és a halálra. Samuel Nathanról azt mondja, hogy „a közelgő halálos méréggel szemben hitben és szívből jövő áhítattal [...] vette fel a megerősített ellenszert, nevezetesen Krisztus Jézus igazi testét és vérét”.²⁹ Ezzel már meg is határozta a halotti beszéd alapvonalait, hiszen a bibliai versek értelmezése erre a kijelentésre épül. A prédikáció célja tehát a teológiai kérdések, megközelítések bemutatása gyakorlati szemszögből.

²⁵ „Und als er alldorten [in Warschau] von einem guten freund verständiget worden/ daß zu Bartfeld in // Ober=Ungarn der ordinar Apotecker als der weiland E[hren]V[esten] und Kunstrei= // che Herr Georgius Malinowsky in wehrender Contagion verfallen sey/ // begab er sich im Nahmen GOTTes auff die Reise nach Ungarn/ und kam // anno 1680. den 13. Febr[uari] glücklich allhier an/ absonderlich bey der hin= // terlassenen Fr[au] Wittib/ des vor ermelten H[er]r Malinowsky, nemlich der // Viel Ehr und Tugendreichen Frau ANNA MARJA Malinowsken/ // gebohner BESSLERJN/ bey welcher er die vertraute Apoteck gar // treu und redlich versehen. Nach kurtzer Zeit nemlich den 21 Maji des= // selben Jahrs/ ist Jhm nach vorhergegangener Ehe=Werbung vorgedach= // te Fr[au] Wittib/ durch Priesterliche Copulation zugesellet worden.“ Zabeler, Jakob: *i. m. f. D3vf.*

²⁶ Zabeler, Jakob: *i. m. f. D4r.*

²⁷ Uo. f. D4r.

²⁸ Uo. f. A2v.

²⁹ „wider das bevorstehende // Venenum mortale u[nd] TodesGiff/ im Glau= // ben und hertzlicher Andacht [...] // das bewehrte Gegen=Giff/ nemlich den wah= // ren Leib und das wahre Blut CHristi JEsu.“ Zabeler, Jakob: *i. m. f. A3rk.*

Az elhunyt, Samuel Nathan gyógyszerész és kereskedő volt a felső-magyarországi Bártfán. Új gyógyszereivel, fűszereivel és növényeivel az új világot hozta a városba. Jakob Zabeler csak néhány helyen említi ezt a gyógyszerészeti „világózist” a halotti búcsúztatóban.

„Különösen azonban véleményem szerint hatalmasan gazdagodtak miután a világ nagy tengerén hajózva megismertették Kelet- és Nyugat-Indiát és mindenféle idegen árut hoztak Európába.”³⁰ Ezt követi az áruk és országok felsorolása.

„Az áldott Arábiának a legjobb tömjént, mirhát, aloét, kassziát és balzsamot kell kölcsönöznie. Bantam szigetének szerecsendióval és ugyanilyen virágokkal kell ellátnia minket; Molukk szigeteinek körömvirággal; Ceilon csodálatos szigetének fahéjkéreggel és Calikutnak a forró gyömbérgyökérrel. Kína, Japán, Gujnea, Új-Batavia, Virginia és más meleg szigetek és tájak idegen földi- és fás növényekkel kell, hogy díszítsék kertjeinket.”³¹

Hogy ezek a növények, fűszerek és gyógyszerek az elhunyt patikájában kaphatók voltak-e, vagy csupán a tudását és tájékozottságát fitogtatta, netán maga a halotti beszéd szerzője, Zabeler volt járatos a kérdésben, az nyitott kérdés marad. Zabeler elutasítja az új gyógymódokat ellenzőket: „Ugyanakkor azonban megdöbbenek a szégyenteljes tudatlanságon és nevetek azok büszke tudatlanságán, akik állandóan azt állítják, hogy teljesen tartózkodni kell az idegen gyógyszerektől, mert ezeknek a gyógyszereknek egészen más és furcsa tulajdonságaik vannak, és nem hozhatók összefüggésbe testi alkatunkkal és vérmérsékletükkel.”³² Teológiai érveléssel zárja a témát: „De hiszem, hogy Isten nem az idegen gyógyszereket akarja irigyelni vagy megfosztani tőlünk, hanem inkább a hiányt pótolja velük.”³³

³⁰ „Absonderlich aber // sind sie meines bedünckens/ trefflich bereichert worden/ // nachdem man das grosse Welt=Meer besegelt/ Ost=und // West=Indien bekant gemacht/ und allerhand fremde // frückte in Europam überbracht hat.“ Zabeler, Jakob: *i. m. f.* E2r.

³¹ „Das glückselige arabien // muß den besten Weyrauch/ Myrrhen/ Alöe/ Cassiam und Balsam darleyhen. Die Jnsel Bantam muß uns // mit Muscat=Nüssen und derselben Blüten; die Mo= // lukkischen Jnseln mit Mägelin; die herrliche Jnsel Cei= // lan mit zim[m]etrinden/ und Calikut mit der hitzigen Jng= // wer Wurtz versorgen. China/ Japan Gvinea/ Neu= // Batavien/ Verginien und andere warme Jnsel und // Landschafften müssen unsere Gärten mit fremden Erd= // und Baum=Gewächsen zieren.“ Zabeler, Jakob: *i. m. f.* E2rk.

³² „Darneben aber ver= // wundere ich mich über de[n] schmählichen Undanck/ un[d] // verlache die stolze Unwissenheit der jenige[n]/ so da be= // ständig fürgeben/ ob solle man sich frembder medi- // camenten gänzlich enthalten/ weil solche gar ande= // re und wiedrige Eigenschafften an sich haben/ weder // daß sie mit unserer Leibes=constitution und tempe- // rament kön[n]en vergesellschaftet werden.“ Zabeler, Jakob: *i. m. f.* E2v.

³³ „Doch halte ich dafür/ GOtt // werde uns auch frembde Artzeneyen nicht beneyden // od[er] entziehen/ vielmehr den Mangel dadurch ersetzen // wollen.“ Zabeler, Jakob: *i. m. f.* E3r.

A szerző az új gyógynövények és gyógyszerek e leírásával készíti fel Bártfát és Felső-Magyarországot az új világ befogadására és a közelgő felvilágosodásra.

A házasság útján szerzett patika igazi kincsnek bizonyult a gyógyszerész és „családja” számára, de Bártfa számára is újító hatással járt a sokat látott kereskedő szellemmel megáldott patikus 15 évnyi tevékenysége.

Szülés közben elhunyt asszony siratása és az utód dicsérete egybekötve

Christian Seelmann lelkipásztor a gyászévben még javában gyászolta elvesztett második feleségét, Anna Katharina Zauchtlert, és a hatodik gyásznyomtatványt jelentette meg, amikor harmadik felesége, Anna Euphrosina Frölich esküvői versei is megjelentek. A két teljesen ellentétes egyéni kegyességi irodalmi műfajhoz tartozó halotti, illetve lakodalmi versek gyűjteményben jelentek meg Lőcsén 1668-ban, és egybekötve őrizték.

Amikor Anna Katharina Seelmann 1667-ben meghalt, hat nyomtatvány került kiadásra. A gyászbeszéd mellett négy gyászverseket tartalmazó nyomtatvány és egy búcsúztató is fennmaradt.³⁴

Anna Katharina a tizenegyedik gyermeke születése közben halt meg. Joachim Erythreus lelkipásztor megfogalmazásában „a szülés nehéz munkája” volt a végzete.³⁵

Joachim Erythreus, lőcsei diakónus 1667-ben Anna Katharina Seelmann felett prédikált.³⁶ E halotti prédikáció példányait Lőcsén, Pozsonyban, Wolfenbüttelben és Gothában őrzik.³⁷ Ebből az alkalomból további négy gyászirat jelent meg.³⁸

A halotti beszéd szerzője, Joachim Erythreus 1637. december 13-án született Szepesbélán. A bártfai iskola elvégzése után 1656–1660 között a wittenbergi egyetemen tanult. Lőcsén 1662–1672 között diakónusi tisztséget töltött be. Fel-

³⁴ Bibza Gábor: *i. m.* 331, 346.

³⁵ Erythreus, Joachim: *Die Harte wie aller Glaubiger Creütz-träger...* Anna Katharina Seelmann felett. Lőcse [1667]. f. C2r.

³⁶ Bibza Gábor: *i. m.* 294.

³⁷ Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel. Jelzete: 20949.

³⁸ Kemmel, Joseph: *Trost-Reime...* A. C. Seelmann felett. Lőcse 1667; Rimmel, Johann: *Trost Reüme...* Lőcse 1667; *Luctus Sempronienisis...* Anna Katharina Seelmann felett. Lőcse 1667; *Fama Postuma...* Anna Katharina Seelmann felett. Lőcse 1668; Seldius, Johann Christoph: *Sero licet...* Anna Katharina Seelmann felett. Lőcse 1668.

ső-Magyarországról való kiutasítása után Stettinben élt, ahol 1687-től lelkészként működött, és 1699. március 21-én halt meg.³⁹

Anna Katharina Seelmann 1635-ben született Georg Zauchtler és Maria Salome Baumgarten lányaként Sopronban.⁴⁰ Christian Seelmann a soproni iskola rektoraként vette feleségül 1655. július 14-én, a házaspár Lőcsére költözött. Anna Katharina 1667. december 3-án halt meg tizenegyedik gyermeke születése közben, december 5-én temették.⁴¹

Christian Seelmann, maga is számos halotti beszéd szerzője, 1667-ben gyászolta felesége, Anna Katharina Zauchtler elvesztését. Ebből az alkalomból számos költeményt adtak ki. Egy évvel később feleségül vette Anna Euphrosina Frölichet. Az utolsó gyászverseket, amelyeket 1668-ban Lőcsén nyomtattak ki, lakodalmi verseskötettel egybekötve őrizték.⁴² A halotti beszédből és a lakodalmi verseskötetből kiderül, hogy jóformán még a gyászév sem járt le, mert Seelmann második felesége, Anna Katharina 1667. december 3-án hunyt el, és Anna Euphrosinával 1668. november 19-én házasodtak össze.⁴³ A sietség oka az adventi időben történő házasságkötés elkerülése lehetett, különös tekintettel arra, hogy Seelmann lelképásztorként tevékenykedett.

A távolból vigasztaló mostohaapa

David Titius 1619. december 14-én született a sziléziai Striegauban. A Titius család 1629-től Boroszlóban élt. Innen Wittenbergbe ment teológiát tanulni. A Lignitz melletti Quietschben (1649) és Peterswaldauban (1651) szolgált lelkészként. Ezután 1654-ben Pozsonyban lett lelkész, majd 1667-től szuperintendens. 1651-ben feleségül vette Eva Ropeliust,⁴⁴ majd felesége 1658. február 18-án bekövetkezett halála után Agnes Hubert, Johann Georg Heuchelin pozsonyi lelkész özvegyét.⁴⁵ Pozsonyban munkatársai voltak Anton Reiser, Valentin Sutorius és Christian Piringer.⁴⁶ Az ellenreformációs üldözés során 1672-ben Nagyszom-

³⁹ Klein, Samuel Johann: *i. m.* I. 56–63.

⁴⁰ Erythreus, Joachim: *i. m.* f. C1v.

⁴¹ Uo. f. C3r.

⁴² *Fama Postuma...* Anna Katharina Seelmann felett. Lőcse 1668; *Honoribus Viri...* Hochzeitsglückwünsche. Lőcse 1668.

⁴³ RMNy 3446.

⁴⁴ Ebből a házasságából született fia, Andreas. Vö. Szinnye József: *Magyar írók élete és munkái.* XIV. Hornyánszky Viktor, Budapest 1914, 206–207.

⁴⁵ Titius második házasságából született fia, David. Vö. Klein, Samuel Johann: *i. m.* I. 92.

⁴⁶ Moller, Daniel Wilhelm: *Pressburger Kirchen- und Schul-verlust.* H. n. 1673.

batban bebörtönözték. Élete végéig Wohlauban száműzöttként szolgált. Wohlau városában halt meg 1679. június 16-án, és ott temették el június 25-én.⁴⁷ Ebből az alkalomból két temetési prédikációt adtak ki.⁴⁸

Susanna Christina Preuß 1649-ben született Pozsonyban Johann Georg Heuchelin lelképásztor és Agnes Huber lányaként. Heuchelin halála után édesanyja 1658-ban harmadszor is férjhez ment, ezúttal David Titius pozsonyi lelkészhez.⁴⁹ Susanna Christina így Titius mostohalánya lett, majd Johann Georg Preuß boroszlói ügyvédhez ment feleségül. Susanna Christina Preuß 1672-ig három gyermeket szült, és harmadik gyermeke születése után 1672. május 2-án meghalt Boroszlóban, ott temették el május 8-án.⁵⁰

Titius 1672. május 15-én, hét nappal mostohalánya, Susanna Christina Preuß temetése után egy negyedik nyomtatványt is kinyomtatott Pozsonyban.⁵¹ E vigasztaló irat egyetlen példányát a boroszlói egyetemi könyvtárban őrzik.⁵² Külön kérdés, hogy milyen példányszámban jelent meg. Ha figyelembe vesszük a kiadvány magánjellegét, akár az egy vagy néhány példány is számításba jöhet.

David Titius vigasztaló iratában vigasztalja vejét, Johann Georg Preußt, aki „két hónapon belül (miután nevezetesen fiacskája, az elsőszülött elkezdte) két kedves gyermekét és lányát, és aztán, ami a legfájdalmasabb, kedves feleségét is, az időleges halál által elvesztette”.⁵³

A távolság legyőzésének és a fájdalom kifejezésének egyetlen eszköze a vigasztaló beszéd megírása és nyomtatott formában történő elküldése volt. A nyomtatott kiadványt Titius elküldte Boroszlóba vejének. Itt a többi halotti beszéddel egybekötve a 21. század elejéig lappangott. Kiemelkedő példája ez a kiadvány annak, hogy a mostohaapa miként vigasztalhatja nyomtatott gyászirat segítségével távolban élő vejét.

⁴⁷ Rudolphi, Kaspar: *Epithapium, oder Grab-Mahl...* David Titius felett. Wittenberg 1679.

⁴⁸ Mühlport, Heinrich: *Ehren Lohn...* David Titius felett. Boroszló 1679.

⁴⁹ Az anya első férje Georg Kegel volt, a második férj Johann Georg Heuchelin.

⁵⁰ Hat további halotti beszéd született ebből az alkalomból. A temetés dátumát Johann Frimel gyászbeszédének címlapja őrzi. Vö. Frimel, Johann: *Christlichster...* Susanna Christina Preuß felett. H. n. 1672.

⁵¹ Titius, David: *Trost und Mitleidens Schreiben...* Susanna Christina Preuß, geb. Heuchelin felett. Pozsony 1672.

⁵² A boroszlói könyvtár jelzete: 548179. Vö. RMNy 2023. 3862. A kiadvány első ismertetése: Bibza Gábor: *i. m.* 305.

⁵³ „innerhalb // zween Monaten/ (nach dem vorhero Euer Erstgebohr= // nes annehmliches Söhnlein den Anfang gemacht hat= // te/) zwey liebe Kinder und Töchterlin/ und dann/ was // das allererbarmlichste ist/ auch ein liebes Eheweib/ durch den zeitlichen Tod verlohren.“ Titius, David: *i. m.* A2v.

Újraházasodás a 16. és 17. században

A 17. század látszólag prűdnek tűnő társadalma számára az újraházasodás természetes volt, sőt anyagi okokból gyakran szükséges is. Statisztikai szempontból a vizsgált forrásanyag mérete miatt alkalmatlan ahhoz, hogy elemezni lehessen, így nem marad más hátra, mint az egyedi esetek bemutatása.

A nőtlenek kis csoportja van jelen a halotti beszédekben. Mindannyiuknak sajátos sors jutott, ami megakadályozta őket abban, hogy megházasodjanak. Johann Walther 75 éven át nőtlen maradt. Katonai karrierje megakadályozta abban, hogy családot alapítson.⁵⁴

Sophia Wagner 47 éves szűzként halt meg, miután egész életében testvérét, Elias Wagnert ápolta. „De különösen azóta, hogy bejött a házba, elvette bátyjaura házi gondjait.”⁵⁵ Két másik fiatal még tizenéves hajdonként halt meg. Anna Maria Gossler 18 évesen halt meg Késmárkon.⁵⁶ Heinrich Greiff 18 éves tanoncként érkezett Boroszlóból Eperjesre, ahol meghalt. „Apja példáját akarta a kereskedelemben követni: ezért küldték őt a mi Magyarországunkra.”⁵⁷

Az özvegyek legalább egy évig gyászoltak. A temetési beszédekben aprólékosan feljegyezték és számontartották, hogy az özvegyember vagy az özvegyasszony betartotta-e a gyászévet. Christina Haas, született Scheuermann, két házassága között egy évig és három hónapig gyászolt. Az első férjtől, a „fent említett kedves úrtól való szomorú, de áldott búcsú után özvegyiségében minden tiszteletre méltóan és becsületesen élt egy teljes évig és három hónapig”.⁵⁸

Anna Maria Malinowsky esetében láttuk, hogy az özvegyiség az új házastárs keresésének ideje is volt. Samuel Nathan nemcsak feleséget szerzett, hanem vele gyógyszerészeti praxist is.

Az elhunytak között több olyan férfi is van, aki a felesége halála után

⁵⁴ Titius, David: *Miles Deo et Caesari...* Johann Walther felett. Pozsony 1672. f. F2r.

⁵⁵ „Sonderlich aber da sie he= //rein kommen/ hat sie jhren Herrn Brueder der Häußlichen // sorgen entnommen“. Tarzian, Paul: *Zwo christliche Leichpredigten...* Elias Wagner és Sophia Wagner felett. f. D2r.

⁵⁶ Bibza Gábor *i. m.* 281.

⁵⁷ Heinrich Greiff „dem Exentpel seines Herrn Vaters in der // Handlung nachfolgen zu lassen: Auß welcher Ursachen er denn auch in // biß unser Ungerland ist verschickt worden“. Schwartz, Johann: *Maternum Cordolium...* Heinrich Greiff felett. Lőcse 1688.

⁵⁸ „Nach traurigem/ aber doch seeligem Abschied // jahres obgedachten lieben Herrn/ hat Sie sich in jhrem // Witwen=stand/ aller gebühr nach/ züchtig/ rümlich/ // und ehrlich verhalte/ ein gantzes Jahr/ und drey/ // Monath.“ Sartorius, Johannes: *Praxis Symbolici Paracletica...* Christina Haas felett. Lőcse 1671. f. 3v.

újránházásodott. Hans Langennek két felesége volt. Paul Lassel szintén kétszer nősült. Georg Milleternek 1667-ig szintén két felesége volt.

Franziskus Nemet három házasságot kötött. A harmadik alkalommal már nyugdíjas volt, 1659-ben nem tudta tovább ellátni a lelképásztori hivatalát, így lemondott arról. Ennek ellenére 1662-ben feleségül vette a szűz Judith Corwathot. Öt évig, Nemet haláláig éltek együtt.⁵⁹

Christian Seelmann, a gyászbeszédnek nagymestere, 1667-ben gyászolta felesége, Anna Katharina Zauchtler elvesztését. Ebből az alkalomból számos gyászverset adtak ki. Szűk évvel később feleségül vette harmadik feleségét, Anna Euphrosina Frölichet.⁶⁰ Tobias Planckenauser és Daniel Guth is kétszer nősült újra.⁶¹

Az újránházásodás a 17. században nem kizárólag a férfiak előjoga volt. Az özvegyasszonyok is többször keresték a gazdasági biztonságot. Ebben az időben a nők általában csak korlátozottan voltak jelen a gazdasági életben, ezért a házasságtól függtek. Margaretha Fabinusnak a 16. század végén két férje is volt egymás után. Stefan Zöbner és Lucas Fabinus lehetővé tették számára, hogy meggazdagodjon.⁶²

Johanna Elisabeth Löwe, Christina Haas és Anna Maria von Schmidegg szintén két férjjel szerepel a halotti beszédnek katalógusában.⁶³

Melchior Reiner egymás után három gazdag férfi özvegyét vette feleségül. Feltételezhető tehát, hogy Reiner is ilyen módon gyarapította vagyonát.⁶⁴

A fent bemutatott példák megerősítik, hogy az újránházásodás a 17. században természetes volt, még akkor is, ha a gyászidőszak szigorú szabályát be kellett tartani.

Összegzés

A halotti beszédnek nemek szerinti megoszlása bizonyítja, hogy a 17. században nem beszélhetünk egyenjogúságról. Kevesebb nő, mint férfi emlékére adtak ki halotti beszédet.

A Johanna Elisabeth Löwe felett elmondott halotti beszéd búcsúztatója vég-

⁵⁹ Seelmann, Christiann: *Aller Alten Jnsonderheit...* Franziskus Nemet felett. Lőcse 1667. f. E1r.

⁶⁰ *Fama Postuma...* Anna Katharina Seelmann felett. Lőcse 1668; *Honoribus Viri...* Hochzeitsglückwünsche. Leutschau 1668.

⁶¹ Bibza Gábor: *i. m.* 308.

⁶² Sautter, Samuel: *Christliche Leichpredigt...* Margaretha Fabinus felett. Eperjes 1591.

⁶³ Bibza Gábor: *i. m.* 283, 302, 312.

⁶⁴ Uo. 272.

legesen tisztázza, hogy J. E. Westonia költő nem lehetett Kossuth Lajos felmenője, csupán előző házassága révén anyósa volt Johann Weber eperjesi patikusnak, Kossuth ősapjának.

Samuel Nathan részletesen ismertetett házassága özvegy Anna Maria Malinowskyval is ékesen illusztrálja, hogy a házasságkötés üzlet is volt a maga nemében.

Az élet és halál, temetés és újraházasodás között vékony mezsgye húzódott. Anna Katharina Seelmann élettörténete bizonyítja, hogy tizenegyedik gyermeke szülése közben meghalt. Az özvegy férj számára az élet és halál közötti mezsgye időben alig jelentett egy évet, és az új feleséggel együtt a lakodalmi verseket tartalmazó kiadvány is megjelent.

David Titius pozsonyi lelkipásztor és családja a halotti beszédet részvétnyilvánításra használta, ezzel is áthidalva a nehézkes közlekedési lehetőségeket és a távolságot Boroszlóig.

Csak ritka alkalmakkor maradt ifjú vagy hajadon az ember haláláig. Az újraházasodás természetes intézménye volt a felső-magyarországi német ajkú polgárságnak. A család gondozása, az üzlet megtartása vagy a vagyonosodás jelentette a fő hajtőerőt az újraházasodáskor. Mindez a kor szabályai szerint – minimum egy év özvegység után – történt, és egyformán éltek vele a férfiak és az asszonyok.

Hegyi Ádám*
Szeged

A protestáns etika és a kapitalizmus nyomai a feudális világban: elbeszélő források gazdaságtörténet és egyháztörténet metszéspontjában¹

Max Weber közismert elmélete a protestáns etika és a kapitalizmus kapcsolatáról két pontot emel ki: először is a kálvinizmus az eleve elrendelés tana miatt az emberekben egyfajta vallási szorongást hozott létre, amely arra ösztönözte a protestánsokat, hogy az isteni kiválasztottság (sikeresség) jegyeit keressék mindenütt, így a gazdasági életben is. Az askézis és a kapitalista szellem egymással szorosan összefonódott, ugyanis a protestáns etika fontos jellemzője volt a mértékletesség és a szorgalmas munka szimbiózisa, amelynek során az ember Isten dicsőségére gazdasági sikereket kívánt elérni. A kálvinizmus etikája kimondottan jó alapot biztosított a kapitalizmusnak, mert az askézist a társadalom egészére kiterjesztette: mindenkitől elvárta az önmegtartóztatást. A gazdasági gyarapodást az Istentől kapott vagyon szaporításának gondolták. A kálvinista etika olyan munkamorált hozott létre, amely az önfeláldozó munkát isteni kötelességnek tartotta, ezáltal a tőkés vállalkozók fegyelmezett és szorgalmas munkásokat kaptak. Bűnnek tartották viszont a nyereséget luxusra, fényűzésre költeni, helyette a megszerzett vagyon ismételt befektetését tartották teológiai szempontból megfelelőnek. Ez nagyon erős szabályozó tényezővé vált, ezért kapitalizmusra nevelte az embereket. A protestáns etika így olyan motivációt teremtett, amely társadalmi szinten is mérhetővé vált: Németalföldön és Angliában a protestantizmusra épülve a gazdasági sikerességet fontos célnak kitűző csoportok lebontották a feudális gazdálkodást, és létrehozták a modern kapitalizmus alapjait. Másodszor Weber szerint a kora újkori tőkés vállalkozók többsége a protestánsok közül került ki.²

* Hegyi Ádám a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának egyetemi docense. Felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen (2000) és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (2011) végezte. 2019-ben habilitált. Kutatási területe: művelődéstörténet, református egyháztörténet, egyetemtörténet, svájci–magyar kulturális kapcsolatok a 18. században.

¹ A tanulmány megírását a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány támogatta.

² Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. L'Harmattan, Budapest 2020,

A hazai történettudomány már Weber elméletének megjelenésekor cáfolta, hogy Magyarországon a protestáns etika egyenes összefüggésben állna a kapitalizmussal. Ezt Kálvin kamatfelfogásának hazai recepciójával magyarázták, ugyanis Kálvin szakított a középkori egyház kamatellenességével. Ő a pénzügyletet nem tekintette bűnnek, hanem a tisztességes üzletkötés szellemében elfogadhatónak tartotta azt. Révész Imre szerint a 16. századi magyarországi reformátorok erről az álláspontról nem tudtak, ezért az nem is fejthette ki hatását.³ Sebestyén Jenő 1911-ben szintén ehhez hasonlóan érvelt: Kálvin 1545-ben kelt levelét idézve Sebestyén is kifejti, hogy Kálvin nem tartotta bűnnek a hitel után kamatot szedni, de mértékletességre szólított fel, és elítélte a féktelen haszonszerzést. Sebestyén elismeri, hogy a hitelügyletek teológiai liberalizációja hozzájárult a szabadkereskedelem létrejöttéhez, de Magyarországon ez a gondolkodás nem fejtett ki hatást. Sebestyén szerint azért nem, mert a Kárpát-medencében a református egyházfegyelem nem volt olyan szervezett, mint Nyugat-Európában, ezért a társadalmat a protestáns etika nem tudta olyan mélyen áthatni, mint Angliában vagy Németalföldön.⁴

Molnár Attila Károly egész monográfiát szentelt a kérdésnek. Véleménye szerint Magyarországon a 17. században a weberi protestáns etika torzult formában létezett, ugyanis itt nem jött létre nyugati kapitalizmus. Egyértelmű, hogy a hazai puritanizmus a szorgalmat és általában az aszkézist nem vette át olyan mértékben, mint az nyugaton jelentkezett. Jó példa erre a magyar nyelvű református bibliafordítás, ugyanis a Várad Bibliából hiányzott Sirák könyve, amely Angliában a puritán hivatástudat mintapéldáját adta: önfegyelem, szorgalom, mértékletesség. Nem létezett nálunk predestinációs szorongás sem. Ennek oka a társadalmi eltérésekkel és a vallásosság megélésének mérsékelt módjával magyarázható. A magyar református társadalom nemesekből, jobbágyokból állt, és ez a társadalmi szerkezet nem volt alkalmas arra, hogy a feudális gazdaságból átlépjen a kapitalistába.⁵

Julianne Brandt ehhez a felfogáshoz csatlakozva azt hangsúlyozta, hogy Magyarországon a puritanizmus nem volt olyan erős, és a predestináció tana sem volt annyira meghatározó a református gondolkodásban, hogy az a kapitalizmus létre-

146–188. Weber, Max: Gazdaságtörténet. Az egyetemes társadalom- és gazdaságtörténet vázlatja. In: *Uő: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1979, 279–293.

³ Révész Imre: Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához. In: *Századok*, 68. (1934), 261, 273.

⁴ Kovács György: A történelmi kálvinizmus és a társadalmi kérdések. In: *Heller Farkas Füzetek*, 1. (2003), 52–53. Sebestyén Jenő: *Kálvin és a kapitalizmus*. Kálvineum, Marosvásárhely 1911.

⁵ Molnár Attila Károly: *A protestáns etika Magyarországon*. Ludovika, Budapest 2021, 190–194.

jöttét elősegítette volna. Sőt! A 18. századi református kegyesség egyik legnagyobb alakja, Szikszai György még a túlmunka ellen is felszólalt, nehogy ezzel valaki az üdvösségét veszélyeztesse. Szikszai bűnnek tartotta a túlzott hasznot, ezért azt javasolta, hogy az emberek a munkájukkal inkább ne törekedjenek a haszonra, vagyis a kapitalizmushoz szükséges tőke megszerzése fel sem merült nála. Brandt egyben reflektál Weber második tézisére is: a magyarországi reformátusok alapvetően mezőgazdaságból éltek, az iparban és kereskedelemben alig vettek részt. Ezek alapján Weber tétele hazánkban egyszerűen nem alkalmazható, a kapitalizmus fejlődése a Kárpát-medencében nem vezethető le a protestáns etikából, és a modernizáció nem kapcsolódott össze a reformátusokkal.⁶

Az irodalomtörténet és a néprajz viszont nem teljesen osztja ezt az álláspontot. Győri L. János arra hívja fel a figyelmet, hogy ellentmondás van Molnár Attila és Csűry Bálint kutatásai között, mert nem egyértelmű, hogyan épült be a népnyelvbe a református bibliafordítás. Molnár azt állítja, hogy a 17. században a református magyarok körében megfigyelhetőek a puritanizmus követelte erkölcsi normák (önfegyelem, mértékletesség), de a köznépet alacsony vallásosság jellemezte, amelyre alig hatott a bibliai etika. Csűry szerint viszont a népnyelvben élénken éltek a 19. század végén is a zsoltárok és a bibliai történetek. Ezek szerint mégis erősen átjárta a református lakosságot a protestáns etika.⁷

A 18. században a magyarországi pénzpiac fejletlen volt. A magyar nemesség erősen ragaszkodott a feudális gazdasági hagyományokhoz.⁸ Ennek ellenére igen elterjedt volt a hitelezés gyakorlata: 1725-ben szinte a teljes lakosság eladósodott valamilyen hitel miatt.⁹ Az első magyarországi bank 1840-ben Pesti Magyar Kereskedelmi Bank néven jött létre. Előtte hitelezést egyházi alapítványok, különböző árvapénztárak, káptalanok, gazdag birtokosok folytattak – bár az uzsorát tiltották – gyakran 20-25%-os kamatra. A hitelpiac fejlődését akadályozta a törvényi

⁶ Brandt, Julianne: Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon. In: *Korall*, 5–6. sz. (2001), 23–25. Brandt, Julianne: A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a 19. században. In: Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” című konferencia előadásai*. Századvég, Budapest 2005, 127–130.

⁷ Győri L. János: A Biblia hatása a kora újkori magyar irodalomra és közgondolkodásra – református példák tükrében. In: *Uő: Református identitás és magyar irodalom*. Kálvin Kiadó, Budapest 2015, 48–49. Csűry Bálint: Károlyi Gáspár bibliafordítása és a magyar népnyelv. In: Vasady Béla (szerk.): *Károlyi emlékkönyv*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest 1940, 112–122.

⁸ Pach Zsigmond Pál: *Magyar gazdaságtörténet 1848-ig*. I/1. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest 1975, 127.

⁹ Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben. 4. kötet. Magyarország története 1686–1790*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989, 667.

háttér hiánya, mert a 18. század elején egyetlen törvény foglalkozott a hitellel (ez tiltotta az uzsorát), és az ősiség törvénye akadályozta a jelzálog létrejöttét, hiszen az elzálogosított birtokot nagyon nehéz volt készpénzben kiárúsítani. Bankalapítás gondolata a 18. században fel sem merült.¹⁰ A tőkés gazdálkodás bevezetését viszont az értelmiség egy része kitűzött célnak tekintette már ekkor is, ugyanis Berzeviczy Gergely határozottan állást foglalt a szabadkereskedelem mellett.¹¹

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy olyan forrásokat vonjak be a vitába, amelyekre eddig kevés figyelmet fordítottak. Ezek segítségével azt próbálom megvizsgálni, hogy a protestáns etikának a gazdasággal kapcsolatban milyen további aspektusait lehet rekonstruálni. Történeti tény, hogy Magyarország a kora újkorban nem vált kapitalista országgá, de ez nem jelenti azt, hogy az emberek a gazdaságról csak feudális keretek között gondolkodtak. Elemzésemben Webernek mindkét állításával kapcsolatban szeretnék újabb adatokkal szolgálni, vagyis a protestáns gazdaságfelfogásról és a modern tőkésréteg jellemzőiről.

A 18. században a református egyházközségek többségében keletkeztek krónikák vagy évkönyvszerű feljegyzések, amelyekben az adott gyülekezet eredetét és múltját örökítették meg. Nagy valószínűséggel azért a felvilágosodás századában születtek ezek nagy számban, mert a vértelen ellenreformációra adott válaszok voltak: a helyi közösség ennek segítségével próbálta létezésének jogosultságát igazolni.¹² Ezt a folyamatot támasztják alá a Pesti Vallásügyi Vegyesbizottság működése során készített iratok is. A 18. század elején ez a testület vizsgálta ki a protestánsok vallásgyakorlását. 1721 és 1722 között a bizottság azzal foglalkozott, hogy a török háborúk után és a Rákóczi-szabadságharc befejezésével milyen jogaik voltak az evangélikusoknak és a reformátusoknak. Ennek során a gyülekezetek múltját is megvizsgálták.¹³ Többek között Esztergom vármegyében is folytattak vizsgálatot, ahol a vizsgálóbiztosok azt firtatták, valóban emberi emlékezet óta református

¹⁰ Tomka Béla: *A magyarországi pénzüzetek rövid története 1836–1947*. Aula, Budapest 2000, 7–13.

¹¹ Berzeviczy Gergely: Magyarország kereskedelméről és iparáról. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Gondolat, Budapest 1979, 344; Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák: A francia és a magyar felvilágosodás*. Balassi Kiadó, Budapest 2000, 218, 220.

¹² Hegyi Ádám: Moloch bálvány Vadászon: A református öntudat és a reformáció emlékének összekapcsolódása a 18. században a Körös-Maros Közi Szent Társaságban. In: Emödi András (szerk.): *KRE 100: Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 2020, 376–397.

¹³ Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*. KGRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, Budapest 1997, 54–55.

volt-e a településen élő lakosság. Arra is rákérdeztek, hogy pontosan melyik év óta szolgált a faluban református lelkész.¹⁴ Ezekről az adatokról függött, hogy a vizsgált település gyakorolhatja-e szabadon a vallását. A bizottság protestáns tagjai éppen ezért igyekeztek minél több történeti adatot összegyűjteni. Az egyházközségek számára létkérdés volt működésük biztosítása, ezért a saját irataikban is megpróbálták múltjukat bemutatni. Az anyakönyvekben és egyéb gyülekezeti iratokban azért találunk krónikákat, mert ezek a létezésüket legitimálták. Műfajukat tekintve ezek elbeszélőforrások, amelyekben nagyon sokszor a gyülekezet véleményéről is találunk információkat, így a gazdaságról alkotott elképzeléseket is.

Hasonló források a templomépítési engedélyek iratcsomói, ugyanis ezekben szintén előfordulnak olyan dokumentumok, amelyek összefoglalják egy-egy gyülekezet, illetve templom történetét. Mivel III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt csak királyi engedéllyel épülhettek protestáns templomok,¹⁵ ezért az egyházközségek igyekeztek minél részletesebben indokolni kérésük jogosultságát. A múlt bemutatásán kívül ezek a kérvények rendszeresen tartalmaznak adatokat a gyülekezetek anyagi erejéről is.

Értékes információkat nyerhetünk a lelkipásztorok kegyességi munkáiból is, mert ezek tükrözik a református papság gondolkodását. Ezek a munkák néha megjelentek nyomtatásban, de igen gyakran kéziratban maradtak, mert a cenzúra miatt nehézkes volt a kiadásuk.¹⁶

Az előbb felsorolt források mindegyike elbeszélő forrásnak tekinthető, amelyeket érdemes összevetni gazdasági iratokkal, mert a közvélemény és a korabeli valóság kettejük összehasonlításából állapítható meg, ugyanis a szöveges forrás elmeséli, hogyan vélekedtek gazdasági kérdésekről, a számadat pedig azt mutatja meg, megvalósult-e az a gondolat, amelyet kívánatosnak tartottak. Úgy gondolom, az egyházkerületi, egyházmegyei számadásokat, lelkészi özvegypénztári iratokat, díjleveleket és gondnoki számadásokat érdemes megnézni, mert a 18. századból nagy számban maradtak fenn ilyenek. Ezek pontosan megmondják, milyen anyagi

¹⁴ Ladányi Sándor: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom Vármegyében. In: *Limes: Társadalom – Természet – Történelem – Művészet – Művelődés – Irodalom Tudományos Szemle*, 14. (2001/3/melléklet), 44.

¹⁵ Bucsay Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn, Teil II. vom Absolutismus bis zur Gegenwart*. Hermann Böhlau, Wien–Köln–Graz 1979, 13–19.

¹⁶ Hegyi Ádám: Kéziratok olvasói és befogadói a református egyházban a 18. században. In: Csorba Dávid – Szatmári Emília (szerk.): „...Tanácsaid hűség és igazság.” *Tisztelgő írárok Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*. Károli Gáspár Református Egyetem – Tiszáninneri Református Egyházkerület, Budapest–Sárospatak 2021, 197–198.

helyzetben volt valamely egyházmegye, lelkipásztor és egyéb intézmények, és az is kiderül belőlük, mennyire voltak veszteségesek vagy nyereségesek. Jelenleg nem feltárt az összes magyarországi gyülekezet krónikája, templomépítési kérelme és gazdálkodása, ezért csak néhány kiragadott példával tudom a helyzetet bemutatni.

A 18. században nagyon népszerű kegyességi mű volt Szőnyi Benjámín *Szentelek hegedűje* című könyve.¹⁷ Mivel ez sok református családhoz eljutott, ezért a kálvinista emberek gondolkodására jelentős befolyással bírt. A benne található imák megmutatják, milyen etikai értékrendet közvetített az egyház a hívei felé. A gyülekezet gondolkodásmódjába enged bepillantást a szentesi eklézsia 1748 és 1825 között vezetett krónikája, ugyanis ebben nemcsak eseménytörténetet, hanem gazdálkodásra és kereskedelemre vonatkozó feljegyzéseket is rögzítettek.¹⁸ A francia forradalom hatását mutatja Fábíán János tanító kátéja, amely a 18. századi gazdasági kérdésekkel is foglalkozik.¹⁹ A Helytartótanács mint központi államigazgatási szerv az ország összes templomépítési kérelmét összegyűjtötte. Ezek között találunk olyanokat, amelyek szöveges leírását adják egy-egy gyülekezetnek, és az anyagi viszonyokat is bemutatják. Jó példa erre a makói reformátusoknak 1771-ben,²⁰ a gyomaiaknak és a szentesieknek 1773-ban,²¹ a békésieknek 1774-ben keltezett kérvénye.²² A vagyoni helyzetet pontosan adatolják a Békési Református Egyházmegye 1744 és 1772 között vezetett számadásai,²³ valamint az özvegyi és árvapénztár 1790-es pénztár-

¹⁷ Elemzésünkhöz az 1762-es kiadást használtuk. Szőnyi Benjámín: *Szentelek hegedűje, vagy oll idvességes új énekek mellyeknek első részében a mindennapi és innepi énekeken kívül vagynak a kegyesség gyakorlásának fő és kiváltképen való részeiről írott énekek. A második részében pedig külömb külömbféle rendekre, állapotokra és bizonyos időkre alkalmaztattak. Irattak Sz. B. H. M. V. P. által.* Nyomt. Páldi István által, Kolosv[ár] 1762.

¹⁸ Kis Bálint: A szentesi református eklezsia története. In: Gilicze László – Kormos László (közread.): *A Békés-bánati református egyházmegye története.* Békés Megyei Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Szeged 1992, 293–387.

¹⁹ Fábíán János: *Erköltői okoskodások.* In: Hegyi Ádám: „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...” *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai Békési Református Egyházmegyében 1782 és 1821 között.* Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen 2018, 282–295.

²⁰ *Circa instantiam oppidorum Makoviensium Helveticae confessionis, 1771.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) C 40 Lad. K Fasc. 94.

²¹ A gyomai református egyházközség templomépítési kérelme, 1773–1774. MNL OL C 40 Lad. M Fasc. 41. A szentesi református egyházközség templomépítési kérelme, 1773–1774. MNL OL C 40 Lad. M Fasc. 43.

²² A békési református egyház templomépítési kérelme, 1774–1775. MNL OL C 40 Lad. N Fasc. 66.

²³ Hegyi Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei, 1696–1809 (1839).* Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen 2021, 78–83.

könyve.²⁴ A békési esperesség lelkészeinek vagyoni gyarapodását díjleveleikből tudjuk megállapítani, ezért ezeket a dokumentumokat is bevonjuk elemzésünkbe.²⁵ Lehetőségünk van arra is, hogy bepillantsuk a gyülekezeti gazdálkodásba is: a szentesi egyházközség gondnoki számadásai 1777-től kezdve maradtak fenn.²⁶

A békési egyházmegye számadásait igen hiányosan vezették. Általában csak annyit jegyeztek föl, hogy az adott évben mennyi volt a kiadások összege, de nem tudjuk meg, mire költötték a pénzüket. A bevétel forrásait meg sem említik. A református egyházban bevett szokás analógiája alapján csak feltételezni tudjuk, hogy az esperesség költségeit az egyházközségek adományaiból fedezték.²⁷ Egyetlen esetben viszont modern pénzügyletnek a nyomát is megtaláljuk, ugyanis 1772-ben a makói egyházközség 500 Ft kamatmentes hitelt vett föl templomépítésre, amelyet csak 1792-ben fizetett vissza, és ekkor is 100 Ft-ot elengedtek a tartozásból.²⁸

A korabeli törvényi szabályozásoknak megfelelően a templomépítési kérelmekben a gyülekezetnek bizonyítania kellett, hogy rendelkezik az építkezéshez szükséges anyagi forrással.²⁹ A makói reformátusok 1765-ben indították el az eljárást.³⁰ Az építési engedélyt mégis csak 1772-ben kapták meg. Az elhúzódó eljárásnak nemcsak anyagi okai voltak, a korabeli vallásügyi törvények sem engedélyezték új protestáns templomok építését.³¹ Az iratok tanúsága szerint az építkezéshez a gyülekezet nem rendelkezett elegendő forrással.³² Kénytelenek voltak ezért hitelért folyamodni. Ez nem is volt egyszerű, mert protestánsok katolikus alapítványoktól nem kérhettek pénzt, és Makó 100 km-es körzetében egyetlen protestáns nagybir-

²⁴ Özvegy, árva és lelkészi nyugdíjintézet jegyzőkönyve (alapszabály) 1790–1908, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (TtREL) I.29.k.1.

²⁵ Hegyi Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve*, 62–78.

²⁶ A Szentesi Református Egyházközség számadási iratai 1777–1808. TtREL I.375.e 1-25 füzet.

²⁷ Kis Bálint: A helvéciai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírasi történeteinek emléke. In: Gilicze László – Kormos László (közread.): *A Békés-bánati református egyházmegye története*. 151.

²⁸ Hegyi Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve*, 82; Szirbik Miklós: *Makó városának leírása 1835–1836*. Makó város Tanácsa, Makó 1979, 95.

²⁹ Felhő Ibolya – Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961, 128.

³⁰ Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1765. április 10. MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltár, IV.A.1.b.23. 1765. nr. 169.

³¹ Baráth Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a Türelmi Rendeletig: a királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése. In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen 2016, 11–16.

³² MNL OL C 40 Lad. K Fasc. 94. fol. 25–26.

tokos sem élt.³³ Több példát is ismerünk ehhez hasonló helyzetekre: 1773-ban a gyomaiaknak a vármegye előtt kellett bizonyítaniuk, hogy rendelkezésükre áll az építkezéshez szükséges összeg.³⁴ Arról is van adatunk, hogy a békési templom építésére 1774-ben 4488 forint gyűlt össze, vagyis a makóiak hitele más egyházközségek esetében is komoly támogatásnak számított volna.³⁵ Amint tudjuk, az egyházmegye segítette ki a megszorult egyházközséget. Valójában az esperesség részéről ez igen nagy gesztus volt, mert nagy valószínűséggel ez az összeg (500 forint) jóval meghaladta az éves bevételük összegét. Mivel nem ismerjük a békési traktus bevételeit, csak feltételezni tudjuk, hogy mekkora összegekkel gazdálkodtak: 1766-ban 389 forint, 1760-ban pedig 432 forint volt a teljes évi kiadásuk, amely alapján valószínűsíthetjük, hogy nagyjából ekkora összeg volt a bevételük is. Ebből az következik, hogy 500 forintnyi hitel folyósítása megduplázta az egyházmegye éves költségeit. Ez komoly pénzügyi kockázatnak számít. Feltételezem, hogy a kockázatos üzlet létrejöttét elősegítette az, hogy a hitelt nyújtó és a hitelt felvevő apa–fia rokonsági kapcsolatban állt egymással: id. Szikszai György volt ekkor az esperes, akinek a fia, ifj. Szikszai György pedig Makó lelkipásztora.³⁶ Ez megmagyarázza azt is, miért nem kértek kamatot a hitelre. Mindenesetre ez az üzlet egyértelműen azt mutatja, hogy a tőkés gazdaság nyomai meg sem jelentek az egyházmegyében.

A szentesi gyülekezet gazdálkodásában viszont már megtaláljuk a kapitalizmus csíráit. Az egyházközség bevételei egyházadóból, kegyes adományokból, egyházi szolgáltatásokból (harangozás) és mezőgazdasági tevékenységből származtak, amelyeket napi működési költségekre és lelkészi fizetésekre fordítottak. Az éves gondnoki számadásokban mindig rögzítették a nyereséget, illetve a veszteséget. Legelőször az 1797/1798-as évben jegyezték föl, hogy 500 forint nyeresége keletkezett a gyülekezetnek, amelyet kamatra kölcsönadtak, vagyis a tőkés gazdálkodás alapját jelentő pénzügyletet valósítottak meg.³⁷ Annak ellenére, hogy a 19. században több lelkész saját pénzét is kiadta kamatra,³⁸ a 18. században Szentesen ennek még nem találjuk a nyomát, csak arra van adatunk, hogy az egyházközség

³³ Oltványi Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*. Bába Imre, Szeged 1867.

³⁴ MNL OL C 40 Lad. M Fasc. 41. fol. 11–12.

³⁵ MNL OL C 40 Lad. N Fasc. 66. fol. 16–17.

³⁶ Kis Bálint: *A helvéciai*, 97, 223.

³⁷ A Szentesi Református Egyházközség levéltára TtREL I.375.e.15. 1797/98. évi gondnoki számadás.

³⁸ Lelkészek hitelezési gyakorlatához lásd: Tóth Levente: László Gergely (1798–1882): Vázlat egy 19. századi székelyföldi lelkész hétköznapijairól. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2019, 237.

helyezte ki tőkét hitelekbe. A lelkészi díjlevelek viszont még magukon viselték a feudális gazdálkodás nyomait, mert 1719 és 1743 között a békési esperesség gyülekezeteiben leginkább a természetbeni járandóság volt a domináns a prédikátor jövedelmeiben, nem pedig a készpénz.³⁹

A Békési Református Egyházmegyében 1790-ben alapítottak lelkészi özvegy- és árvapénztárt, amelynek az volt a feladata, hogy a megözvegyült lelkészfeleségeket és az apa nélkül maradt papgyerekeket támogassa. Ez az intézmény a modern nyugdíjpénztár egyfajta előfutárának is tekinthető, amely ebben az időszakban a református egyházban másutt is létrejött. Így jött létre 1792-ben a dési, 1795-ben a pápai, 1799-ben a barsi, 1800-ban a debreceni és a tatai, 1809-ben a szabolcsi, 1813-ban pedig a beregi egyházmegye önszegélyező pénztára.⁴⁰ A békési egyházmegyében a kezdőtőkét az esperesség lelkipásztorai és tanítói adták össze, amely 1809-ig 270 forintra gyarapodott, de a devalváció miatt jelentősen vesztett értékéből. 1815-ben összesen 54 forint volt a pénztár vagyona. Az alapító okirat szerint a pénztár tőkét be szeretnék volna fektetni, ami azt jelentette, hogy kölcsönt szerettek volna kamatra adni, de ez nem valósult meg, mert olyan kevés pénz gyűlt össze, amely a működést is alig fedezte.⁴¹

Ha ennyire feudális volt a református egyház gazdálkodása, akkor lehet-e egyáltalán a weberi protestáns etikának valamilyen nyomát találni? A kérdés azért is fontos, mert Immanuel Wallerstein szerint a katolicizmus is képes lett volna alkalmazkodni azokhoz a gazdasági-társadalmi változásokhoz, amelyek a kapitalizmust jellemzik.⁴² Sőt! Benjamin Walter szerint a nyugati kereszténység összes felekezete azonosult a kapitalizmussal.⁴³ Azt is tudjuk, hogy Magyarországon a 17. században a katolikus elmélkedő szövegekben gyakran lehet találni az eladósodásról vagy a felhalmozásról tett állásfoglalásokat. A pokol az eladósodás szino-

³⁹ Hegyi Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve*, 62–78.

⁴⁰ Pályi Zsófia Kata: *Protestáns lelkészi önszegélyező társaságok és özvegy-árva kasszák*. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2012, 355–357; Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület történelme*, 2. kötet 1711–1822, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomdavidállalata, Debrecen 1908, 142–143. Lásd még Barticel-Kiss Eszter Orsolya tanulmányát ebben a kötetben.

⁴¹ Békési egyházmegye iratai. *Özvegy, árva és lelkészi nyugdíjintézet iratai*. Jegyzőkönyv 1790–1908. TtREL I.29.k.1.

⁴² Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat, Budapest 1983, 273–275, 302–303.

⁴³ Walter, Benjamin: *A kapitalizmus mint vallás*. In: Fogarasi György (szerk.): *Gazdasági teológia*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2013, 4–8.

nimája volt, és Pázmány a protestáns etikához hasonlóan a jócselekedetek jutalmát anyagi haszonnal mérhetőnek mondta.⁴⁴ A református elbeszélő forrásokban viszont tényleg kimutatható a Weber által leírt jelenség.

Szőnyi Benjámint a *Szentek hegedűje* című munkájában többször is állást foglalt a gazdasági etika kérdéseiben. Így például a mértékletességet fontos erénynek tartotta, amely Webernél az aszkézis fogalmával hozható párhuzamba:

„Nem kérek oh Atyám tőled földi gazdagságot,
sőt távoztasd tőlem mindenben a bújáságot.
Megelégedjtem a kevéssel,
félvén tégedet rettegéssel,
és szólván örvenedezéssel.”⁴⁵

Ahogy fentebb írtuk, Weber szerint a protestáns ember Isten dicsőségére akart gazdasági sikereket elérni. Szőnyinél ez a gondolat szintén megjelenik, mert arra buzdította olvasóját, hogy Isten dicsőségére dolgozzon, a munka haszna csak az Urat szolgálja:

„Valamit mívelek, légyen te dicsőségedre,
várakozván ígért mennyei segítségére.
te parantsoltad, hogy dolgozzunk,
másén ne kapjunk, ne orozzunk,
a szűkülteknek adakozzunk.”⁴⁶

Szőnyi külön foglalkozik a kereskedő etikai problémáival, amelynek során azt írja, hogy a kalmár foglalkozás az isteni kiválasztottságnak a jele. Hangsúlyozza azt is, hogy az anyagi haszonszerzés szükséges, de nem szabad túlzásba vinni, mert azzal az ember az üdvösségét kockáztatja. Sorait mégis azzal zárja, hogy a nyereség elérése fontos és hasznos dolog:

„E kereskedésre akaratom te magad hajtottad:
Figyelmezz kértemre; mert úgy hiszem hogy vagyok váltottad.
[...]
Mikor kereskedem elmúlándó életem javára
Adj több erőt, kintset gyűjtenem szegény lelkeknek számára

⁴⁴ Székely Örs: Deus creditor: Gazdasági logika a magyar ellenreformáció épületes irodalmában. In: András Csaba – Hites Sándor (szerk.): *Kapitalizmus és irodalomtörténet*. Reciti Kiadó, Budapest 2022, 117, 119, 122.

⁴⁵ Szőnyi Benjámint: *i. m.* 240.

⁴⁶ Uo.

[...]
Mert mind e világot én magamnak hogyha megszerzetném[!]
Mit használnék azzal, ha egyetlen lelkem elveszteném!
Tsak lelkem boldogítsd, vesszen inkább oh Istenem mindenem!
[...]
Őriz[!] meg igen nagy nyereségre vágyástól engemet,
mert elfelejtenélek azzal téged én jó Istenemet.
Taníts meg kevéssel elégedni oh Uram engemet!
[...]
Adjad, hogy e földön is jó légyen dolga életemnek!⁴⁷

Ezek szerint a 18. században a református kegyességi irodalom valóban buzdított a kapitalista kereskedelemre, de másik elbeszélő forrásból azt is tudjuk, hogy ez csak óhaj maradt.

Kis Bálint lelkipásztor 1799 és 1853 között szolgált Szentesen. Egyházi teendői mellett tudományos munkát is folytatott, a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta. Fontos eredményeket ért el a mezőgazdasági technológiák korszerűsítésében, mert a korábban használt faeke helyett vaseket készített, amely segítségével kezdtek el a szentesi gazdák használni. Mindezen túl fontosnak tartotta a gyümölcsstermesztés elterjesztését is. Neki köszönhetően lendült fel a településen a gyümölcsfák oltása.⁴⁸

A szentesi református lelkipásztorok 1747-től kezdve folyamatosan vezették azt az évkönyvet, amelyben a katolikus historia domushoz hasonlóan feljegyezték a gyülekezet életében történt fontos eseményeket.⁴⁹ Ebből a krónikából tudjuk meg azt, hogy 1771-ben Szentesen Domján Anna számára kamatra hitelt nyújtottak.⁵⁰ Ez az adat azért érdekes, mert a fentebb említett gondnoki számadásokban csak 1798-ban bukkan föl az első kölcsönügylet, miközben a gyülekezet már korábban is gyakorolta azt, legfeljebb nem a gondnoki nyilvántartásokban rögzítették az összeget. Itt kell megjegyeznünk, hogy más református egyházközösségeknél is bevett gyakorlat volt kamatra hitelt nyújtani. A kolozsvári gyülekezet esetében tudjuk, hogy már a 17. szá-

⁴⁷ Uo. 102.

⁴⁸ Filep Antal: Népismereti, néprajzi érdeklődés a Délkelet-Alföldön a reformkorban és továbbélő öröksége: Kutatási vázlat. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 28. (2020), 370.

⁴⁹ Bagi Zoltán: Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kis Bálint által írt eklézsiatörténet alapján. In: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom*. Universitas, Budapest 2005, 185–205.

⁵⁰ Takács Edit (közread.): *A szentesi református eklézsia története 1700–1825*. NKA, Szentes 2001, 237. [elektronikus dokumentum], <https://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/237.JPG>

zadban rendszeresen adott kölcsön 10%-os kamatra, és a kükküllői egyházmegyében is bevett gyakorlatnak számított.⁵¹ Ugyanebben a krónikában néhány évvel később Kis Bálint rövid bekezdés erejéig kitért a kereskedelemre is. Ezek szerint Szentesen a 19. század elején zsidók tartották kezükben a kereskedelmet, magyarok alig foglalkoztak ezzel a területtel, és nem is volt hajlandóság bennük arra, hogy ezen változtassanak, pedig Kis noszogatta őket, hogy próbálkozzanak hajókereskedelemmel. Ebben az időszakban ugyanis Szentesnek hajókikötője volt a Tiszán, de a református földművesek nem voltak hajlandók a hagyományos gazdálkodó életmódjukról lemondani és megpróbálkozni a kapitalizmus alapját jelentő szabadkereskedelemmel.⁵²

A fentebbiek alapján megállapíthatjuk, hogy a 18. században Magyarországon a református egyházban kimutatható a gazdaságserkentő etikai gondolkodás, de a gyakorlatban az nem valósult meg. Egyben Julianne Brandt állításához csatlakozom, miszerint a Kárpát-medencében a reformátusok alapvetően mezőgazdaságból éltek, a modernizmust jelentő iparosodással vagy kereskedelemmel nem foglalkoztak. Nagyon jól mutatja ezt a szentesi reformátusok ódzkodása a hajókereskedelemtől. Ennek ellenére van arra példa, hogy a gazdaságot óvatosan élénkíteni kívánó gondolatokon túl radikális, a feudális gazdaságot teljesen lebontani kívánó eszmék is megjelentek református emberek írásaiban.

Fábián János békési rektor ellen 1796-ban egyházfegyelmi vizsgálatot folytattak, mert deista nézeteket vallott. Az egyházfegyelmi vizsgálat után egy évvel Fábián Gyuláról elindult Debrecen felé. Útja során több településen is megállt, ahol tovább hirdette tanait. A körösladányi tanítónak kézzel írt kátét adott át, amelyben a francia forradalom gondolataihoz közel álló nézeteket hirdetett. Ezért a tettéért börtönbe került, ahol később megőrült.⁵³

Kézíratos kátéjában valóban találunk deista nézeteket is, de témánk szempontjából sokkal érdekesebb a gazdaságról vallott véleménye, ugyanis a feudális kiváltságok eltörlését hirdette. Elvetette a címek és rangok használatát, és teljes társadalmi egyenlőséget kívánt megvalósítani, de nem érte be ezzel, mert kiállt a köz-

⁵¹ Szász Anikó: A Kolozsvári Református Egyházközség vagyona és gazdálkodása a 17. században. In: Bogdándi Zsolt – Dáné Veronka – Lupescu Makó Mária (szerk.): *Album amicorum. Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár 2021, 586–587. Buzogány Dezső – Ösz Sándor Előd – Tóth Levente: *A Kükküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I., 1638–1720*, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2008, 141, 143, 161.

⁵² Kis Bálint: *A szentesi*, 317.

⁵³ Elek László: A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábián János. In: Elek László: *Művelődés és irodalom Békés megyében. I. köt. A XVI. századtól a XIX. század derekéig*. Békés Megyei Múzeumok, Békéscsaba 1985, 64–77.

teherviselés mellett. Jóval a reformkor előtt ez a gondolkodás egyértelműen radikálisnak tekinthető. Ráadásul a vagyonszövetséget tartotta volna ideális gazdasági rendszernek, amely egyértelműen a fennálló renddel való szakítást jelentette volna:

„Hogy mer egyik a másiknak mind testénn, mind lelkénn és minden jószágánn uralkodni és kegyetlenkedni?

[...]

Minden embernek a neve, vagy titulusa egy légyen: Atyámfia te. Atyám lánya te. Senkit mesternek ne nevezzünk, mert egy a mi mesterünk az Igazság, azaz az Istennek Böltsége.

[...]

Ha mindnyájan tartoznak minden emberek egymásnak portiót, taxát, s több a féle igazságtalan adót fizetni, hát a császárok, királyok, földesurak, nemesek, katonák, papok, mesterek s a több[i]ek miért nem fizetnek, vagy ha fizetnek, kinek fizetnek, s mennyit mindazoktól, akiken, s amely jószágokon uralkodnak?

[...]

Töröltessék el minden embernek a magános birtokossága, és maga haszna keresése, hogy mindnyájan mint ugyan azon egy Atyának a fiai, minden szemre való hányás nélkül, egy kenyérenn, egy eledelenn, egy italonn, egy öltözetenn, és egy akaratonn légyünk, hogy egyik a másikonn ne uralkodhasson, és a nagyra vágyásra, melly minden bűnnek a kútfeje, legkisebb alkalmatossága se tehessen senkinek is. Takarja bé tehát minden helység azaz társaság a maga földjéről, mindaz embereknek mind a barmoknak a termést, hogy minden ember, és minden barom, a társaság közönséges vagyonából éljen.”⁵⁴

Nyilvánvaló, hogy Fábíán tételei nem illeszkednek a weberi protestáns etika rendszerébe. Az is egyértelmű, hogy a 18. század végén sem a közteherviselés, sem a kommunisztikus gazdasági rendszer nem valósult meg. Maga a káté létezése viszont azt mutatja, hogy a reformátusok között gondolati szinten nagyon sokféle elképzelés elterjedt.

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: a weberi etika gazdaságfelfogása a 18. században csak mérsékelten mutatható ki a reformátusok között. Azok a csoportok, amelyek a tőkés gazdaság kialakítását tűzték ki célként, csak kis mértékben kerültek ki a kálvinisták közül. Szőnyi Benjámín etikájában találunk az aszkézisre utaló részeket, amelyek összecsengenek Weber elméletével, és létezett az egyházban olyan gyakorlat, amely a tőke gyarapítására hitelügyleteket folytatott. Ennek ellenére a gazdaság alapvetően feudális keretek között maradt, Fábíán radikalizmusa elszigetelt jelenség volt.

⁵⁴ Fábíán János: *i. m.* 285, 289–290.

A rimaszombati reformátusok szabad vallásgyakorlatának elvesztése egy korabeli ének tükrében (1771)¹

2019-ben Sárospatakon az egyháztörténészek hiánypótló konferenciát szenteltek a vértelen ellenreformáció időszakának (1681–1781). A kegyesség-, gyülekezet-, diplomácia-, irodalom-, nevelés- és művelődéstörténeti témákat bemutató előadások jelezték, hogy a 18. században történt templom- és iskolafoglalások, fizikai erőszakkal kísért áttérítések és a vallásgyakorlás korlátozása nem indokolják a „vértelen” jelző használatát.² Ezúttal a rimaszombati református gyülekezet 18. század utolsó harmadában elszenvedett megpróbáltatásait mutatjuk be egy eddig ismeretlen szöveg közreadásával.

Rimaszombatban a református felekezet a 16. század végén került többségbe, és a 18. század utolsó harmadáig megtartotta templomát és iskoláját. 1768-ban az érseki helytartó támogatásával két római katolikus misszionárius érkezett a környéken élő hívek lelkigondozására. Egyikük, a ráhói Karaba György³ 1769. május

* Oláh Róbert, PhD (Püspökladány, 1979.) régi könyves könyvtáros, művelődéstörténész, tudományos főmunkatárs a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárban (Debrecen). 2003-ban szerzett diplomát a József Attila Tudományegyetemen (Szeged), 2016-ban PhD-fokozatot a Debreceni Egyetemen. Kismonográfiát írt *Kálvin műveinek recepciója a 16–17. századi Magyarországon* címmel (2020), kiadta a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára RMK-katalógusát (2021). Legutóbb *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége* címmel jelent meg kötete (2022).

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

² Lásd: Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció. Reformáció öröksége 2. Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet*, Budapest 2020.

³ Karaba György (1733–1814) a nagyszombati szeminárium növendéke volt, 1768-tól a kishonti kerület misszionáriusaként szolgált, 1771-től rimaszombati plébános, 1776-tól rozsnyói kanonok, 1796-tól nagyrépost, 1812-től címzetes szerbiai püspök volt. Lásd: Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Hasonmás kiad. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, Budapest 1980–1981, V. 987–988.

28-án és június 25-én körmenetet szervezett. Ezek a processziók Rimaszombaton is áthaladtak. A második körmenet előtti napokban elterjedt a városban – a városi magisztrátus szerint a katolikusok terjesztették –, hogy a körmenetet szervezők célja a református templom elfoglalása.⁴ A felekezetek közötti ellentétek szítása egy esetleges vizsgálat előidézésére nem volt példa nélküli esemény a korban.⁵

Az istentiszteleten részt vevő rimaszombati reformátusok és a körmenettel érkező környékbeli katolikusok között összetűzés alakult ki: a templomból távozó az előjárók intését figyelmen kívül hagyva megdobálták és kiszorították a városból Karabát és híveit. A városi tanács hamarosan levelet írt a királynőhöz, kifejtve az álláspontját az eseményekről és kérelmezve, hogy a további körmenetek kerüljék el a várost, amelynek akkor mindössze néhány katolikus lakosa volt. Az 1771. április 9-én véget ért helytartótanácsi vizsgálat eredményeképpen a reformátusoktól elvették a templomot és az iskolát, kitiltották a városból a lelkészeket, a tanárokat és a tógás diákságot, minden ingó és ingatlan vagyonuk az új katolikus plébánia kezelésébe került, a plébános Karaba György lett. A város református főbíráját és tanácsosait eltiltották a további hivatalviseléstől. A verekedésben vétkesnek talált férfiakra egy és öt év közötti börtönbüntetést szabtak ki, a nemesi származású nőket egyévi börtönre ítélték, a közrendűek büntetését 30 korbácsütéssel súlyosbították. Az eljárás tisztaságára jellemző volt, hogy a városi tanács szerint még olyanokat is börtönbe zártak, akik a zavargás ideje alatt a debreceni vásáron voltak.⁶ Az egyházi és az iskolai anyakönyveket elkobozták, az úrasztalhoz tartozó négy aranyozott ezüstkannát, egy ezüstpoharat, két ezüstantyért, a terítőket és a szőnyeget Bécsbe küldték, ahol a nemesfémből készült edényeket beolvasztották, hogy a katolikus használatba adott rimaszombati templom új edényeihez szolgáljanak nyersanyagul.⁷ A szabad vallásgyakorlattól megfosztott helyi

⁴ Lásd: Kollár Sámuel: *Rimaszombat mezőváros múltja és jelenkora*. Méry Ratio, Somorja 1997, 29–36.

⁵ Az 1800-as évek elején az Arad vármegyei Erdőhegyen és Kisjenőn feltehetően a katolikus plébános szervezésében keresztgyalázással és paszkvillusok írásával provokálták ki a reformátusok elleni vizsgálatot. Lásd: Hegyi Ádám Alex: Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században: A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*. A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen 2016, 144–146.

⁶ Lásd: Bodor István: *A Rimaszombati Egyesült Protestáns Főgimnázium története*. Rábely Miklós, Rimaszombat 1899, 6–13. Bodor összesen 28 személy nevét közli, akiket börtönre és testi büntetésre ítélték. Lásd még: Kollár Sámuel: *i. m.* 29–36; B. Kovács István: *Rimaszombat: várostörténeti barangolások*. Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület, Rimaszombat 2010, I. 137–138.

⁷ Kollár Sámuel: *i. m.* 37–39.

reformátusok a következő években a szomszédos Alsópokorágyra, Zeherjére és Jánosiba jártak istentiszteletre.⁸

Az elkobzott gótikus városi templom olyan rossz állapotban volt, hogy 1775-ben lebontották, és Mária Terézia anyagi támogatásával újat építettek helyette.⁹ A türelmi rendelet kihirdetése után, a II. Józseftől elnyert engedély birtokában a reformátusok is új templom építésébe fogtak 1783-tól. A következő években új klenódiumokat adományoztak az elkobzott régiek pótlására.¹⁰ Tizenhárom évi számkivettség után újra szabadon folytathatták a vallásgyakorlatot, immár új helyszínen.

Korábban Perjési András 1783-ban írott krónikája és Kollár Sámuel (1769–1830 k.) osgyáni evangélikus tanár 19. század elején született feljegyzései¹¹ nyomán ismerhettük meg a rimaszombati reformátusok szabad vallásgyakorlatának megszüntetését kísérő eseményeket.¹² Ezúttal egy újabb forrást hívunk ehhez segítségül.

Rima Szombatnak gyászos állapotjának Le Irása

Az 1771. évi eseményekről tanúskodó ismeretlen szerzőségű ének két másolata is fennmaradt a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában, mindkettő hasonló gyűjtemény részeként. Az első kéziratos kötetben (jelzete: R 527/2) Bartha Boldizsár debreceni főbíró 16–17. századi eseményeket feldolgozó, 1666-ban nyomtatásban is megjelent városi krónikája és az 1648. évi debreceni diáklázadást leíró szöveg után másolta le ismeretlen személy a 18. század végén vagy a 19. század elején.¹³ A kötet 1899-ben Murányi Farkas Sándor (1836–1907) unitárius költő ajándékként került a Kollégium anyakönyvtárába. A második kéziratos kötetben (jelzete: R 681/19) a Bartha-féle krónikát, az 1648. évi diáklázadásra

⁸ Findura Imre: *Rimaszombat szabadalmas város története*. Eggenberger, Budapest 1894, 216–217.

⁹ Legutóbb lásd: B. Kovács István: *i. m.* I. 136–137. Néhol azt olvasni, hogy a katolikusok nem elvették, hanem lerombolták a templomot.

¹⁰ Kollár Sámuel: *i. m.* 42–51.; Balla Terézia et al.: *Szlovákiai Református Keresztyén Egyház 9. Gömöri Református Egyházmegye 3. A Magyar Református Egyház gyűjteményi összeírása 23. Magyar Református Egyház Gyűjteményi Tanácsa*, Debrecen 2013, 45–52.

¹¹ Lásd: Kollár Sámuel: *i. m.* 29–40.

¹² Perjési szövege a *Gömör-Kishont* hetilap hasábjain jelent meg folytatásokban 1890-ben (Szinnyeinél tévesen 1899 szerepel). Lásd: Ladányi Béla: *Egy mult századbeli verses krónika Rimaszombat város történetéről*. In: *Gömör-Kishont*, 11. (1890/48), 1–2; *Gömör-Kishont*, 11. (1890/49), 1–2; *Gömör-Kishont*, 11. (1890/51), 1–2.

¹³ 1837. december 8-án már másik kéz jegyzetelt a kötet végére.

vonatkozó feljegyzést és egy szerzetes prédikációját cáfoló vitairatot követ a rimaszombati ének szövege. Az első hármát Losontzi József kézírásában olvashatjuk (1771–1781), ám a rimaszombati ének ismeretlen kéztől származik. A kötet 1817. január 28-án Losontzy István tulajdonában volt, majd tőle kerülhetett a nevével gyakorlatlan kézzel leíró Vay Istvánné Sápi Sáraéhoz. Egy harmadik másolatot *Rima Szombatnak Gyászos és Siralmas Esete* címmel az Országos Széchényi Könyvtár Quart Hung. 410. jelzetű kötetének 173v–180r. levelén találunk, a 18. század második felében Marosvásárhelyen másolt kéziratok társaságában. A leírásakor felcserélt strófák és vesszorok mellett számos szó és a személynevek eltérő leírása jellemző a szövegekre. A függelékben a kevesebb hibát tartalmazó R 681/19 jelzetű debreceni példány szövegét közöljük.

A *Rima Szombatnak gyászos állapotjának Le Irása* Kőrösi István (?–?) komjátói iskolamester 16. század első felében keletkezett „Szomorú az halál a’ gyarlo ember nec...” kezdetű gyásznénekének dallamára született, amely az 1654. évi váradi halotti énekeskönyvben és Kájoni János *Cantionale catholicum*ában is megjelent nyomtatásban.¹⁴ Az 1948-as énekeskönyv 403. dicséretként a közelmúltig a református énekkincs része volt, s csak a 2021-ben bevezetett új énekeskönyv szerkesztői hagyták el.

A rimaszombati ének ismeretlen szerzője iskolás módon verselt, bokorrímes strófái helyenként nehézkesek. A szöveg minősége alapján a szerzőt az 1771-ben elűzött városi iskola diákjai között kereshetjük, aki szemtanúja volt az eseményeknek.

A rimaszombati reformátusok sorsát sirató ének a világ mulandóságára figyelmeztető „ubi sunt?” kérdéssel indul, megidézve Trója, Jerikó, Jeruzsálem és Dárius király példáját. Ezt követi Rimaszombat város idilli leírása: megismerjük kies fekvését, gazdagságát, istenfélő népét, lelkészeit, tanárait, diákjait, előljáróit. Ezt követi a szabad vallásgyakorlatot felszámoló királyi határozat 1771. április 22-én történt végrehajtásának leírása. A várost és környékét katonaság szállta meg, a templom és a lakóházak ajtaját fegyveresek őrizték, miközben „generális gyűlésre” idézték a város főbíráját, Réti Mihályt és tanácsosait, a lelkészeket és az „egész oskolá”-t. Büntetésképpen elvették a gyülekezet templomát, iskoláját, a lelkészeket (Marton Jánost, Varannai Suhajda Istvánt) és a tanárokat (Molnár Istvánt, Bornemisza Istvánt) kitiltották a városból, a tanácsot feloszlatták. Egyeseket börtönbüntetésre, másokat korbácsolásra ítélték. „Lelki Kódulásra” jutott ezután a reformátusság: nem volt, aki prédikáljon, úrvacsorát osszon, vigasztaljon, elvették

¹⁴ Komlowszki Tibor – Stoll Béla (szerk.): *Bethlen Gábor korának költészete*. Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 8. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976, 60. (190–193, 533–534.)

az „Úr asztalának drága eszközei”-t is. Nagy veszteség érte a gyermekeket, akiket nem táplálhattak a tanáraik „mennyei téjjel”. A szerző nem hagyja vigasz nélkül a síró gyülekezetet sem: igaz, hogy bűneik nagyok, de ne csüggedjenek, békésen szenvedjék el a megpróbáltatásokat, s az Úr nem hagyja el az övéit, gondot visel rájuk. Végül keresztyéni szeretetre inti őket azokkal szemben, akiktől ártatlanul szenvednek.

Ha más forrás nem állna rendelkezésünkre (pl. a Perjési-krónika, vagy a tanács és az egyházközség különböző hivatalokhoz és az uralkodóhoz írott levelei), az ének nyomán nem tudnánk megállapítani, hogy mi váltotta ki az államhatalom reakcióját, miért folyt a vizsgálat, és miért fosztották meg a csaknem két évszázados jogától a rimaszombati reformátusságot. Az 1771. évi események szemtanúja nem szól az 1769-ben történekről, holott ha maga esetleg nem is élte át, bizonyára értesült a kevesebb mint két évvel korábban megesett összetűzésről.

A 18. századi énekszerző középkori gyökerű toposzt éltet tovább, amikor a rimaszombatiak jó kedve siralomná fordulásának okait keresi. Korábban mások mellett Őze Sándor¹⁵ mutatta ki szélesebb körből válogatott források alapján, hogy a 16. századi szerzők (Szkhárosi Horvát András, Farkas András, Bornemissza Péter stb.) Mózes ötödik könyve nyomán az Izrael népét a bűneiért érő igazságos isteni büntetést saját koruk eseményeire vonatkoztatták. A zsidó–magyar sorpárhuzamot alkalmazó szerző a 16. századihoz hasonló bűnkatalógust közöl, amely szerint a rimaszombatiak lelkét olyan bűnök terhelték, mint az isteni parancsolatok megvetése, a viszálykodás, a szegények csúfolása, a cifrázkodás, a bujálkodás, a nagyravágás, a kétszínűség, az irigység és a fősvénység. E bűnök miatt zúdult rájuk az Úr haragja, s ezek miatt veszítették el a szabad vallásgyakorlatukat.

A veszteséget sirató krónikás gyakran ószövetségi példázatokkal festi le a gyülekezet állapotát, és ószövetségi előképekkel is vigasztal. Az Izraelként, Jeruzsálemként, Sion leányaként megjelenő Rimaszombatból hamarosan Sodoma lesz, amelyből Lóthoz hasonlóan Soár felé menekülnek az üldözöttek, illetve Ráma, ahol a babiloni fogságra gyűjtötték össze a zsidóságot. A város pusztulását sirató vének Simeonként, Ezsdrásként, Nehémiásként, Zakariásként és Jeremiásként jelennek meg. A hívek Mózeshez és Áronhoz, illetve Józsuéhoz és Sámsonhoz hasonló támaszaikat veszítették el az üldözés során, s immár nincs, aki átsegítse őket a „Lelki Jordányon” az ígéret földjére. Az iskolájuktól és tanáraiktól

¹⁵ Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján.* Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta 2. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1991, 10–29.

megfosztott diákok veszteségét a silói szentélyben szolgáló Éli pap és az ifjú Sámuel, Gamáliel és Pál apostol, Ábrahám Hágártól született fia, Ismáel példájával írja le. A vigasztalásban a szabadító Isten munkájára emlékezteti a rimaszombatiakat, aki ugyan próbára tette Ábrahámot és Izsákot, Jóbót, Dánielt, Józsefet, illetve a babiloni fogság idején a három ifjút, ám végül megszabadította őket, ahogyan meg fogja szabadítani a katolikus államhatalom üldözötteit is. „El veszi népéről a kemény sár gyúrását” – vagyis a kiválasztott zsidó néphez hasonló módon fogja megszabadítani a rimaszombati reformátusságot. Nem hiányoznak az énekből a mártírológiai leírások jellemzői: az ártatlan üldözöttek vasra verése és bebörtönzése, megkorbácsolása, az utolsó három strófában pedig a nehézségek elviselésére való intés.

A nyolcvanöt, egyenként négysoros strófából álló panaszének szoros rokonságot mutat az Imre Mihály által részben már közölt *RimaSzombat siralmával*, amelynek kéziratát a Ráday Levéltárban őrzik. A 102. zsoltár dallamára íródott tizenhét, egyenként négysoros versszakból felépülő ének a „rimaszombati reformátusok allegorikus querelaja, imádságos-zsoltáros panasza”.¹⁶ Annál azonban nemcsak terjedelmében, hanem részletességével is eltér a most ismertetett *Rima Szombatnak gyászos állapotjának Le Irása*. Közös jellemzőjük az erős bibliai párhuzamkeresés: mindkét szöveg a bűnökre érkező büntetésként értékeli az üldöztetést, és a bűnöktől való megszabadulásra int, ám a rövidebb *RimaSzombat siralmából* kimaradt a bűnök előszámlálása és a büntetés mártírológiai ábrázolása. A templom, az iskola, a református lelkészek és tanárok elvesztése feltűnik, ugyanakkor a bilincsbe vert, börtönbe vetett és megkorbácsolt szenvedők képe szinte teljesen hiányzik, a helyzetértékelés pedig kimerül a babiloni fogságra vetett zsidósággal vont párhuzamban. Perjési András 1783-ban keletkezett verses krónikája¹⁷ második részének tíz strófája ugyancsak az 1769–1771. évi eseményeket dolgozta fel (a körmenet szétverése és a vizsgálat, valamint a város udvarhoz intézett kérvénye), ám az előzőekben bemutatott siralmas-vigasztaló énekkel szemben inkább az események száraz dokumentálásaként hat.

¹⁶ Imre Mihály: *Sion Siralma* – egy vers, több szerző? A 18. századi hitvédelem és mártírológia változatai. In: Csorba Dávid (szerk.): *i. m.* 103–141.

¹⁷ Ladányi Béla: *i. m.* 11. (1890/48), 1–2.

A rimaszombati lelkészek és tanárok 1771-ben

Az énekekben név szerint felbukkan a gyülekezet két lelkésze és az iskola két tanára, azonosításuk néhány kérdőjellel lehetséges. Több Marton/Márton János nevű lelkész is szolgált a 18. század második felében a Tiszáninneri Református Egyházkerületben. A rimaszombati lelkész Marton János (helyenként: Martonyi János)¹⁸ 1745 márciusától a pataki Kollégium tógás diákja lehetett.¹⁹ 1752-től 1761-ig Böcsön, 1763-tól az 1771. évi elűzéséig Rimaszombatban szolgált. Sajószentpéterre hívták meg valamikor 1773 és 1778 között. Ezután Izsófalván (1778–1779), Ungváron (1783–1786) és Kisdobronyban (1786–1793, 1798–1805) szolgált.²⁰

Varannai S[uhajda] István másodlelkész azonosítása egyszerűbb. Pataki tógás diák volt 1742 januárjától, s az anyakönyv szerint „Pastor R[ima] Szombat[iensis et] Babony[iensis]”-ként működött a továbbiakban.²¹ Ugrai János adattára szerint előbb Alsózsoltán szolgált (1757–1760), majd Egerlövőn (1760–1762) és Kesznyétenen (1762–1764). 1764-ben kezdte meg a szolgálatát Rimaszombatban, ahonnan 1771-ben üzték el. 1773-tól 1787-ig Böcsön lelkészkedett, majd Sajóbabonyban fejezhetette be aktív éveit (1787–1791).²²

Számos Molnár István működött a 18. század második felében. Az 1770-ben hivatalba lépett,²³ majd 1771-ben elűzött rimaszombati rektor talán azonos lehetett azzal, aki Agyagos[i] Molnár Istvánként 1772-től 1807-ig a közeli Serkén szolgált,²⁴ majd szeme világát elveszítve az egyházkerület csekély kegydíjából Rimaszombatban húzta meg magát.²⁵

Bornemisza [Kovács] István, a rimaszombati iskola „correctora” az 1771. évi kiűzetést követően szintén lelkészként folytatta pályáját: Alsóbalogon vagy Felsőbalogon (egyesülve előbb Vámosbalog, ma: Nagybalog) szolgált 1774–1808 között.²⁶

¹⁸ Bodor István: *i. m.* 12; Kollár Sámuel: *i. m.* 36.

¹⁹ Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 1998, 262.

²⁰ Ugrai János (szerk.): *A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei: A kezdetektől a millenniumig: Adattár*. Harmadik, bőv., jav. kiad. [s. n.], Sárospatak – Tiszaújváros 2017, 177, 269, 223, 210, 301, 290.

²¹ Hörcsik Richárd: *i. m.* 258.

²² Ugrai János: *i. m.* 176, 180, 220, 269, 178, 207.

²³ Bodor István: *i. m.* 66.

²⁴ Ugrai János: *i. m.* 254.

²⁵ Szinnyei József: *i. m.* IX. 198.

²⁶ Ugrai János: *i. m.* 233.

A rimaszombati reformátusság 1782. évi leveléből tudjuk, hogy a katolikusokkal való összetűzésben részt vevő lakosságot csitítani igyekvő református lelkészek és tanárok „a szolgálattól mindenütt eltiltattak” 1771-ben.²⁷ Az életutak vizsgálata arra utal, hogy 1772/1773 folyamán, de legkésőbb 1774-ben már szolgálatba állhattak új állomáshelyeiken.

* * *

A *Rima Szombatnak gyászos állapottyának Le Irása* című énekben keveredik a református gyülekezet kollektív- és az elítéltek egyéni szenvedéstörténete. Az ismeretlen szerző a vallási üldöztetés során megtörtént dolgok elbeszélésével, az egyes részletek bibliai toposzokkal történő párhuzamba állításával vigasztalja és inti az érintetteket (és az ő példájukon keresztül az olvasót) a bűnökből való megtérésre. Mindeközben a 18. század vége felé már régiesen ható, a reformáció századából örökölt irodalmi eszközöket használ.

A szöveget betűhíven adjuk közre. A leíráskor ejtett hibákat jelezzük. A más kéziratos példányok lényegi eltéréseire lábjegyzetben utalunk. A szövegben előforduló személynevek eltérő alakjait a korábbi szakirodalom nyomán szintén lábjegyzetben adjuk meg.

Rima Szombatnak gyászos állapottyának Le Irása.²⁸

Nota Szomorú az Halál

- [1.] Az Isten az embert mihelyt teremtette
Azonnal változás alá rekesztette
Mihelyt a Sátántól a bűnbe ejtetett
Mindjárt romlandóság alá vetettetett
- [2.] Nintsen itt e földön maradandó Város
Bár légyen kerített, vagy erős vagy záros,
Minden gyönyörűség véges és határos
Ami a testnek jó, a Léleknek káros.
- [3.] Ama Dus Gazdagnak számtalan jovai
Vajon mit használtak kintses kamaráji
Hol vagynak e' Világ hét erős tsudái
Hol Troja Városa, s' annak kőfalai

²⁷ Lásd: B. Kovács István: *i. m.* I. 138.

²⁸ Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár, R 681/19, fol. 74v–82v.

- [4.] Hol van Jerikonak számos palotája
Mely a természetnek való [sic!] fő munkája
Csak kürtökkel mengyen Josué reája
A Trombita szótól le omlik Bástyája
- [5.] Hol az Sion Vára, hol van Jerusaleem
Hol vagyon Darius, kintses Fejedelem?
Jaj! ha a régiek esetét szemlélem
azzal is öregbül bennem a' félelem
- [6.] Miért is számlálnék elő sok példákat
A régi atyánkonn meg esett dolgokat
Találnék magamnak sok matériákat
Mellyekről irhatnék számtalan stophákat [sic!]
- [7.] Adta volna Isten soha füleinkel
Ne hallottuk, 's láttuk volna a szemeinkel
A miként nyögdögél Szivünk Lelkeinkel
Ortzánk áztattatik sűrű könyveinkel
- [8.] Mindenek [sic!] tisztelet 's Betsüllet adassék
Hiba a Stróphákba hogy ne találtassék
Aztat fel sem teszem, de bár probaltassék
Hogy ha nem igazság szüre ki tétessék
- [9.] A mit nem rementtünk, szívünk nem is vára
Akkor Nemeiből [sic!] keseredett Mára
Léve, amelly testből ki ment a jo pára
Boldog 's így nagy veszély homályba n[em] zára
- [10.] Mint Rima Szombatot, ki a Jehovának
Ki esett kedvéből az Egek Urának
Mivel nem engedett parantsolatjanak
Példává tétetett az egész világnak
- [11.] Ugyan Rima Szombat nyujj a kebeledbe
Dobbany és retteny meg szivedbe Lelkedbe
Probáld meg, végy tentát pennát a kezedbe
De meg nem számlálhad nem is jut eszedbe
- [12.] Mennyi jot vettél te az Egek Urától
Miként áldattattál a Sz[ent] Jehovától
Miként őriztetél ellenség torkától
Vajha meg gondolnád, nem szünnél sirástól

- [13.] Mi olta e Város völgyen fundáltatott
E' név RimaSzombat néki adattatott
Isten védelmező karjainn tartatott
Szenvedhetetlen kár benne nem láttatott
- [14.] E Város szép kies hejjen építettett
Erdökkel mezőkkel környül vétettetett
Szánto földje, rétje kevés engedtetett
De még is Istentől gazdaggá tétetett
- [15.] Az Isten számára Templom építettett
Város közepire böltsenn helyezettett
Hol a Jehovának Neve tiszteltetett
Szent igaz igéje tisztán hirdettetett
- [16.] Meg áldotta Isten Lelki Pásztorokkal
Az ő Sz[ent] beszédét tisztán Tanítókkal
Isten Háza körül forgodó szolgálókkal
Kik által élhetett Sákramentomokkal
- [17.] Nem nőtt tudatlanul a' Kristusnak nyájja
Mivel e Városnak vala Oskolája
Az Isten Kertének aki volt plántája
Nem lett beszédének titkoló Némája
- [18.] Az Isten kertébe voltak Professzorok
Krisztus tudományát tanító Rectorok
Togátus Deákok voltak Correctorok
Kik által épültek a Mennyei Karok
- [19.] Minden [napon – betoldás: O. R.] kéttzer az Ur Templomába
Szabad bémenetel adatott Házába
Senki nem tiltotta ne gyűjjön rakásba
Hogy ugy engesztelnék Istent haragjába
- [20.] Tündöklött e Város bölts Elől járókkal
Nemes és Erdemes Hüséges [sic!] Bírakkal
24. Tanátsos okos férjfiakkal
Kik ditsekedhettek Jus gladiumokkal
- [21.] Vala e' Városnak sok szép rend tartása
Melynek a' határba nem volt soha mássa
Csoportonként érte ezt az Ur áldása
Áldott volt Népeének kelése járása

- [22.] De jaj! mely keserves szivem fájdalomával
Kelletik emlitenem, az Ur áldásával
Miképpen élt vissza ennyi sok jóval
E Város, nints a ki leírná pennával
- [23.] Ugyan Rima Szombat mennyi bűneiddel?
Mennyi titkon 's nyilván valo bűneiddel
Mennyi utállatos cselekedetteddel
Mennyi haszontalan trágár beszédeddel
- [24.] Nevelted az Urnak ellened haragját
Sokszor meg vetetted [sic!] Sz[ent] Parantsolattyát
Semminek állítád annak Tanítóját
Mivel nem érzetted Isten keze sújját
- [25.] Mint vert fészket benned a sok visszázkodás
A' sok veszekedés, a szegént tsufolás
A cifra ruhába valo bujálkodás
Egy más nem betsülés a' nagyra vágyodás
- [26.] Ezeket követé a komor Irigység
Nagyra való vágyás negédség irigység
Sokakat meg fogott ama rut fősvénség
A' mellyet nem szeret az Isteni Felső
- [27.] De valaki vétkét én miért számlálom
Mivel magamat is olyannak találom
Senki nem bizta rám, tehát n[em] vizsgálom
A mi fel tett céloom aztat explanálom
- [28.] Jaj mert fájdalommal 's jajjal emlitenő
Az ezer és hét száz hetven egy esztendő
Mikor Aprilisnek napja huszon kettő
El tölt vólna akkor változott ez idő
- [29.] Iszonyú setetség egy homájjosságra
A mely mindeneket hiv szomorúságra
Ó jaj! Rima Szombat gyámoltalanságra
Mert jut ezen napon végső pusztulásra
- [30.] Oh Magyar Orzágnak egy tiszta Várossa
Nemes Rima Szombat ennek szép Lakossa
Forog fejed felett vitézek pallosa
A mely lész testednek bontó Mészárossa

- [31.] Városod környéke számos Vitézekkel.
 Mint an[n]yi pusztító rut ellenségekkel
 Templomod ajtaji két fegyveresekkel
 Körül vétettetett néz rád rut szemekkel
- [32.] Más felől házadból ki sem eresztetel.
 Kivont pallosokkal ott benn őriztetel.
 Ha ki mégyszufosan vissza verettetel.
 Meg töltött puskákkal rútúl döföltetel.
- [33.] Koronás Királyné asszonynak Fiskusa
 Itt van ő Felsége Comisáriussa
 Jaj mely keservesen szól ennek Rithmusa
 Kezébe életed hozzá van nagy jussa
- [34.] Generális Gyűlés csak azért tartatik
 Minden állapotod miként rontattatik
 Mind Papod mind Birád ihol citáltatik
 Az egész oskola mind provocáltatik
- [35.] Ama vén Simeon nem tudja mit tegyen
 Réti Mihály Uram a dolog mint légyen
 Nem tudja ősz fejet mint borítsa szégyen
 4 fegyveresek közt mint fél holt úgy mégyen
- [36.] Szived retteg és fel az Invitatio
 Nem tudom miért van e nagy Contractio
 Jaj! jaj! melly keserves csak a praefatio
 Jaj kinn esett ilyen deliberatio
- [37.] Ezt a Sententiát a Consiliumtól
 Felséges Koronás Király asszonyunktól
 Meg kelletik válnod ditső Templomodtól
 Ahoz ragasztott magos kő Tornyodtól
- [38.] Reformátusoknak több [sic!] Ecclésiája
 Ne légyen e helyben semmi Tanítója
 Ne légyen Rectora semmi Oskolaja
 Melybe legeltessék a Krisztusnak nyájja
- [39.] Ne légyen az a ki eddig volt Birája
 Mindgyárt el vettessék Birói paltzaja
 A ki ez ideig tanatsos férjfa
 Volt soha ne légyen az elől jároja

- [40.] Tiszteletes Tudos hű Lelki Pásztor
Ki voltál e Város hű Predicátora
Marton János Uram e nyájnak tutora
Jaj még is nőtön nő veszéjed zápora
- [41.] Tiszteletes tudos Lelki Tanitoja
Várannai [sic!] István második hű Papja
Kitől legeltetett a Krisztusnak nyájja
Jaj még is nőtön nő Lelked nyavajája
- [42.] Tiszteletes Molnár István hű Rectora
Hol vagy Ocolánknak egy lelki Doctora
Bornemisza István hol vagy Correctora
Togatus Deákok jajj veszelly zápora
- [43.] Ismét nevelkedik rajtad a győtrelem
Mit mond más ellened a nagy Fejedelem
Ó keserves inség iszonyu félelem
Illy veszelyt nem látott soha Jerusalem
- [44.] Oh Krisztus nyájjának hű Lelki Pásztor
Nemes Ocolánknak okos Rectorai
Nem lésztek már többé soha Tutorai
Lésztek beszédének titkoló Némai
- [45.] A Hordozkodásra idő engedtetett
Ennek is oly kevés határa tétetett
Még a bontakozás végbe se mehetett
Ismét izenettel Posta küldtetetett
- [46.] Hat óránál tovább itten a határba
Meg ne maradjanak, másként esnek kárb[a]
Míg szaladhattanak a' kitsin Soárba
Hogy bé nem merültek Sodoma tavába
- [47.] Ismét hallattatik Romába [sic!] kiáltás
Az Asszonyi Rendtől keserves jajgatás
Sok ortzákat asztat sűrű köny hullatás
Ó Iszonyu Inség, ó nagy szomorúság.
- [48.] Jaj sok ártatlanok vasra verettetnek
A nem elég ismét Rabságra vitetnek
Meg korbátsoltatnak szekérre tétetnek
Mint leg főbb gyilkosok akként őriztetnek

- [49.] Ifju Bosonyi [sic!] Pál e sullyos Rabságnak
Leg főbb szenvedője a tömlőtz dohának
Ott²⁹ egész esztendőt pronuntiálának
Mellyekbe vigságát ne lássa napjának
- [50.] Benyö István turpis³⁰ [sic!] szegén Szabo János
Egy karba tetettek egyik se hijjános
Rabságok, de ez is setét és homájos
Már egy Esztendővel ezeknek hijjános.
- [51.] Ifjú Fejér³¹ Mihály Babitzki³² Ferentzel
Szegén Mértzi³³ János eröss vas bilintsel
Meg kötöztették de nem gondol ezzel
De ugyan Rabságok kevesedik eg[g]yel
- [52.] Az Asszonyok nevét elő se számlálom
Mert ezeknek számát többeknek találom
Inkább tsak ezeknek esetét számlálom
Akiket ért verés Rabság és fájdalom
- [53.] Ugyan is ezek közt volt egy kis külömbség
Nem szenvedet verést egy is a Nemesség
a' kiket ágyához szegzett a betegség
Míg meg gyógyult addig adatott tsendesség
- [54.] De ugyan rabságra el kellett menni
Nemes nemtelennel esztendőt tölteni
A kik szoptatosok meg hagyjak itt lenni
De itt is a Tömlőtz dohát kell szenvedni
- [55.] Oh Keserves inség óh iszonyu romlás
Oh vajon hol esett olly ártatlan Rablás
Jaj, jaj Rima Szombat utolsó pusztulás
Mint érte Városod számtalan Kár vallás
- [56.] Jaj vig napjaidbol mint lett szomorúság
Békesseges órád mint lett háborúság

²⁹ Az R 527/2 jelzetű debreceni kéziratban: „Öt”.

³⁰ Turpis József. Lásd: Kollár Sámuel: *i. m.* 35.

³¹ Fejes Mihály. Lásd: Kollár Sámuel: *i. m.* 35. Az OSzK Quart Hung. 410. jelzetű kéziratában is „Fejes” olvasható.

³² Az OSzK Quart Hung. 410. jelzetű kéziratában: „Rabitzki”.

³³ Az R 527/2 jelzetű debreceni kéziratban: „Mitre”. Az OSzK Quart Hung. 410. jelzetű kéziratában: „Nyitra”.

- Csoportonként todult reád a nyomoruság
Most kell ha valaha kellett az imádság
- [57.] Jaj mire jutottál szegén Rima Szombat
El tsapott az árviz fejed felül tsapott
Nints helly hol tétecsék Isteni szolgálat
Lelki kenyeredből nem maradt egy falat
- [58.] Gyászba borítottott gyonyörü [sic!] Városod
El vétettett [sic!] tóled minden szabadságod
Jaj léscz már ezután keléscd járásod
Van nagy oka miért ne szünyön sirásod
- [59.] Ama Sz[ent] Kenyéért most szorultál másra
Most jutottál immár Lelki koldulásra
Mint a Szomju Szarvas a hideg forrásra
Lelki Szomjúságod ugy hiv utazásra
- [60.] Nints ki vigasztalja Szived fájdalmait
Nints aki gyógyittsa Lelked nyavalyájit
Keserves szemekkel nezed kö falait
Az Isten Házának ohajtod Papjait
- [61.] A Vén Simeonok sirnak az Esdrások
Az Isten Házáért sok Néhémiasok
Mivel meg némultak a Zakariások
Jaj szovall kiáltnak a Jeremiások
- [62.] Az Eklesiának szamtalan javai
Az Ur asztalának sok szép abroszai
Hol vagynak 4 ezüst aranyos kannai
Mikből tápláltattak a Krisztus nyajjai
- [63.] Az Ur asztalának drága eszközei
A Keresztelő viz ezüst edén[n]yei
Valamit szerzettek atyáink elei
Mind el sikkasztották mostani Vénei
- [64.] Sok keserves szülék magzatit siratják
Mivel tsavarogni Pásztor nélkül látjak
Nintsen Praeceptorok n[em] tanittathatjak
A mennyei Téjjel nem tápláltathatják
- [65.] Jaj mennyi sok kisded menyi sok ártatlan
A mennyei téjből maradt szoptatatlan

- A Lelki dolgokba mennyi lessz tudatlan
Mint a földnek pora meg számlálhatatlan
- [66.] A gyümöls termő fák midön fokadásra
A kerti virágok ki viragozasra
Az Egi madarkák ékésen [sic!] szollásra
Készülnének akkor végső pusztulásra
- [67.] Jut Rima Szombatnak szép Eklesiája
Pusztává tétetik Nemes oskolája
Meg némul es nem szoll a Böltesség szaja
A nap melegétől el hervad plántája
- [68.] Mint az el tévedt jú a musák serege.
Keresi a nyájjat nintsen tsendessége
Nints akol nints pásztor a hol öröksége
Volt ottan jajt kiált Echo űressége
- [69.] Jajgat az Eli Pap sir a' Kis Sámuel
Nints Pált ki tanítsa oda Pamanuel³⁴ [sic!]
A szomjuság miatt meg hal az Ismael
Ha forrást nem mutat amaz Emmanuel
- [70.] A Rebegő Moses, oda van az Áron
Nints ki által vigyen a Lelki Jordánon
Nints ki győzedelmet vegyen Kanahánon
Oda van Josue nints az erős Sámson [sic!]
- [71.] Sirnak a kapukba a' Város népei³⁵
Sirnak Ifjai sirnak szép szűzei
Lelki betegek sirnak szegényei
Az egész kösségnek könyveznek szemei
- [72.] Oh régi Atyáink sok szép hagyományya
Sok Istenfélőknek számos adományya
Egy szempillantásb[an] az Ur széjjel hánya
Oh jaj mért kesereg Sionnak Leánya³⁶
- [73.] Sirj mert nints mit tenned, nints már segedelmed³⁷
Nyögj a tereh alat te szép Jerusalem

³⁴ Az R 527/2 jelzetű debreceni kéziratban: „Gamaliel”.

³⁵ Az R 527/2 jelzetű debreceni kéziratban: „vénei”.

³⁶ Jeruzsálem, itt átvitt értelemben: Rimaszombat református népe.

³⁷ Az R 527/2 jelzetű debreceni kéziratban: „segedelem”.

- Rajtad a győtrelem rettent a félelem
Bizony Instántia dolgod és kérelem
- [74.] Nagy bünt talált Isten benned e próbára
Ki adott a Sátán meg rostálására
Fel fedezte bünöd e világ láttára
Ki tett mindeneknek fő tsufolására
- [75.] De te mind ezekért kérlek elne [sic!] tsűggedj
Sirj de oly felettéb szívedbe ne epedj
Minden háborukat békességgel szenvedj
Könyörögi az Urnak s mindenek[ne]k engedj
- [76.] Bizony él az Isten ki a könyhullatást
Nem ejti a porba a sirást jajgatást
El veszi népéről a kemény sár gyúrását.
Ad még Izráelnek csendes szabadulást.
- [77.] Gondold meg az Isten mit kért Abrahamtól
A kedves Isákot tenné áldozatul
Mindenét el veszi Jóo Pátriárkától
Meg öli magzatit el vészi magától.
- [78.] De nézd el az Isten más modot mutatott
A hű Abrahámnak, Isák meg tartatott
Mert a szövevébenbe szarván fel akadott
Egy kos melly Isákért meg áldoztattatott
- [79.] Jób Pátriárkának fekéjes tagjait
Meg gyógyita Isten terhes nyavalyájit
El veszi duplomul, mindenben javait
Ismét vissza adja hét szép magzattyait
- [80.] Az oroszlánoknak Dánielt verméből
A kisdéd Davidot Goliát kezéből
3 férjfiakat tűzes kementzéből
Jósefet ki hozá Faraho kezéből
- [81.] Te is Rima Szombat az Isten kezéből
Jóllehet ki estél ő Sz[ent] kegyelméből
De fel vészi Rabjait bűdös Tömlőtzéből
Ki hozza Nagy honti tűzes kementzéből³⁸ [sic!]

³⁸ Lásd: Dán 3,1–30.

- [82.] Emlékezz a Moses Áron szavaira
Emlékezz utolsó Predikátorra
Tégyed minden terhed az Ur vállaira
Bizon gondot visel fel vérszen karjára
- [83.] Ellenségeddel is tégy jól örömére
Hogy éjjen ne bántsad ereszted kedvére
Adj enni adj inya ne hánd a szemére
Igy eleven szemet gyűjtesz a fejére³⁹
- [84.] Aldjad azokat is kik téged átkoznak
Szeressed azokat a kik szidalmaznak
Ha az igazságért vasakon hordoznak
Szenved ha ártatlan reád kiáltoznak
- [85.] Igy léssen Lelkednek tsendes békessége
Az ég Ditsősége léssen öröksége
Melyet is adjon meg Isten ö Felsége
Szivesen kívánom verseimnek Vége.

³⁹Lásd: Péld 25,21–22; Róm 12,20.

T. Horváth Iringó*

Kolozsvár

Viseletekből az úrasztalára. Selyem recefátyol készkenők a 18. századi református gyülekezetekben

Protestáns gyülekezeteink tárgyi örökségének feltérképezése, a korabeli egyházi iratok tanulmányozása és e kettő összevetése egyedi lehetőséget kínál a 17–18. századi textíliák egykori elnevezéseinek meghatározására. Az emlékanyag további jelentősége, hogy tárgyai legtöbbször korabeli világi használatra készültek, vagy a világi tárgyak forma- és díszítményvilágát hordozzák, ezért vizsgálatuk során a mindennapi tárgykultúráról alkotott képünket, fogalmainkat is pontosítja. A többségében pamut- és lenvászonneműeket felsoroló lajstromok tételei közt elkülönülnek a különféle selyemszövetű tárgyak, kisebb csoportot alkotva a *recefátyol* kifejezéssel illetett darabok.

A fogalmat elsőként Radvánszky Béla próbálta meghatározni, és a 16–17. századi hozományjegyzékek, inventáriumok vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a *recefátyol* nem szövet, hanem rece technikával előállított darab volt.¹ Szabó T. Attila javarészt 18. századi források alapján úgy gondolta, hogy a csipkefátyol szinonimájaként használták.² Mindkét megállapítás szerint a kifejezés áttört jellegű, gyakran színes selyemfonalból készült textilanyagra vonatkozik. A felsorakoztatott példák alapján ezek javarészt főkötők, ingvállak, kötények és készkenők voltak, amelyek felületét szőtt és hímzett minták, esetenként gyöngyszemek, apró ékszerek díszítették.

* Tamás (Horváth) Iringó (Marosvásárhely, 1981) felsőfokú tanulmányait a Kolozsvári Képzőművészeti és Formatervezői Egyetemen és a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen végezte textil, illetve művészettörténet szakon. A *történelmi Küküllői Református Egyházmegye régi textíliái* című doktori disszertációját 2013 októberében védte meg. 2005 óta az Erdélyi Református Egyházkerület textíliáinak összeírásával és kutatásával foglalkozik. Jelenleg az Erdélyi Református Múzeum muzeológusa.

¹ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1896, 245–246, 248.

² Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár.* XI. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Akadémiai Kiadó, Kolozsvár–Budapest 2002, 152.

Erdélyi református összeírásokban a 18. század közepétől említenek *recefátyol keszkenőket*, viszont adataink szórványosak és kevés támpontot szolgáltatnak a tárgyak jellemzőiről, illetve adományozóiról. A magyarrégeni iratokban 1758-ban olvashatunk aranyfonállal díszített recefátyol keszkenőről,³ míg az 1798-ban Körtvélyfáján jegyzett recefátyol keszkenő felületét kék szalagrátétek ékítették.⁴ Kolozsborsán 1790-ben *vezzős* díszű recefátyol keszkenőt említenek.⁵ 1772-ben *Istent szerető kegyes pár* adományozott a nagypestényi gyülekezetnek ezüsthálalal sávós mintára átszőtt, sarkainál ezüst rojttal díszített recefátyol keszkenőt.⁶ Ugyanitt 1782-ben arany skófummal díszített zöld recefátyol keszkenőt is feljegyeztek,⁷ továbbá ugyanebben az évben a kristyori gyülekezetnél felsorolt textíliák között aranyozott zsinóros díszítésű, vörös színű recefátyol keszkenő szerepelt.⁸

Győri Sámuel almásmálomi tanító felesége, Borosnyai Éva 1745-ben ehhez hasonló textíliát, virágos recefátyol keszkenőt ajándékozott gyülekezetének.⁹ A források viszont javarészt nemesek neveit örökítették meg – ilyen például özvegy Wass Dánielné Vay Judit (1687–1770), aki 1744-ben adományozott a feketelaki

³ Egy recefátyol aranyos keszkenő. (A Magyarrégeni Református Egyházközség levéltára helyben. I/27. Számadáskivonatok 1755–1871. [f.1.]; A Görgényi Református Egyházmegye levéltára, Szászrégen. Protokollumok XI/2. Vízitációs jegyzőkönyv 1759–1799. A továbbiakban: GörgEhmLvt prot. XI/2. p. 105.)

⁴ Egy kék pántlikában szegett, közepin megkerékített, kerek pántlikákkal négy szegin és közepin recefátyol keszkenő. (GörgEhmLvt prot. XI/2. 71.); Egy kék pántlikában szegett közepiben megkerékített, kereszt pántlikákkal négy szegin és közepin recefátyol keszkenő. (A Körtvélyfáji Református Egyházközség Levéltára, helyben. C/20. Conscriptio 1798.)

⁵ Vagyon egy recefátyol-keszkenő, vezzős. (A Dési Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi levéltárban. Protokollumok II/2. A továbbiakban: DészEhmLvt prot. II/2. 249.)

⁶ Egy fejr ezüsttel szőtt sújtásos recefátyol keszkenő, a négy szegeletin vagyon négy ezüst rojt. Az Istent szerető egy kegyes pár adta. (Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd (szerk.): *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere III. 1686–1807. Marosnémeti – Zejkfalva*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/3. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2007. A továbbiakban: HZTK III. 111.); *Egy viseltes fehér selyem vezzős fátyolkeszkenő, a széle fehér pántlikás ezüsttel szöve*. (Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. I. 30/1903-as csomó. A továbbiakban: IgTanLvt I. 30/1903. I/17-es irat.)

⁷ Egy zöld recefátyol keszkenő arany skófummal. (HZTK III. 123.)

⁸ Egy arany cánkliis veres recefátyol keszkenő. (Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd (szerk.): *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere II. 1686–1807. Hátszeg–Marosilye*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/5. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2005. A továbbiakban: HZTK II. 336.)

⁹ *Item Győri Sámuelné, a málomi mester felesége Borosnyai Éva adott az eklézsiának egy virágos recefátyol keszkenőt*. (A Széki Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protokollumok I/1. A továbbiakban: SzékEhmLvt prot. I/1. p. 642.)

gyülekezetnek selyem recefátyol keszkenőt.¹⁰ Hasonló időszakban ajándékozhatta meg lányuk, Wass Krisztina (1726–1802) férje, Bethlen László (?–1750) révén a nagy- és kisbúni gyülekezetet aranyozott csipkével díszített recefátyol abrosszal.¹¹ A bádoki templom szószékkosarának javítási költségeit 1773-ban Vida Pál és Mezei Klára, valamint Mezei Sámuel (?–1791 k.) és Derzsi Sára fedezték.¹² A munkálatok befejezésekor Derzsi Sára felirattal hímzett damasztabroszt és aranyfonallal díszített recefátyol keszkenőt ajándékozott a gyülekezetnek.¹³ Klopotiva 1777-es vizitációjakor jegyezték le Kendeffi Sámuelné Bethlen Sára adományát, amely aranyfonalból készült csipkével szegélyezett, virágokkal mintázott recefátyol keszkenő volt, sarkában az adományozó monogramjával: G(róf). B(ethlen). S(ára).¹⁴ A 19. század fordulóján az oláhbrettyei gyülekezet tárgyait Kendeffi Sámuel bátyja, Pál őrizte, kék sávokkal szegélyezett recefátyol keszkenő is volt közöttük.¹⁵

A kutatás szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír Ugron Andrásné Csulai Zsuzsanna adománya, ugyanis az napjainkig fennmaradt, és feliratának köszönhetően egyértelműen azonosítható. A tustyai gyülekezetnek 1774-ben ajándékozott úrvacsorai keszkenőt az 1782-es vizitáció alkalmával recefátyolnak nevezték, vizsgálata során megfigyelhető, hogy alapszöveve selymfonalból, forgófonalas kötéssel készült, felületébe aranyozott fémfonalas pótvetülékekkel virágokat szőttek (1. kép).¹⁶ Ezek értelmében megfogalmazható, hogy forrásaink az egyko-

¹⁰ Anno 1744 néhai méltóságos cegei Wass Dániel özvegye méltóságos és tekintetes vajai Vaji Judit asszony Istenéhez és Isten házához való kegyességéből ajándékozott a feketelaki reformata eklézsiának két keszkenőt az úrasztalára, az egyik selyem recefátyol, másik pedig sárga tafota. (SzékEhmLvt prot. I/1. 582.)

¹¹ Egy recefátyolból való, körül aranycsipkés, közben bétsi kötéssel adornáltatott abrossz titulata Vas Kristina asszony ajándéka. (Az Udvarhelyi Református Egyházmegye levéltára, Székelyudvarhely. Régi protokollumok. 1715. I/3. 112.)

¹² Kiss Loránd: A bádoki református templom falképei. *Műemlékvédelem*, 52. (2008/1), 32.

¹³ Az Úrnak szent asztalához kívántató edények megvagynak, de mivel tekintetes Mezei Sámuelné asszonyom tekintetes Dersi Sára asszony istenes indulattjától viseltetvén, azon szent végre mielőttünk ajándékoza egy kamuka fekete selyemmel varott abrossz cum inscriptione: [...] Item egy aranyos recefátyol keszkenőt. (DésEhmLvt prot. II/1. 813–814.)

¹⁴ Méltóságos malomvízi Kendeffi Sámuelné gróff Bethlen Sára asszony öngyűlöletével ajándékozott egy virágos recefátyol, a kerületin arany csipkével prémezett asztalborító keszkenőt cum inscriptione: G. B. S. (HZTK II. 232.)

¹⁵ Ezen ezüstpoháron kívül voltak még méltóságos Kendeffy Pál úrnál egy kék fátyol keszkenő, vesszős és sújtásos, egy selyem kamuka keszkenő, mellynek a mezeje zöld, virágjai sárgák, szélei veresek és egy fehér recefátyol keszkenő, a szélei kék sújtásosok. Ezek is mind elhozattak és restituáltak. (HZTK III. 240.)

¹⁶ Részletes ismertetését lásd: Kovács Mária-Márta (szerk.): *Kegyesség és/vagy reprezentáció. Erdély református öröksége*. Kolozsvár 2021, 141–143.

ri *recefátyol* kifejezéssel olyan vékony fonalú, gyér szövetszerkezetű anyagot illetek, amelynek hálós jellegét a láncirányban futó, egymást váltó két szál rögzítette. A fenti jellemzők figyelembevételével kerestünk további tárgyakat az erdélyi református emlékananyagban.

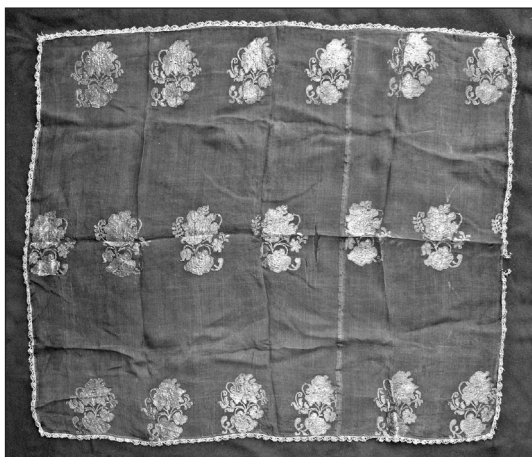

1. kép: Úrvacsorai keszkenő részlete (makrófelvétel a szövetszerkezetéről), 18. század második fele, Hátszeg. Csulai Zsuzsanna 1774-es adománya a tustyai református gyülekezetnek.

Megjelenésükben hasonló darabokat a küküllőszéplaki, a kolozsi és a tordosi egyházközségek tárgyai között találunk. A küküllőszéplaki úrvacsorai keszkenő¹⁷ (mérete: 85,5 x 70,5 cm) alapja másfél szél zöld selyem forgófonalas szövet, amelynek széleit ezüst sodort fémfonalból vert legyezős csipke szegélyezi (2. kép). Felületét ezüst sodort fémfonalas pótvetüléssel szőtt, három sorba szerkesztett, azonos virágtő díszíti (3. kép). A szabadrajzú minta aszimmetrikus szerkezetű, ívelt ágain dús virágok, apróbb levelek hajtanak, a nagyobb mintaelemek felületei mintázottak. A textília első említését a küküllői egyházmegye 1749-es vagyonszezárságának utólagosan jegyzett tételei között találjuk, amely arra utal, hogy a század második felében került egyházi használatba.¹⁸ A kolozsi gyülekezet úrvacsorai keszkenő-

¹⁷ Leltári száma: 85. A tárgy deformálódott, gyengült és hiányos, a fémfonal korrodálódott. A tárgyra vonatkozóan lásd még: Horváth Iringó: Régi textíliák katalógusa. In: Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ösz Sándor Előd – Tóth Levente (szerk.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere III. 1648–1800. Kutyfalva–Marosbogát. Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/3.* Koinónia, Kolozsvár 2009. A továbbiakban: KükTK III. 678.

¹⁸ *Egy zöld virágas, körül ezüstcsipkés keszkenő.* (KükTK III. 170.)

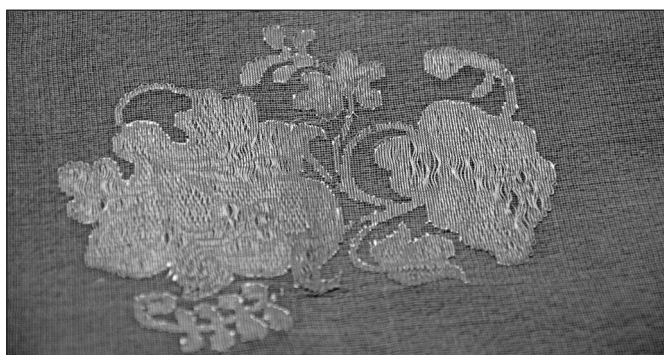

2–3. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Küküllőszéplak

je¹⁹ (mérte: 115 x 90,8 cm) szintén zöld selyemfonalból készült, kialakításához két teljes szövetszélrt illesztettek össze (4. kép). Széleit ezüst sodort fémfonalból készült keskeny csipke szegélyezi, amely a szövetszélek összeillesztését is takarja. A keszkenő felületén azonos, szabad rajzú, aszimmetrikus szerkezetű virágtövek sorakoznak (5. kép). Az ívesen visszahajló tő ötfelé ágazik, különféle leveleket, virágokat hajt. A hangsúlyos nyílt virág és nagy méretű levél felülete meglepően részletgazdag. A tárgy eredetére vonatkozóan nincsenek adataink, elsőként a gyűlekezet 1870-es leltára említi.²⁰ Előbbiektől kissé eltér a tordosi gyűlekezet úrvacsorai

¹⁹ Leltári száma: 121. A tárgy elszíneződött, foltos, hasadt és hiányos, a fémfonal korrodálódott, és helyenként hiányos.

²⁰ Egy zöld fátyol ezüst hímzésű keszkenő. (A Kolozsi Református Egyházközség levéltára, helyben. B/106. Leltár 1870.)

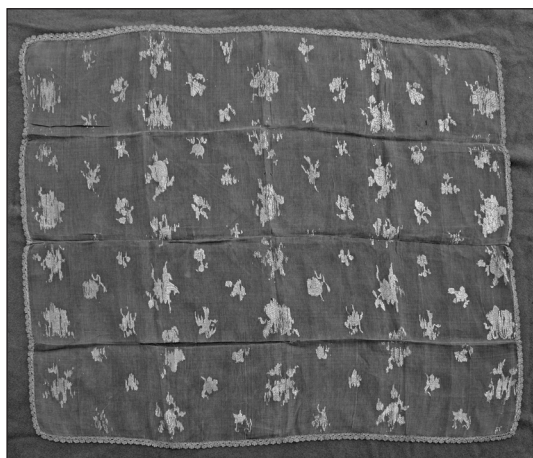

4–5. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Kolozs

keszkenője²¹ (mérete: 95,5 x 77 cm), amelynek alapja ugyancsak két szél zöld se-lyemből készült forgófonalas szövet, széléit aranyozott ezüst sodort fémfonalból vert, legyezős csipke szegélyezi (6. kép). Felületének pótvetülékkel történt mintá-zásához viszont aranyozott vörösréz fémszalagot választottak, a változatos formá-jú és méretű mintákat csúsztatott rendszerű sorokba szerkesztették. A különféle virágok, levelek között madár alakjára ismerünk, kialakításuk részletező (7. kép). Ilyen jellegű szövetek eredetileg a korabeli női viseletek egyes darabjainak, például kötények anyagául szolgáltak, talán amilyent Szmrecsányi Józsefné Okolicsányi Anna viselt 1757-ben készült portréján.²²

²¹ Leltári száma: nincs. A tárgy hasadt, gyengült, a fémszalag hiányos, kopott, helyenként korrodálódott.

²² Iparművészeti Múzeum Budapest, leltári száma: 58.795.1. (<https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/festmeny-szmrecsanyi-jozsefne-okolicsanyi-anna-kepmasa/68404?f=fW3esxvAR->

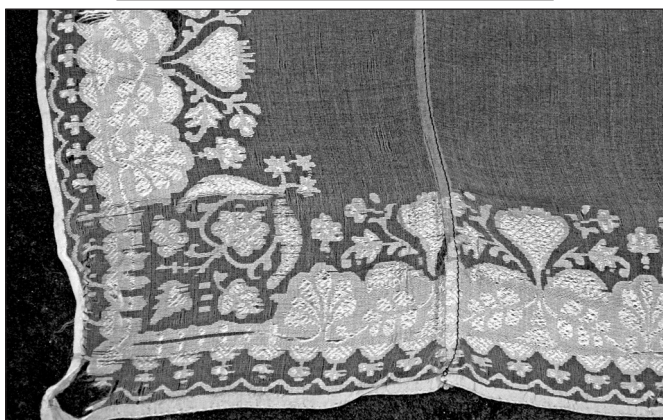
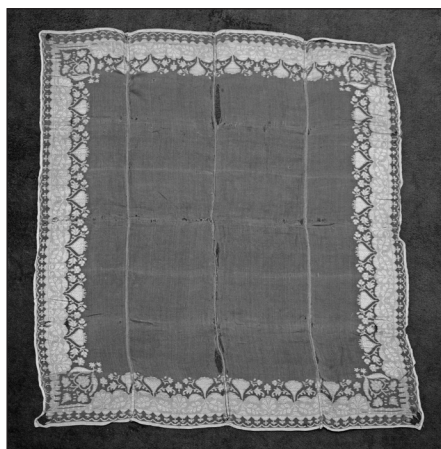

6–7. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Tordos

A szőtt díszítményű forgófonalas szövetek másik csoportját jelentik azok, amelyek elkészítéséhez pótvetülékként selyemfonalat használtak. Méretre tervezett, az oldalak mentén gazdag növényi mintával díszített keszkenők a kidei és az aldobolyi gyűlekezetek textíliái közt maradtak fenn. Kidében Nagy Zsigmond 1733-ban ajándékozott úrvacsorai keszkenőt²³ (mérete: 74 x 64,5 cm), amelynek zöld selyem forgófonalas szövetét nyerssínű selyemfonal mintázták (8. kép). Az oldalak mentén hullámvonalra épülő, szimmetrikus szerkezetű virágtövek és palmetták váltakoztatásából kialakított mintasáv halad, amelyet karéjok sora és keskeny sáv zár le. A sarkokat eltérő, szimmetrikus virágtő tölti ki (9. kép). A tárgyon

tUYonYVnPLdlbeYNArEb6QxkV3Nd-ndCI0XtN8Brx7V7BIA7xLxrh7V7Bo-ArSgILVAJth8Y&n=13 – letöltve: 2024. február 28.)

²³Letétben az Erdélyi Református Múzeumnál, leltári száma: ERM.T.00279. A tárgy deformálódott, gyengült, elszíneződött, hasadt és hiányos. A hasadásokat összevarrták.

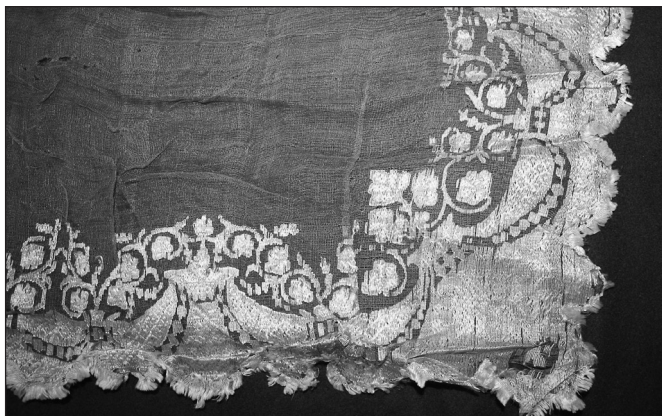
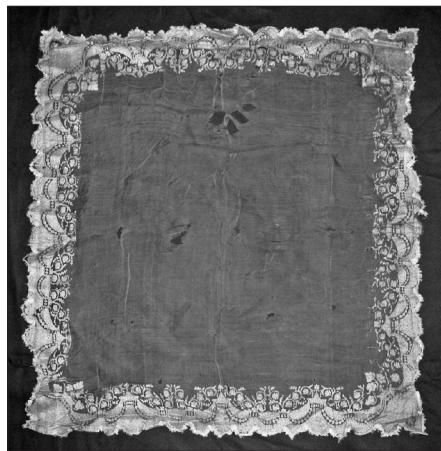
8–9. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század első fele, Kide. Nagy Zsidmond 1733-as adománya.

nincs felirat, az adományt és adományozóját a dési egyházmegye vizitációs jegyzőkönyve rögzítette.²⁴ Megjelenésében nagyon hasonló az aldobolyi egyházközség úrvacsorai keszkenője²⁵ (mérete: 74 x 72 cm). Az ugyancsak zöld selyem forgófonalas, nyers színű selyemfonallal mintázott szövet széleit karéjosra szabták, és nyers színű selyemből szőtt, rojtozott szélű szalaggal szegélyezték (10. kép). A karéjok íveit füzérsor követi, amelyek fölött csigavonalban visszahajló ágakon levelek hajtanak (11. kép). A keszkenő egyik oldala mentén aranyozott sodort fémfonallal – láncöltéssel – hímzett felirat olvasható: KÖVER ANNIS. Kövér Anna Benkő

²⁴ Kidei reformata ecclesianak az úrasztalára conferált Nagy Sigmond uram egy szép vékony zöld selyemből szőtt keszkenőt, mellynek mind négy szélye szép mesterségesen véghezvit fejer selyem csipkézessel a szövésben elkészítettett. (DésEhmLvt.prot. II/1. 188–189.)

²⁵ Leltári száma: 122. A tárgy elszíneződött, foltos, gyengült és hiányos.

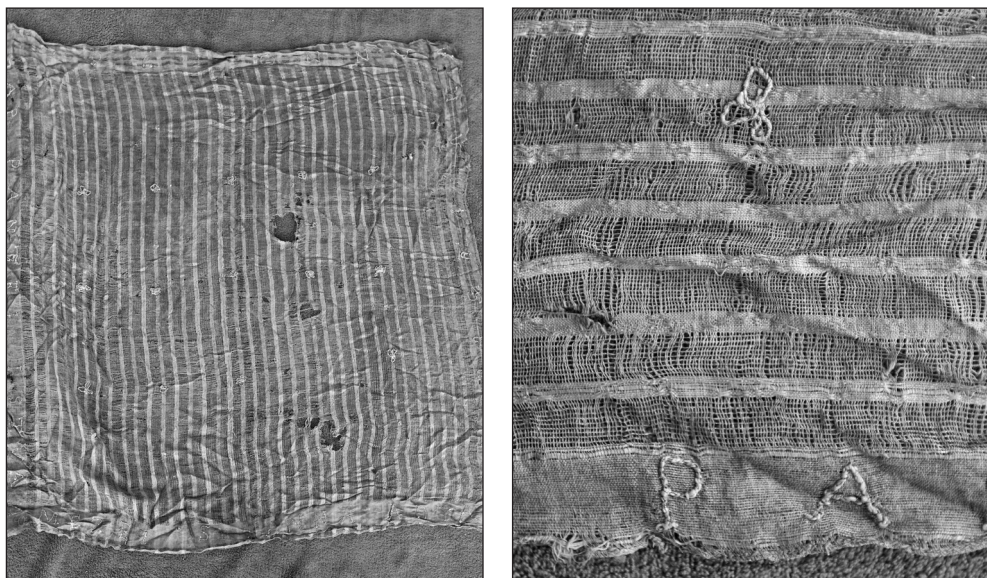
Pál sepsiszentgyörgyi, majd aldobolyi lelkész felesége volt.²⁶ A tárgy 1741-ben történt ajándékozását a gyülekezet 1708-ban kezdődő számadáskönyve és a Sepsi egyházmegye 1742-es vizitációs jegyzőkönyve is megőrizte.²⁷

10–11. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század első fele, Aldoboly. Kövér Anna 1741-es adománya.

²⁶Tóth Levente: *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 20. Gondolat Kiadó, Budapest 2013. 77.

²⁷Item 1741. die 1-ma Maji tiszteletes aldobollyi Benkő Pál pap uram hütös felesége Kövér Annis as[szony] conferált az eccl[esian]ak egy zöld selyemruhát, az edilisek úgymint Szotyori Ferentz és Fülöp János kezekben adtunk. (Az Aldobolyi Református Egyházközség levéltára helyben. VII/3. Számadáskönyv 1708–1801); Conferált aldobolyi tiszteletes Benkő Pál pap uram hütös felesége Kövér Annis asszony egy zöld selyem, körül fejéresen szőtt keszkenőt. (Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2005. 29.)

12–13. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Méra.
Pántzél István és Mezei Zsuzsanna 1766-os adománya.

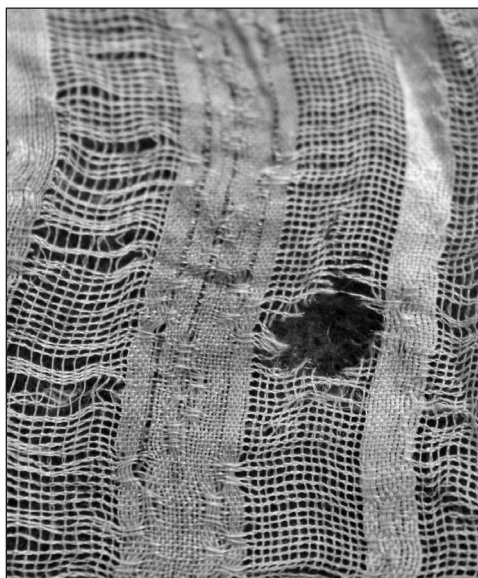
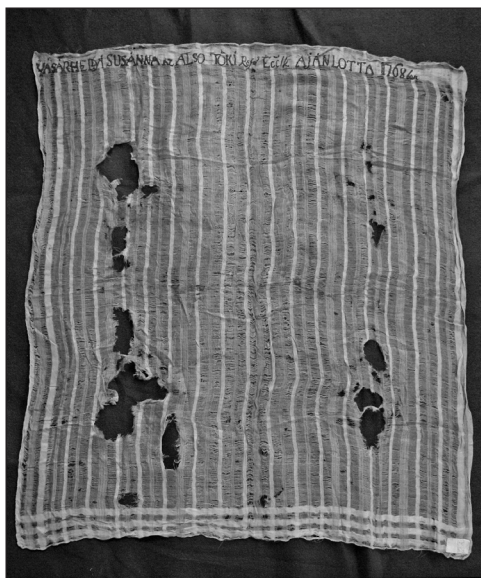
A selyemfonallal mintázott forgófonalas szövetű keszkenők további példáin sávós geometrikus minta figyelhető meg. A mérai gyülekezetet Pántzél István és felesége, Mezei Zsuzsanna 1766-ban ajándékozta meg zöld és aranyokker selyemfonalból szőtt úrvacsorai keszkenővel²⁸ (mérete: 74,4 x 72,1 cm). A felületén váltakozó, keskeny zöld és okker sávok geometrikusan mintáztak, míg az oldalak mentén szélesebb keretsáv halad (12. kép). Adományozásakor a keszkenőre ezüst sodort fémfonalból készült virágrátéteket illesztettek (13. kép), oldalai mentén azonos kivitelezésű felirat olvasható: PAP PANTZEL(!) ISTVAI(!) / (és) MEZEI SUSANNA(!) ADTAK(!) / AZ URASZTALARA / ANNO 1766. Pántzél István (1711–1774) mérai és magyarokkeri lelkész volt.²⁹

Az alsótóki úrvacsorai keszkenő³⁰ (mérete: 73 x 66 cm) nyers színű és okker selyemfonalból készült forgófonalas szövet, sávokkal tagolt felületét három oldalról nyers színű selyemfonallal szőtt, szélesebb sávok zárják le (14. kép). A keskeny nyers színű sávokat hullámvonal mintázza, míg az okker sávokba hosszanti irány-

²⁸ Leltári szám: 42. A tárgy elszíneződött, gyengült, foltos és hiányos, a fémfonal korrodálódott.

²⁹ Fazakas Gergely Tamás (szerk.): *Pántzél Pál önéletrajza és más munkái*. Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 14. Debrecen 2010. 46–47.

³⁰ Letétben az Erdélyi Református Múzeumnál, leltári száma: ERM.T.00137. A tárgy hiányos, elszíneződött, foltos, a fémfonal hiányos, korrodálódott.

14–15. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Alsótök.
Vásárhelyi Zsuzsanna 1768-as adománya.

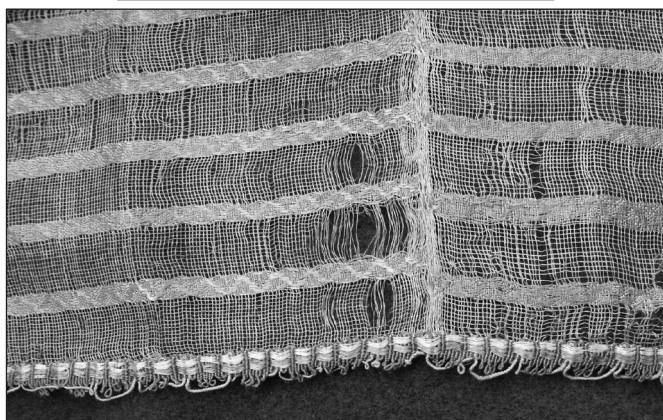
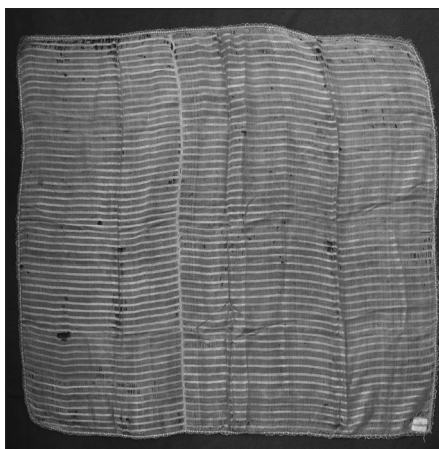
ba fémszalagokat szőttek (15. kép). A keszkenő egyik oldala mentén téglavörös selyemfonallal – ferde lapos öltéssel – hímzett felirat olvasható: VÁSÁRHELYLY(!) SUSÁNNÁ AZ ALSÓ TÖKI REF. ECC. AJÁNLOTTA 1768ban. A tárgy első említését a dési egyházmegye vizitációs jegyzőkönyveinek 1789-es bejegyzései közt találjuk.³¹

Megjelenésében hasonló a hátszegi gyülekezetben fennmaradt úrvacsorai keszkenő³² (mérete: 94 x 86 cm), amelynek keskeny sávokkal tagolt felületét másfél szél nyers színű és tengerkék selyemből készült forgófonalas szövethől állították össze (16. kép). A kék sávok felülete hullámvonalas díszítésű (17. kép). A keszkenő széléit nyers színű és világoskék selyemfonalból készült paszománt szegélyezi. A tárgy 1786 és 1796 között került egyházi használatba, rövid leírását a hunyad-zarándi egyházmegye 1796-os vizitációs jegyzőkönyvében olvashatjuk.³³ A feljegyzés további jeltősége, hogy támpontot kínál a vesszős jelző tisztázásához: az ilyen fátýolanyagok jellemzője a keskeny szőtt sávok felület volt.

³¹ Vagyon egy fátýolkeszkenő, ilyen írással: Vásárhelyi Susanna az A. Töki ref. Ecc. Ajánlotta 1768-ban. (DésEhmLvt prot. II/1. 229.)

³² Leltári száma: 8. A tárgy elszíneződött, deformálódott, foltos és hiányos.

³³ Egy kék selyem vesszős fejr fátýolkeszkenő, kék selyem és fejr krepinbe szegve. (HZTK III. 40.)

16–17. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Hátszeg

18. századi textilemlékeink között hímzett díszítésű forgófonalas szövetek is fennmaradtak, amelyek közül az egyiket a küküllőszéplaki gyülekezet őrzi. Az úrvacsorai keszkenő³⁴ (mérete: 77 x 70 cm) alapja szürkésre fakult selyem forgófonalas szövet, két egymást követő szélét aranyozott sodort fémfonalból készült rojt szegélyezi (18. kép). Ugyanezen a két oldala mentén aranyozott sodort fémfonallal és sárga selyemfonallal – ferde lapos öltéssel, hamis lapos öltéssel és leöltéssel – hímzett növényi mintasor halad, míg a sarokban átlós irányú virágtő kapott helyet (19. kép). A kisebb levelekkel ékített ágat annak nagyobb, levélben végződő változata váltja, fölöttük apró szimmetrikus virágszálat látunk, oldaláról hosszú, kanyargó indák indulnak. A keszkenő a korabeli forrásokban először a

³⁴Leltári száma: 88. A tárgy erősen fakult, elszíneződött és hiányos, a fémfonal korrodálódott.

18–19. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Küküllőszéplak.
Kun Klára 1749 utáni adománya.

Küküllői egyházmegye 1749-es vagyonösszeírásában, az utólag jegyzett tárgyak között mint Kun Klára vörös selyemből készült, aranyfonallal hímzett adománya tűnik fel.³⁵ Osdolai gróf Kun Klára³⁶ 1760-ban ment férjhez a településen birtokos széplaki Petricevich Horváth Mózeshez (?–1776),³⁷ ezt követően ajándékozta a

³⁵ Egy veres selyemkeszkenő, két oldalán aranyfonallal varrás, csipkés. Kun Clara ajándéka. (KükTK III. 170.)

³⁶ Osdolai gróf Kun László (1721–1758) és kisérdői Rhédei Krisztina lánya. (Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Jókai-Nyomda-Részvény-Társulat, Sepsiszentgyörgy 1901. 276.)

³⁷ Sándor Imre: *A Széplaki Petricevich-Horváth család*. Gámán János örököse, Kolozsvár 1908. 38.

gyülekezetnek az úrvacsorai keszkenőt, illetve 1777-ben egy óntányért.³⁸ Kialakítása alapján a keszkenő eredetileg kisebb vállkendő, *fichu* volt, amelyeket a 18. század folyamán a női ruhák nyakkivágásainál viseltek, mint például azt Ján Gottlieb Kramer Stansith Horváth Johanna Zsuzsannát ábrázoló festményén láthatjuk.³⁹ Ehhez hasonló darab a Victoria & Albert múzeum gyűjteményében maradt fenn,⁴⁰ míg fehér alapszövetű, gazdagabb kialakítású, különféle aranyfonalakkal hímzett párhuzamát a pápai gyülekezet emlékanyagában találjuk.⁴¹

Az istvánházi gyülekezet tulajdonában két tűfestéssel készült egykori *fichu* maradt fenn. A bordó selyem forgófonalas szövetű úrvacsorai keszkenőnek⁴² (mérete: 75,3 x 71 cm) két egymást követő oldala mentén a különböző árnyalatú zöld, rózsaszín, barna és türkiz, illetve törtfehér, fekete sodort selyemfonallal, valamint aranyozott, ezüst sodort fémfonallal és fémszalaggal hímzett növényi mintasor halad, sarkánál hangsúlyos nyílt virággal (20. kép). A hálószerű sávalapon bimbós ággal kitöltött karéjos szélű levelek és nyílt virágok váltják egymást (21. kép). A keszkenő, hímzett oldalainál, aranyozott sodort fémfonallal szegélyezett. Párda-rabja⁴³ (mérete: 73 x 67,2 cm) sárga selyem forgófonalas szövetre készült, szintén különféle árnyalatú zöld, rózsaszín, barna, türkiz, illetve törtfehér, fekete sodort és zsenília selyemfonallal, valamint ezüst sodort fémfonallal és fémszalaggal, változatosan hímzett, ezüst fémfonalas rojttal szegélyezett (22. kép). Két egymást követő oldala mentén levelekből és nyílt virágokból kialakított folytonos növényi mintasáv halad, sarkát nagyobb méretű elemek hangsúlyozzák (23. kép). A tárgyak a 18. század folyamán kerültek egyházi használatba, ugyanis mindkettő leírását megtaláljuk az enyedi egyházmegye 1793 és 1795 között készült összeírásában.⁴⁴ Ez utóbbihoz hasonló megjelenésű lehetett egykor az a tárgy, amelynek hímzett

³⁸ Kovács Mária-Márta: *Úrasztali edények katalógusa. Ónedények*. In: KükTK III. 654.

³⁹ https://www.webumenia.sk/dielo/SVK:SNG.O_4844 (letöltve: 2024. március 7.)

⁴⁰ Leltári száma: T.179-1960. (<https://collections.vam.ac.uk/item/O360214/kerchief-unknown/> – letöltve: 2024. április 4.)

⁴¹ S. Lackovits Emőke – Egervári Márta: „Isten Ditsőségéhez való buzgóságából, az Úri Szent Asztalhoz való készületül ajándékozta...” *Református liturgikus textiliák a Dunántúlról és a Kisalföldről (17–20. század)*. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, [Pápa] 2018, 179.

⁴² Leltári száma: 65. A tárgy deformálódott, gyengült, hasadt, hiányos és foltos, helyenként megvarrták. Hímzése bomlik, hiányos, a fémfonal korrodálódott.

⁴³ Leltári száma: 66. A tárgy rendkívül gyengült, erősen hasadt, hiányos és foltos, helyenként megvarrták. Hímzése bomlik, hiányos.

⁴⁴ *Egy kőköröcsinszínű recefátyol keszkenő, melynek két széljei aranyfonallal és különböző színű selymekkel elegyített virágokra vagyon kivarva. Egy publikánszín recefátyol keszkenő, melynek két széljei ezüstfonallal s különböző színű selymekkel metzett bársonyból rakott sok virágokkal ékesítetett.* (Az Enyedi Református Egyházmegye levéltára, Nagyenyed. I/1. Conscriptio 1793–1795. 360–361.)

20–21. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Istvánháza

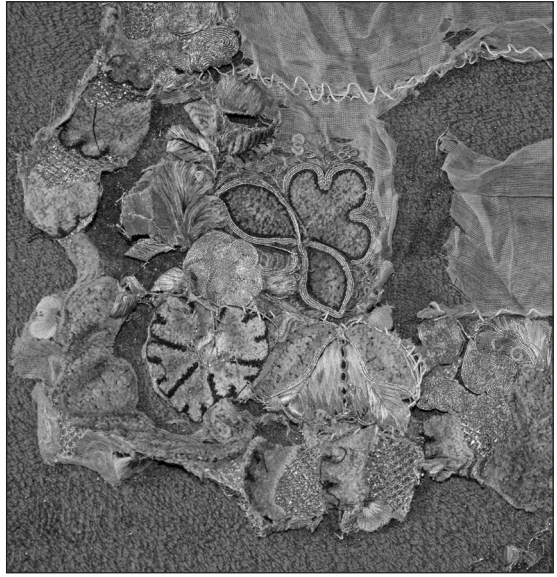
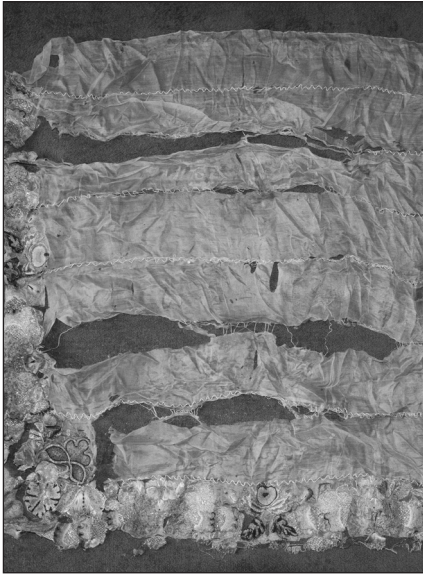
elemeit rátéteként használták fel a bonyhai gyülekezet egyik úrvacsorai keszkenőjének díszítésekor (24. kép).⁴⁵ A minták vonalvezetése, anyaghasználata, öltéstechnikája megegyezik, így az eredeti keszkenő feltehetően egyazon helyen és időben készülhetett a fent ismertetett darabbal, alapszöveve viszont fehér színű volt, akárcsak a Cégénydányádi Református Egyházközség egyik úrvacsorai keszkenőjének.⁴⁶ Hasonló vállkendőket több múzeumi gyűjtemény őriz, köztük a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum,⁴⁷ míg legközelebbi analógiájukat a Victoria & Albert Múzeumban találjuk.⁴⁸

⁴⁵ Részletes ismertetését lásd: T. Horváth Iringó: Rátéthímzéssel készült selyem alapú 18. századi textíliák a történelmi Küküllői Református Egyházmegye gyülekezeteiben. In: Kovács Zsolt – Orbán János (szerk.): *Táguló Horizont: Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásáiból*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Maros Megyei Múzeum – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Marosvásárhely–Kolozsvár 2013, 50–51, 2. kép.

⁴⁶ *Close is my God to me, Close are the skies above. Reformed churches in the Upper Tisza Region*. Debrecen 1999. (Véleményünk szerint a tárgy 17. századra való keltezése túl korai.)

⁴⁷ Tompos Lilla: *Hatások – Jelek – Irányok. A magyarországi öltözetek és jelentéstartalmuk változása a 16–20. században*. Martin Opitz Kiadó, Budapest 2022, 86, 69. kép.

⁴⁸ Leltári számuk: 612-1872, illetve 31-1878. (<https://collections.vam.ac.uk/item/O368502/kerchief/> illetve <https://collections.vam.ac.uk/item/O262494/kerchief-border/> – letöltve: 2024. március 7.)

22–23. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Istvánháza

24. kép: Úrvacsorai keszkenő részlete, 18. század második fele, Bonyha.
Bethlen Farkas 1844-es adománya.

25–26. kép: Úrvacsorai keszkenő, 18. század második fele, Sepsibodok.
Mikó Istvánné Cserei Terézia 1775-ös adománya.

Gróf Mikó István (?–1787 előtt)⁴⁹ és Cserei Terézia (1744–1795 után)⁵⁰ 1775-ben a sepsibodoki egyházközségnek adományozott úrvacsorai keszkenőt, amely feltehetően nagy méretű textília része volt korábban. A keszkenő⁵¹ (mérete: 152 x 85 cm) alapja napjainkban kék selyem forgófonalas szövet, három oldalát fehér selyem forgófonalas szövetre készült, változatos színű selyem-, aranyozott és ezüst fémfonalakkal, fémszalaggal gazdagon hímzett növényi minta díszíti, illetve apró rojtok szegélyezik (25. kép). A mintasávban csigavonalban visszahajló ágakon

⁴⁹ Bodoki gróf Mikó Pál és gróf Bethlen Klára fia. (Pálmay József: *i. m.* 313.)

⁵⁰ Nagyajtai Cserei György (?–1774) és káli Kun Borbála lánya. (Uo. 106.)

⁵¹ Leltári száma: 100. A tárgy elszíneződött, foltos, fakult és hiányos, a fémfonal korrodálódott. Feltehetően a 20. század elején jelentősen javították.

különféle virágok és levelek váltják egymást, amelyeket a sarkokban szimmetrikus virágtő kapcsol egybe (26. kép). A keszkenő felső szélét aranyozott fémszalagból és -fonalból, valamint sárga selyemfonalból készült pántlika szegélyezi, míg a tárgy közepén, azonos szalagból, rátétes monogramot illesztettek: G(róf)M(ikó István-né). Cs(erei)Th(erézia). Alatta sárga és halványdrapp pamutfonallal utólagosan hímzett felirat a textília javításának emlékét őrzi: Meg uji(totta) Kolcza Mária. L M. A beavatkozás az alapszövet cseréjét jelenthette, hiszen adományozásakor a tárgy anyagát fehéreként határozták meg.⁵² A házaspár 1775-ben még 17. századi fedeles serleget, 1779-ben ezüstitányért ajándékozott, 1789-ben özvegy Cserei Terézia a család tulajdonában lévő 17. századi aranyozott talpas poharat adta a gyülekezetnek.⁵³

E technikai jellemzők alapján elhatárolható tárgytypusnak a 19. század elején készült emlékeit csekély számban találjuk a gyülekezetek textilállományában. A szövérdi egyházközség úrvacsorai keszkenőjének⁵⁴ (mérete: 121,1 x 70,1 cm) alapjául két szél nyers színű selyem forgófonalas szövet szolgált, amelyet három oldalról halványdrapp selyemfonalból vert csipkével szegélyeztek, a negyedik oldal karéjos kialakítású (27. kép). A szövet felületén sorokba rendezett, pöttyökkel elválasztott kétféle geometrikus minta váltakozik, a csipkesávot hullámvonalra épülő leveles minta díszíti. A tárgy hátoldalára papírdarabot illesztettek, amelyen tintával írt korabeli felirat olvasható: *A' Szövérdi Réformáta / Sz(ent). Ekkl(ézi)ának ezen fátyól(!) / Keszkenőt ajándékozta / M(é)l(tósá)gos Gróf Tóldalagi(!) / Kristina Úr Aszszony N(é)hai). / M(é)l(tósá)gos Gróf Haller Sigmund / Úr istenfélő Özvegye, ő N(agy)s(á)ga. A keszkenőt első alkalommal a helybéli 1841-es leltár említi,⁵⁵ így annak adományozására azt megelőzően, illetve Haller Zsigmond 1803-as halálát követően kerülhetett sor. Gróf Tholdalagi Krisztina⁵⁶ támogatta*

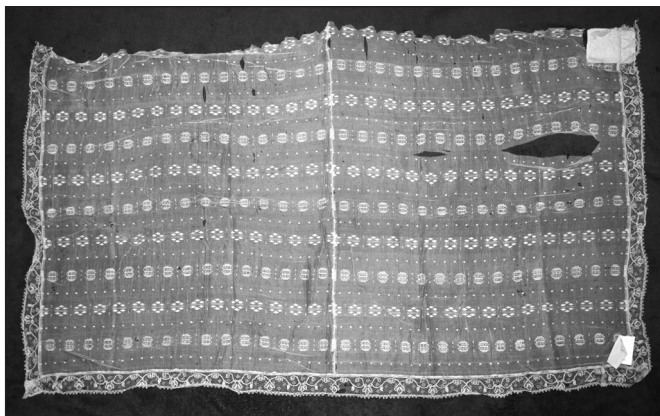
⁵² *Egy fejr selyem fátyol keszkenő, melynek három oldalán külömb-külobb színű selyemből arany s ezüstoffonalból készítettett széles kötés vagyon, negyedik oldalán aranycsipke vagy paszománt, a közepén pedig ugyan ollyatén arany csipkéből való betűk GM. Cs. Th. azon méltóságos conferensek pium collatuma.* (A Sepsibodoki Református Egyházközség levéltára, helyben. I/11. Vegyes jegyzőkönyv 1727–1821.)

⁵³ Uo.; Kovács Mária-Márta: *Ötvösművek és ónedények a történelmi Háromszék református egyházközségeiben.* (Doktori disszertáció.) 2010. Kézirat a szerző tulajdonában. 79.

⁵⁴ Letétben az Erdélyi Református Múzeumnál, leltári száma: ERM.T.00238. A tárgy deformálódott, gyengült, elszíneződött, hasadt és hiányos.

⁵⁵ *Egy fejr fátyolkeszkenő G. Haller Sigmundné ajándéka.* (A Szövérdi Református Egyházközség levéltára, helyben. C.26/b.)

⁵⁶ Tholdalagi László (1717–1779) és gróf Wass Kata (1722–?) lánya, férje Haller Zsigmond (?–1803) királyi táblai elnök. (Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* XI. Ráth Mór, Pest 1865, 149.)

27. kép: Úrvacsorai keszkenő, 19. század eleje, Szövérd.
Haller Zsigmondné Tholdalagi Krisztina adománya.

1790-ben a székelymosoni református templom építését,⁵⁷ amelynek fenntartására alapítványt tett, 1793-ban szószékkoronát készíttetett,⁵⁸ továbbá az úrasztali tárgyak egy részét is hozzá kötötte a helyi hagyomány.⁵⁹ A napjainkra elveszett textíliákat 1932-ben Debreczeni László írta le. Vázlatkönyvében egy, a témánkhoz kapcsolódó tárgyat találtunk, amely jellemzői alapján a korábban említett Csulai Zsuzsanna-féle keszkenőhöz hasonló.⁶⁰ Tholdalagi Krisztina 1816-ban a mezősámsondi gyülekezetnek ajándékozott aranyozott ezüst úrvacsorai kannát.⁶¹ A szöverdi keszkenő alapszövetének közeli analógiáját a káposztásszentmiklósi gyülekezetnél fennmaradt egyik textília jelenti. Az úrvacsorai keszkenő⁶² (mére-

⁵⁷ Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névkönyve az 1895-ik évre. Kolozsvár 1895. (A továbbiakban: Névkönyv.) 27.

⁵⁸ Sz[ékely]Moson. A szószék korona empire jellegű szépen faragott pártadiszekkel. Utóbb átszíneze. Felirata a velumon: GROF. TÓLDALAGI. KRISTINA. TSINÁLTATTA. ANNO. 1793. Középen lapos domború faragással: GTK / AN () NO // 17 () 93. Az írást közt Agnus Dei és empire fesztón, a külső párkányon: PRÉDIKÁLJAD ... MINDENszTIMOTh.4:2. // hiányosan írva, pártázata hiányos. (Darkó–Debreczeni gyűjtemény az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, G1-es fond. Debreczeni László Vázlatkönyvek (1928–1937). A továbbiakban: Debreczeni Vázlatkönyvek. 1937. 053.)

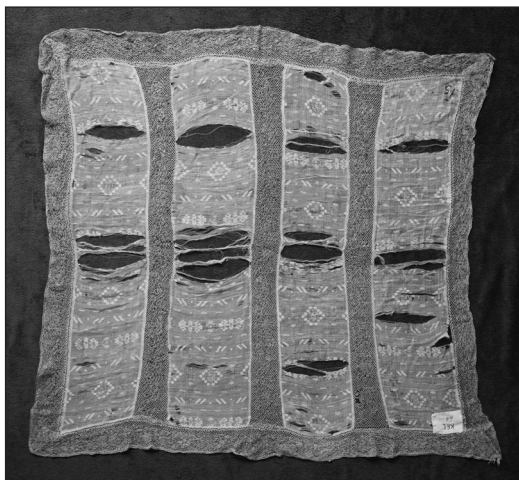
⁵⁹ Névkönyv 1895. 27.

⁶⁰ 60/94 selyem szerű fátyol. Ezüstkóffummal beszőtt rózsákkal. Szegélyén skóffumcsipke. Igen rongyolt. (Debreczeni Vázlatkönyvek. 1937. 052.)

⁶¹ Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névkönyve az 1904-ik évre. Kolozsvár 1904. XL.; IgTanLvt I. 30/1903. XI/45-ös irat.

⁶² Leltári száma: 15; 64. A tárgy deformálódott, gyengült, hiányos, a rece fonala fakult, korrodálódott.

te: 83,5 x 68,2 cm) alapját négy darab, nyers színű selyem forgófonalas szövetből alakították ki (28. kép). Ezek közé sárgásdrapp sodort selyem és ezüst sodort fémfonalból készült recesávot illesztettek, amellyel a tárgyat is szegélyezték. A szövet vastagabb selyemfonalas pótvetüléssel mintázott, felületén sorokba szerkesztett különféle geometrikus és növényi elemek váltakoznak.

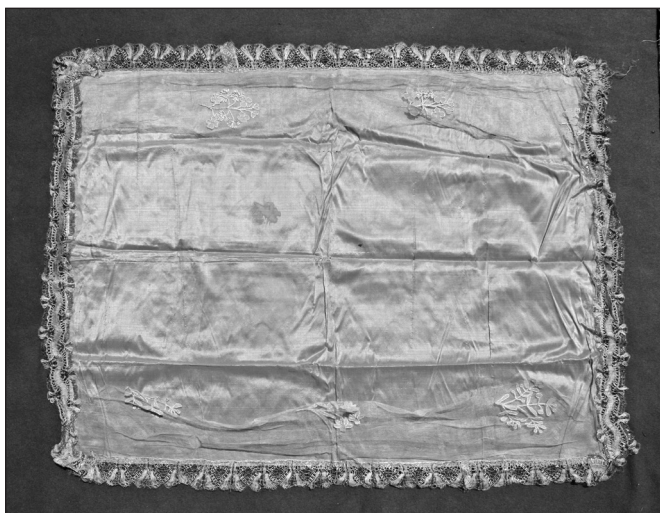

28. kép: Úrvacsorai keszkenő, 19. század eleje, Káposztásszentmiklós

A sóváradi gyülekezet ebből a korszakból származó, szabadrajzú növényi mintával díszített forgófonalas szövetű textíliát őriz. Az úrvacsorai keszkenő⁶³ (mérete: 89 x 71 cm) alapja törtfehér selyem forgófonalas szövet, amelyet sötétrózsaszín selyem tafttal béleltek, továbbá törtfehér selyem-, aranyozott sodort fémfonalból és -szalagból vert csipkével szegélyeztek (29. kép). A szövet felületét törtfehér selyemfonalas pótvetüléssel és sodort selyemfonallal – száröltéssel – körbehímzett növényi minta díszíti. A leveleket és virágokat hajtó ág szimmetrikus szerkezetű, míg a bogyós termést hozó ág és a nárciszt megjelenítő minta aszimmetrikus kialakítású. A tárgy 1834 előtt került a gyülekezet tulajdonába, ekkor a felületén látható mintákat ezüstfonal hangsúlyozta,⁶⁴ amely napjainkra teljesen levált a hordozóanyagról.

⁶³ Leltári száma: nincs. A tárgy hiányos, gyengült, elszíneződött, foltos, fémfonala korrodálódott.

⁶⁴ *Egy arany cánkliis veress sellyemkeszkenyő, fél fele fejer fátyollal béborítva, fejer ezüstvirágokkal szépen kivarrva.* (A Sóváradi Református Egyházközség levéltára, helyben. I/14. Diarium 1730–1786.)

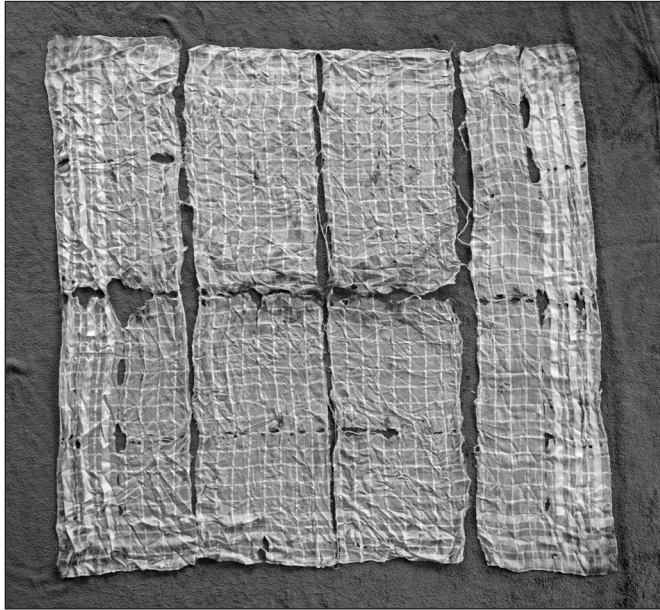
29. kép: Úrvacsorai keszkenő, 19. század első fele, Sóvárad

A 18. századi textíliák közt ismertetett, méretre készült és szőtt sávós mintázatú keszkenők későbbi emléke Farcádon található. Az úrvacsorai keszkenő⁶⁵ (mérete: 111,5 x 102,5 cm) alapja fehér selyem forgófonalas szövet, amelynek felületét azonos fonallal szőtt négyzethálós minta tölti ki, oldalai mentén szélesebb keretsávokkal (30. kép). A négyzetek felülete sakktáblaszerűen továbbmintázott. A tárgy egyik sarkába drapp selyemfonallal – keresztöltéssel – két monogramot hímeztek: H. T. B. A. A gyülekezethél fennmaradt iratok a monogramok feloldásához nem nyújtanak adatot, segítségükkel mindössze annyi határozható meg, hogy a tárgy 1810 és 1836 között került a gyülekezet használatába.⁶⁶

Az előbbieken ismertetett irat- és tárgyanyag vizsgálatát követően megfogalmazható, hogy a 16–18. századi forrásokban előforduló *recefátyol* kifejezéssel illetett textíliák selyemből készült, gyér rendszerű, forgófonalas kötésű alapszövetek voltak, amelyek felületét leggyakrabban szőtt vagy hímezett minta díszítette. A református gyülekezetekben fennmaradt emlékek javarészt a 18. századból származnak, adományozóik között elsősorban helybéli nemesek, lelkészek és hozzátartozóik nevei jelennek meg. A kispapok vagy lelkészcsaládok tagjainak ajándékai egyszerűbb megjelenésű, méretre szőtt keszkenők voltak, míg a vagyonosabbak

⁶⁵ Leltári száma nincs. A tárgy erősen gyengült, hasadt, foltos, deformálódott és elszíneződött.

⁶⁶ 7 selymekeszkenő [...] *Hetedik fehér kockás selyem.* (A Farcádi Református Egyházközség levéltára, helyben. C csoport. Összeírás 1836.)

30. kép: Úrvacsorai keszkenő, 19. század első fele, Farcád

adományai közt különféle selyem- és fémfonalakkal hímzett vagy átszőtt darabok szerepelnek. A textíliák eredetére vonatkozóan nem rendelkezünk elégséges adattal, ezért mindössze jellemzőik alapján tehetünk kísérletet készítési helyük és idejük meghatározására.

Kialakításukat figyelembe véve elmondható, hogy ezek az értékes és ritka textíliák kereskedelem útján jutottak Erdélybe. A szőtt mintájú *gaze*, azaz selyem forgófonalas szövetek korai emlékei a távol-keleti kultúrák anyagában maradtak fenn, ahol a későbbiekben is a viseletek fontos alapszövetéül szolgáltak, míg Európában jelentőséget csak a női empire öltözékek időszakától nyertek. A tanulmányban bemutatott, aranyozott vagy ezüst pótvetüléssel átszőtt, növénymintás szövetek legközelebbi párhuzamát az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében találjuk: a 19. század elején készült sál származási helye India.⁶⁷ Az európai textilipar termékei közül a 18. századtól maradtak ránk forgófonalas kötésű selyemszövetek, ám ezek pótvetüléssel történt mintázásának anyaga selyemfonal volt.⁶⁸

⁶⁷ Leltári száma: 55.641.1. (https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/sal/23966?f=Pfjk-7S2UX9VMOjieMhhp5_xsJedF_k9hYg1w38wRN5SMW7BoN7yDxpRjxa18M7yDxrXd-wq18Y&n=0 – letöltve: 2024. április 3.)

⁶⁸ Iparművészeti Múzeum, leltári száma: 11308. (<https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/selyemszovet-urasztali-kendo/29887?f=jDG1af7DXu8KLA2Hmj7c41aOWZ4OGoyT->

A század közepére Anglia is felzárkózott a nevesebb selyemszövő központok közé, forgófonalas szöveteiből köpenyek és kötények is készültek.⁶⁹ A Victoria & Albert Múzeum gyűjteményében található kötényt az 1760-as évekre keltezik,⁷⁰ vonalvezetése és fogazott szélű mintalezárása távoli analógiája lehet a kidei és aldobolyi keszkenőkének. A hímzett keszkenők javarészt vállkendőknek készültek, amit díszítményrendszerük mellett a korabeli női portrék is igazolnak.⁷¹ A méretre készült keszkenőket kész állapotban szerezhették be, hogy a nők vállát díszítsék, míg a méteráruból összeállított tárgyak anyagát vélhetően eredetileg a korabeli viselet egyes darabjainak – kötények, főkötők, ingvállak – szabására szánták.⁷²

A *recefátyol* megnevezés köré csoportosítható tárgyak feltérképezése során ritka, értékes és ugyanakkor változatos emlékcsoport körvonalazódik, amelyek emlékei elenyésző számban maradtak fenn az utókornak. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy ezek a gyér kötésszerkezetű selyemszövetek az átlagos textileknél is sérülékenyebbek. Egyházi használatba kerülésük jelentősége nemcsak a liturgikus emlékmű értékének és sokszínűségének kiemelésében áll, hanem abban is, hogy református gyűjteményeink a korabeli világi kultúra további darabkáját örökítették át, amelyek egyben rámutatnak egyházi és világi kultúránk nemzetközi jellegére is.

CTxtCRkxCP0XtN8Brx7V7BIA7xLxrh7V7BoKrBu2HRoKqB4HnmbvrSG2ICo-As18Y&n=1 – letöltve: 2024. április 4.)

⁶⁹ Colonial Williamsburg, leltári száma: 1993-337. (<https://emuseum.history.org/objects/2207/cloak> – letöltve: 2024. április 4.)

⁷⁰ Leltári száma: T.196-1959. (<https://collections.vam.ac.uk/item/O74096/apron-unknown/> – letöltve: 2024. április 4.)

⁷¹ Erdélyi példákat szász polgárosszonyok arcképein is láthatunk: Ana Maria Closius 1758-ban készült, illetve a század utolsó negyedében Franz Anton Bergmann által festett Ana Maria von Huttern arcképén (Vintilă, Constanța – Calvi, Giulia – Pakucs-Willcocks, Mária – Roman, Nicoleta – Wasiucionek, Mihael: *Lux, modă și alte bagatele politicești în Europa de Sud-Est în secolele XVI–XIX*. Humanitas, București 2021, 193, 359.)

⁷² Hímzéstörredék az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből, leltári száma: 15426. A nyers színű forgófonalas selyemszövetet fehér selyemfonalas hímzés díszíti, egykor talán kötény lehetett. (https://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/himzestoredek/50963?f=0swu-xq-5hQE5WCtx6HAHANU-6_zDQTN60wUyy3PWQblu6HxoC7xdx8Goh7H7C3xdx8D-LVQItHdErSi2IC8AobdEpN8Y&n=40 – letöltve: 2024. április 4.)

Ambrus Mózes*

Fogarás

„...azokra sem püspök, sem consistorium nem ügyel” – A Brassói Református Egyházközség 200 évvel ezelőtti újraalakulása

Noha Brassóban a magyar protestánsok közül sokan évszázadokon keresztül református tanokat vallottak, a református egyházközséget intézményes keretek között csak 1822-ben sikerült megalakítani. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a városban élő reformátusokat a szászok, illetve a magyar lutheránusok a 17–18. században igyekeztek vallásgyakorlásukban ellehetetleníteni. Templomépítési kísérleteiket megakadályozták, a református lelkipásztoraikat pedig kényszerítették (vagy megvesztegették), hogy ostyával és ne kenyérral szolgáltassák ki az úrvacsorát. A reformátusok gondjait tetézte, hogy 1712-ben a városba visszatértek a katolikusok, akik a reformáció óta nem képviseltették magukat Brassóban. 1716-ban Stephan Steinville osztrák császári tábornok, azzal az ürüggyel, hogy hálaadó misét akar tartani katonái számára, lefoglalta a Klastrom utcai templomot, amit addig a magyar protestánsok (lutheránusok és kálvinisták) közösen használtak. A település protestánsai – így a reformátusok is – istentisztelet tartására alkalmas helyiség nélkül maradtak.¹ Gödri János 18. századi evangélikus lelkipásztor krónikájában feljegyezte, hogy a francia tábornok bement a templomba, és lábával a földet dobogtatva kiabálta: „Ez mind a miénk!”²

Az 1719-es pestisjárvány szinte teljesen kipusztította a brassói reformátusságot, emiatt a következő évtizedekben alig jegyeztek fel róluk valamit. A megmaradt

* Ambrus Mózes (Brassó, 1998) a Fogarasi Református Egyházközség helyettes lelkipásztor. Középiskolai tanulmányait Brassóban végezte az Áprily Lajos Főgimnáziumban. 2016-tól 2022-ig a KPTI hallgatója. A 2020–2021-es, illetve a 2021–2022-es tanévben a Sapiientia Hungariae Alapítvány Collegium Talentum programjának ösztöndíjasa. Érdeklődési és kutatási területei: a brassói reformátusság története, a lerombolt brassói református templom története, a dél-erdélyi reformátusság 20. századi története.

¹ Molnár János: *A Brassói magyarság és ev. Ref. egyház története*. A brassói ev. ref. egyházkebeli tanács kiadása, Brassó 1887, 75–76.

² Gödri János: *Brassai Evangyelika Magyar Ekklesiának historiája*. Brassói Evangélikus-Lutheránus Egyházközség – Brassói Lapok Kiadó, Brassó 2013, 14.

reformátusok egy része vélhetően visszatért a római katolikus közösségbe, amely a tábornoknak köszönhetően újra saját templommal rendelkezett a városban. Kezdetben csak az osztrák katonák tartoztak a katolikus gyülekezethez, de az egyházi iratok számbeli növekedésről számolnak be, amely elsősorban a magyar népességnek köszönhető, ezért tűnik igen valószínűnek, hogy a megtépázott református gyülekezetből sokan tértek át a katolikus hitre.³

Vélhetően a reformátusok egy része evangélikussá lett, hiszen a magyar lutheránusoknak saját lelkipásztoruk volt. Ezek a lelkészek javarészt szász származásúak vagy szlovákok voltak. Később Szeli György⁴ leszármazottai is brassói lelkészek lettek, közülük a legkiemelkedőbb Szeli József volt, aki az egyház akkori ügyeit s az addigi lelkészek névsorát is feljegyezte. Ám ezek a lelkipásztorok nem kedveztek a reformátusoknak, Szeli egyenesen „dögletes tudománynak”⁵ nevezte a kálvinista hitet. A hagyomány szerint ebben az időszakban háromszéki református lelkipásztorok látogatták a brassói kálvinista közösséget.

1764-ben végleges csapást akartak mérni a brassói reformátusokra. Ebben az esztendőben megtiltották a háromszéki papoknak, hogy a brassói reformátusoknak istentiszteletet tartsanak. A szájhagyomány szerint a reformátusok ebben az időszakban a városon kívül, a mezőn gyűltek össze titokban, hogy református módra úrvacsorázzanak.⁶

1766-ban azonban mégis kedvező fordulat állt be: a reformátusok az 1764-es rendelet miatt panaszt nyújtottak be a Főkormányzónak. Beadványukat kedvezően bírálták el, s törvényben rögzítették, hogy a háromszéki papok minden nagyobb ünnepen (sátoros ünnepen) úrvacsorát oszthatnak a városban.⁷ Ez valószínűleg volt a reformátusoknak, s erről tanúskodnak bizonyos ingóságok, melyek ebből a korból maradtak az utókorra:

1. egy perselyes láda, melynek felirata: „Nagy Szabó Ferencz és Csornai Dániel a persely pénzből csináltatták a kálvinisták számára 1769-ben.”

³ Molnár János: *i. m.* 78.

⁴ Szeli György csallóközi származású lelkipásztor volt, aki kezdetben csak tanulmányútra érkezett Erdélybe, majd meghívták brassói iskolamesternek és csernátfalusi lelkipásztornak. 1668-ban választották meg brassói lelkipásztornak. Bár Erdélybe érkezésekor kálvinista tanokat vallott, Szeli György idővel nyíltan lutheránusnak nyilvánította magát. Szeli kizárólag ostyával volt hajlandó az úrvacsorát kiszolgáltatni, s a kálvini tanokat vallókat nem ismerte el egyháztagnak. A kálvinistákat kitiltotta a Klostrom utcai magyar templomból. A református hívek I. Apafi Mihály fejedelemhez fellebbeztek. A kálvinistákat kizáró lelkipásztort Apácára helyezték át.

⁵ Szeli József kézírata. 23. §

⁶ Molnár János: *i. m.* 78.

⁷ Dr. Ménessy Pál: *A brassói református egyház története*. Brassói Lapok Kiadó, Brassó 2013, 43.

2. Két úrasztali terítő, feliratuk: „Özvegy Kövér Judith 1768.”

3. Egy ónkanna, melynek felirata: „Isten dicsőségére csináltatott 1777-ben.”

Molnár János jegyezte fel, hogy ebben az időszakban akkorára nőtt a gyülekezet lélekszáma, hogy már nem kényszerűségből tartották a mezőn az istentiszteletet, hanem azért, mert nem volt olyan épület, ahová befértek volna.⁸ Ez a számbeli gyarapodás nem más felekezetűek áttéréséből adódott, hanem sokan költöztek a környező településekről (főleg Háromszékről) Brassóba.

Ebben az időszakban Gödri János volt a brassói magyar lutheránusok lelkipásztora, az ő lelkészsége alatt, 1777-ben helyezték el a magyar evangélikus templom alapkövét. A templom 1783-ban készült el.⁹ A brassói reformátusság (mint akik hivatalosan az evangélikus gyülekezethez tartoztak) támogatta a templom építését. Ám Gödri megszerezte az Enyedi családot támogatóul, amely elegendő anyagi forrást biztosított a templom felépítéséhez. Így hiába kérték a kálvinisták, hogy évente hatszor vehessenek úrvacsorát saját szokásuk szerint a templomban, Gödri János kérésüket elutasította, s mindazt a pénzt, amivel támogatták a templom felépítését, visszaadta.¹⁰

Gödri az evangélikus templomépítésről írt krónikájában külön fejezetet szentelt ennek a kérdésnek, amelynek ezt a címet adta: *A Bolonyában lakó Cálvinistáknak templomunkhoz formált hazug és hamis praetensiojokról.*¹¹ Ebben elismerte, hogy a reformátusok is adtak pénzt a templomépítésre, de hangsúlyozza, hogy milyen csekély összeg volt az (állítása szerint 86 magyar forinttal járultak hozzá, miközben ő maga 2500 forintot szerzett a munkálatra). Gödri szerint az evangélikus hívek sem akarták beengedni a reformátusokat az új templomba, azt hangoztatták, hogy inkább lerombolják azt, mintsem beengedjék a reformátusokat. Az ellenségeskedés odáig fajult, hogy a reformátusok végül kazuális alkalmakra sem kérték fel Gödrit. Korábban, ha valaki meghalt, úgy tűnik, hogy saját lelkészük nem lévén, Gödrit kérték fel addig a szolgálat elvégzésére, amit külön megfizettek neki. De Gödri feljegyezte, hogy a templomvita után a reformátusok inkább megvárták a pénteki piacnapot, hátha valamelyik református pap bemegy a városba vásárolni, és így azt kérték fel a szolgálat elvégzésére. „Inkább adnak a papjuknak egy forintot, mintsem Gödrinek egy pénzt.”¹²

⁸ Molnár János: *i. m.* 81.

⁹ Balázs János: *Brassó – történelmi városkalauz.* Tortoma Kiadó, Barót 2013, 128.

¹⁰ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása.* Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, Budapest 1873, VI. 249.

¹¹ Gödri János: *i. m.* 154.

¹² Uo. 160.

Gödri nemcsak a reformátusokat, hanem az unitáriusokat is elutasította. Róluk is hasonló gúnnyal ír, mint a reformátusokról. Arius és Socinus maradványainak nevezte őket. Gödri visszautasította az unitáriusok azon kérését, hogy halottaikat a templomból temessék el saját lelkészük szolgálatával.¹³

A brassói reformátusság ebben az időben tett szert igen jómódú pártfogóra, Újvárosi István ügyvédre. Újvárosi szerette volna, hogy a brassói reformátusságnak saját temploma legyen, ám belátta, hogy az összegyűlt összeg erre a célra nem elegendő. Ekkor megpróbálta rávenni Gödri Jánost (másodszor), hogy engedje meg a reformátusoknak az evangélikus templomban való úrvacsorázást. Gödri ekkor ismét nemleges választ adott, sőt a „kálvinista koldusokat” a templomból kirekesztette.¹⁴ Újvárosi úgy nyilatkozott: „ő nem ellensége ugyan, mint ember Gödrinek, de ezen tettét soha meg nem bocsáthatja s ezért még az ítélet napján is vádlóul lép fel ellene”.¹⁵

A református egyház ekkor nem várt toleranciát tapasztalt a szász lutheránus egyház részéről. Molnár János szerint ennek oka abban keresendő, hogy a városban ismét nagyszámú katolikus népesség lett, és a szász evangélikus egyház emiatt a reformátusokban a hitbeli hasonlóságot látta, s szövetségesként gondolt rájuk.¹⁶

A 18. század végén a városban 250 református volt, hozzájuk csatlakoztak azok a munkások, akik Székelyföldről jöttek dolgozni. Számuk így együttesen megközelíthette a 800 főt.¹⁷ Újvárosi befolyásának köszönhetően Brassóban ebben az időszakban Háromszék legjelesebb lelkészeik prédikáltak. A következő lelképásztorok nevét jegyezték fel: Baló, Bakcsi János, Kocsis Imre, Keresztes Máté (későbbi püspök).¹⁸

Annak ellenére, hogy a század végére a református közösség erőre kapott, és kibékült a magyar lutheránusokkal, még mindig hátravolt az önálló egyházköztség megalapítása. Az egész század viszontagságait foglalta össze végrendeletében gróf Bethlen Krisztina: „Brassóban is felesen vannak reformátusok, azokra teljességgel sem püspök, sem consistorium nem ügyel; ott senki sincsen olyan buzgó ember; még úrvacsoraosztásra is alig tudnak egy-egy szegény papot bevinni, azért ezeknek számokra hagyok 1500 forintot.”¹⁹

¹³ Uo. 160–162.

¹⁴ Molnár János: *i. m.* 83.

¹⁵ Uo. 84.

¹⁶ Uo. 85.

¹⁷ Orbán Dániel: *Brassó I. református egyházköztség története*. Államvizsga-dolgozat. KPTI, Kolozsvár 1995, 15.

¹⁸ Dr. Ménessy Pál: *i. m.* 46.

¹⁹ Uo. 48.

Az egyházközség megalakításához ez jó alapnak bizonyult, és ennek bővítésére a hívek eldöntötték, hogy önként fizetnek éves járulékot a gyülekezet javára. 1804-ben Kovács Gábort választották gondnokká. Az egyház pénztárának megalakulása részben neki volt köszönhető, részben pedig Eperjesi Zsigmond püspök testvérének, Eperjesi Annának, aki Brassóban lakott, és nagyobb pénzüsszeget hagyott a gyülekezetre.²⁰

Ezek a kedvező körülmények bátoríthatták a reformátusokat arra, hogy ismét hozzáfogjanak régi álmuk megvalósításához: kérelemmel fordultak a városi tanácshoz, hogy az bocsásson rendelkezésükre megfelelő telket, ahol templomot építhetnek maguknak. A városi tanács ezt a kérést nem utasította el, de feltételeket szabott:

1. Minden reformátust lakhely szerint kellett lajstromba venni.
2. Bizonyítani kellett, hogy megvan az anyagi forrás a templomépítésre.
3. Bizonyítani kellett, hogy a gyülekezet anyagi helyzete megengedi saját lelkiész alkalmazását.²¹

Ezeknek a feltételeknek a teljesítésére, annak ellenére, hogy első látásra nem voltak teljesíthetetlenek, a gyülekezet még nem állt készen. Az akkori püspökhöz, Abats Jánoshoz fordultak segítségért, aki engedélyezte, hogy a templom felépítésére országos gyűjtést szervezzenek. Ezzel kezdetét vette az újabb templomépítési kísérlet.

Helyszínként a hívek a szíjgyártó céh régi omladozó bástyájának helyét szemelték ki. A városi tanácstól ezt a helyet 1805-ben kérték építkezési területként, de a városi tanács ezt a kérést megkerülte. Másik helyet jelöltek ki számukra, amely a Nagy és Fekete utca közti fapiacon volt. A városi tanács ezzel a munkálatot akarta elgáncsolni, ugyanis az a terület nagyobb épület építésére alkalmatlan volt. Ezt a reformátusok tudhatták, mert elutasították a városi tanács ajánlatát.²²

Közben a gondnok és más buzgó egyháztagek elindultak segílyt szerezni az építésre, járták az országot, s eredményes gyűjtés után tértek vissza Brassóba: 7464 forintot gyűjtöttek. Emellé a Főkonzisztórium 6000 forintot ajánlott fel.²³

Ekkor újabb beadvánnyal fordultak a városi tanácshoz, amelyben kérték, hogy a Postarét aljában (a mai megyei könyvtár helyén) jelöljék ki a templom helyét. A városi tanács azonban elutasította a kérést, a területet nem engedte át, hanem

²⁰ Molnár János: *i. m.* 92.

²¹ Dr. Ménessy Pál: *i. m.* 49.

²² Molnár János: *i. m.* 94–95.

²³ Dr. Ménessy Pál: *i. m.* 50.

ehelyett visszatértek régi kérésükhöz, s a szíjgyártók céhének bástyáját ajánlották fel a következő feltételekkel:

1. Ígéretet kellett tegyenek, hogy az ablakokat a földtöltés felett vágják.
2. A templom ajtaja nem a városból fog nyílni, hanem a mezőről.
3. Ha a templomban a református istentisztelet megszűnik, az épület használati joga ingyenesen a városi tanácsra száll.²⁴

A feltételeket a reformátusok elfogadták, de mint utólag kiderült, hiába. Az 1811-es devalváció következtében a templomra összegyűjtött pénz elértéktelenedett, így a reformátusoknak le kellett mondaniuk a templomépítésről.

Ez az újabb kudarc egy évtizeddel késleltette a gyülekezet egyházközséggé szerveződését. Ám ebben az időben több befolyásos és igen módos református költözött Brassóba. Nekik köszönhetően a gyülekezet anyagi helyzete 1821-re stabilizálódott, és ugyanebben az évben sikerült ingatlant vásárolniuk a városban, amely alkalmas volt istentisztelet megtartására, paplaknak és iskolának egyaránt. Ennek az épületnek az átépítése 1822-re befejeződött, és az akkori püspök, Bodola János fel is szentelte.²⁵ 1822-ben sikerült saját lelkésznek meghívni Szabó Lászlót.²⁶ Azzal, hogy végre saját imaháza, parókiája és lelkipásztora is volt a közösségnek, hivatalosan is megalakult a Brassói Református Egyházközség. Illetve, helyesebben mondva, újraalakult egy évszázadnyi megaláztatás után. Örömeiket a következő sorokba foglalva tudatták a világgal:

„Háládatos érzéssel eltölt szíveink még most is örömkönnyekeket fakasztanak fel bennünk, midőn már ma Isten kegyelmességéből elértük azt az óhajtott szempillantást, hogy kevés számból álló, s úgyszólván más vallású nemzet közt megtelepedett, s mindeddig lelkitanító nélkül való, de szent vallásunkhoz a legtisztább tűzzel égő ev. református gyülekezetünk itten nemes Brassó városában több mint 40 esztendei fáradhatatlan igyekezete után az Örökkévalónak tiszteletére szent hajlékot találhatott, melyben már szentséges beszédének szöveteinekét lobogtatni el is kezdette.”²⁷

Szabó László 1822-től 1849-ben bekövetkezett haláláig volt a város református lelkésze.²⁸ Székelyudvarhelyen, Nagyenyeden és Göttingenben tanult, majd

²⁴ Uo. 51.

²⁵ Molnár János: *i. m.* 101.

²⁶ Orbán Balázs: *i. m.* 250.

²⁷ Közli: Orbán Balázs: *i. m.* 250.

²⁸ Csia Pál – Bíró István (szerk.): *Emlékkönyv. Brassói Református Egyházközség, Brassó 1924*, 5.

Algyógyon volt nevelő, onnan hívták meg Brassóba. Az újonnan alakult egyházközséget a Sepsi Református Egyházmegyéhez csatolták.²⁹

Bár az egyházközség megalakult, nagyobb anyagi forrásra volt szükség annak működtetéséhez. Az egyházközség hivatalos megszervezése azonban pozitívan hatott a hívekre, a feljegyzések szerint sokan adakoztak, ki pénzzel, ki pedig úrasztali adományokkal.³⁰ Ám ezek az adományok nem oldották meg a gyülekezet minden gondját. A református hívek tudták, hogy a városi tanács támogatása – mint Brassóban létező és működő egyháznak – nekik is jár. Felhívták a városi tanács figyelmét, hogy biztosítsanak nekik templomépítésre alkalmas területet. Jóllehet imaházat tudtak maguknak vásárolni, ebből a kérésükből azonban kitűnik, hogy arra csak ideiglenes megoldásként tekintettek, s nem mondtak le azon szándékukról, hogy templomot építsenek, ahol méltó módon tarthatják meg istentiszteleteiket. Az egyházközség hivatalos megalakulása azonban ennek az akaratnak a beteljesülését is közelebb hozta, és a következő lelkész, Molnár János idején sikerült is a gyülekezetnek saját templomot építenie.

²⁹ Salamon József (szerk.): *Erdélyi prédikátori tár*. Barra Gábor nyomdája, Kolozsvár 1834, 172.

³⁰ Molnár János: *i. m.* 103.

Abats János esperesi szolgálata: a papi özvegyek és árvák kasszája

A 19. századi erdélyi református egyháztörténeti kutatás eddigi eredményeihez csatlakozva jelen tanulmányban Abats János munkásságának olyan vetületére fogunk kitérni, amely mind ez ideig csupán néhány gondolat erejéig ismert, egészében tekintve feltérképezetlen területnek számít. Amikor a 19. század első néhány évének erdélyi eseményeit lapozza fel a kutató, nem kerülheti el a figyelme Abats János nevét.

Abats Márton lelkész fia, Abats János 1746-ban született Tordán, tanulmányait Nagyenyeden végezte. 1771–1772-ben a franekeri, majd pedig a marburgi egyetem diákja volt.¹ 1774 júniusában tért haza, lelkésszé szentelték, másodlelkész volt Désen. Felesége Csernátoni Vajda Krisztina volt, Csernátoni Vajda Péter püspök lánya, akivel 1777-ben kötött házasságot. (Gyöngyösi János újtordai lelkész, alkalmi költő verset is írt erre az alkalomra.)

1782-ben, Csernátoni Vajda Péter püspök halálát követően a dési gyülekezet főlelkésze lett. 1794-ben generális notáriussá választották. A főjegyzőséggel egy időben töltötte be a dési egyházmegye esperesi tisztségét is. 1795-ben Keresztes Máté püspök halála után a püspöki successio elve alapján Abats lett a püspök. Esperesi címéről lemondott, és kibúcsúzott a dési gyülekezetből.² A kibúcsúzásra 1796. március 16-án került sor, amikor a Róm 15,30–31.33 alapján elhangzó

* Bartichel-Kiss (született Veress) Eszter Orsolya (Maroshévíz, 1997) 2015-ben érettségizett a maroshévízi Kemény János Elméleti Líceum diákjaként, majd felvételt nyert a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetbe, ahol 2022-ben fejezte be tanulmányait. 2021–2022-ben a Genfi Magyar Protestáns Gyülekezet ösztöndíjas lelképásztora volt, a CPCE által szervezett *Young Theologians is Communion* fórum tagja. Részt vett a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszéke által szervezett IV., V. és VIII. Egyháztörténeti Konferencián, ezeknek eredményeképpen született meg két korábbi tanulmánya, mindkettő a 19. századi erdélyi református egyháztörténeti kutatás részeként. Érdeklődési területe: a 19. századi erdélyi egyházi helyzetrajz. Jelenleg a Kézdi-Orbai Református Egyházmegyébe kebelezett csomakőrösi egyházközség lelképásztora.

¹Mózes András: Abats János püspök. In: *Református Szemle*, 61. (1968/5–6), 352.

²Uo. 353.

igehirdetésével elköszönt, és Nagyenyedre költözött.³ Ugyanazon év júliusában, a Magyarigenbe összehívott generális zsinaton megerősítették püspöki hivatalában.⁴

Püspöki szolgálatának idejére (1796–1815) úgy tekinthetünk, mint az addig felmerülő nagy egyházi kérdések megválaszolásának korszakára. Nevéhez köthető a felekezetek közötti áttérések, valamint a vegyes házasságok kérdéskörének megoldása, amelyet a püspöki hivatal elfoglalását követően meg is kellett fogalmaznia. A 18–19. század fordulóján ugyanis halaszthatatlanná vált a házasságkötés egyházi kereteinek kijelölése, miután elődje, Keresztes Máté püspök 1795-ben a Főkonzisztórium jóváhagyásával körlevelet bocsátott ki az 1791. évi 53. és 57. törvénycikkelyek alkalmazásáról. Keresztes körlevelét ellenszenvvel fogadták, mivel a törvény magyarázata rendjén eltéréseket véltek felfedezni az addig bevett szokással szemben (a vegyes házasságok esetén az esketést végző lelkipásztor felekezetének tekintetében), így annak kibocsátását követően Batthyány Ignác római katolikus püspök kérte a körlevélben kijelentettek átfogalmazását. Erre Keresztes Máté szolgálata idején nem kerülhetett sor 1795-ben bekövetkezett haláláig, így az őt követő Abats Jánosra hárult a feladat, hogy erre a kérdésre kielégítő választ találjon, ezt pedig meg is tette 1798-ban.⁵

Az egyház hitvallásos voltának kiemelése, a hitvallások ismerete és ismertetése szintén püspöki tevékenységének fontos gondolata volt, de a házasság védelme az újrafogalmazott törvénycikkely mellett is kiemelkedő jelentőségű volt számára. Szintén nevéhez köthető a ma is ismert ünnepélyes alkalom, a konfirmáció bevezetése, amelyet megelőzött Abats konfirmációs ágendájának összeállítása. Az 1810. évi szárazajtai generális zsinaton a 28. tárgysorozati pontban beszéltek a konfirmáció széles körű elfogadásáról és bevezetéséről.⁶

³Uo.

⁴Uo. 39.

⁵Veress Eszter Orsolya: A házasságkötés szabadsága a 19. század első éveiben. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Határtalanul a határok között. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2020.

⁶„Minekutánna a gyermekecskék mester keze alatt fundamentumot vetvén annyira nevedeknek, akkor végye által őket a tiszteletes pap, és tanítsa szorgalmatosan a tavaszi és nyári vasárnapokon az isteni tisztelet után való órákon, és kétszer egy esztendőben, úgymint Virágvasárnapján és Adventi communio előtt való vasárnapon az újonnan elkészített ifiakat a kiadott ezen norma szerint megvizsgálván a nép előtt extraordinarie szolgáltatassa ki nekik az Úr vacsoráját, és így confir-málja. Ezen közönséges renden kívül való élés ad mintegy külső méltóságot ezen Isteni Szent szerzeménynek, e győzi meg a rendes szokáshoz ragaszkodó elméket annak szentségéről, e győz meg kit-kit arról, miképpen kellyen előre készülni, az apostol mondása szerint magát megpróbálni, hogy nem immel-ámmal, hanem tanús készülettel és tisztelettel éllyenek az úri szent vacsorával.” FőkonzLvt 233/1810. A konfirmáció bevezetéséről ld. Kolumbán Vilmos József: A konfirmáció bevezetése az Erdélyi Református Egyházban. In: *Református Szemle* 104. (2011/6), 637–650.

A fentiekből kitűnik, hogy Abats püspöki tevékenysége akkori és mai egyházi életünk nagy jelentőségű megvalósításainak tekintetében irányadó lehet, hiszen olyan döntések meghozatalánál merül fel neve, amelyeket ma is fontosnak tartunk. A 19. századi erdélyi egyházi élet meghatározó alakja tehát püspökként, ha pedig ezt példákkal is alátámaszthatjuk, felmerül a kérdés: hol és miként tevékenykedett Abats János azelőtt, hogy a püspöki széket elfoglalta volna? Arról, hogy Abats milyen püspök lehetett, talán többet megtudunk, ha megvizsgáljuk püspökség előtti munkásságát. Ha a dési egyházmegye levéltárában keressük Abats nevét, akkor nyomon követhetjük az ő haladását is az egyházi tisztségek betöltése tekintetében. Jelen tanulmány tehát az esperes Abats Jánoshoz szeretne egy lépéssel közelebb vinni bennünket, így 1792-be fog kalauzolni, a dési egyházmegye esperesének tevékenységéhez és az özvegy-árva kassza létrehozásához.

A Dési Református Egyházmegye

A Dési Református Egyházmegye a 16. század második felében alakult meg, az egyik legjelentősebb erdélyi egyházmegyeként. Megalakulása időszakában igazán nagy kiterjedésű egyházmegyének számított, filiák nélkül is 71 egyházközséget számolt. Éppen nagysága miatt döntöttek úgy, hogy az 1624. évi nagyenyedi zsinaton az egyházmegyét kettéosztják, mégpedig a Szamos határvonalán. Így a Szamostól nyugatra eső településeken levő gyülekezetek maradtak a dési egyházmegye részei, míg a tőle keletre levő települések egyházközségei a széki egyházmegyéhez kerültek.⁷

Az egyházmegye lélekszámáról az első adatunk a 18. század derekáról való. Benkő József adatai alapján tudjuk, hogy 1766-ban 2499 felnőtt férfi és 2465 felnőtt nő élt a dési egyházmegye gyülekezetiben. Az egyházmegye legnépesebb egyházközsége a dési volt 1419-es lélekszámmal, ezt követte a désaknai 544 fővel, majd további két gyülekezet, amiben a lélekszám meghaladta a 200-at, a többi esetében pedig nagyjából 100 fős gyülekezetekről beszélhetünk. Lélekszáma tekintetében tehát elmaradt az átlagostól, főként azért, mert a 17. század első felének háborús konfliktusai alapjaiban változtatták meg a térség demográfiai összetételét, és így a korábban magyar többségű települések zömében román többségűvé váltak. Míg a 16. században még minden kétséget kizáróan magyar többségű területnek számított, a 17. században ez megváltozott.⁸

⁷ Kolumbán Vilmos József: A dési református egyházmegye a 17–18. században. In: Gáborjani Szabó Botond (szerk.): *Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen 2015. 43–44.

⁸ Uo. 50–51.

A szórványosodás nagyarányú elterjedése után megmaradt magyar közösség életben tartásában nagy szerepe volt az egyháznak, amelyben azonban újra és újra felmerülő gond volt a fizetésképtelenség és az, hogy a gyülekezetek nem tudták önállóan fenntartani magukat, lelkészüket, mesterüket. Több település esetében a fizetési gondok megoldása a patrónusokra hárult, akik jelentős mértékben járultak hozzá a lelkészi és mesteri fizetésekhez, adományaikkal a gyülekezetek fenntartásához, illetve finanszírozták a felújítási és építési munkálatokat.⁹

Azzal tehát, hogy nagy vonalakban magunk elé képzeljük a 18. századi dési egyházmegye életét és működését, amely lényegét tekintve hasonló mederben haladt az elkövetkező évszázadban is, közelebb kerülünk témánk fő kérdéséhez, az özvegy-árva kassza létrehozásának igényéhez. Ahogy ugyanis levonhatjuk a következtetést, hogy a többihez képest a dési egyházmegye esetében szegényebb közösségről, szerényebb lelkészi és mesteri fizetésekről beszélhetünk, elérkezünk Abats János esperes egyik jelentős megvalósításához.

Jelen tanulmány alapját a papi özvegyek és árvák kasszájának létrehozásáról szóló jegyzőkönyv anyaga alkotja, amely nyomán elindulhatunk a kassza működési alapszabályzatának fonalán.¹⁰ Ezt követően felmutatunk néhány olyan példát, amely a kassza gyakorlati hasznára mutat rá, illetve arra, hogy a létrehozását követő évekből nem találtunk ugyan pontos számadatokat, azonban bizonylatok és átvételi nyugtatók állnak rendelkezésünkre, amelyek bizonyítják, hogy a kassza működött. Végül a kassza későbbi újraértelmezése, alapszabályzatának a bővítése, kiegészítése kerül terítékre.

Az özvegy-árva kassza létrehozása, alapszabályai

A kassza létrehozására Abats János esperessége, valamint Fosztó Benjámín jegyzősége alatt került sor 1792-ben, elsődleges célja a következő volt: „...hogy ezen cassába békifizető személyeknek özvegyei és árvái a ben írt módok és törvények szerint ezen cassának jövedelmét vehessék és használhassák”.¹¹

Az elképzelés létjogosultságát elsősorban azzal indokolták, hogy a szegény özvegyekre és árvákra különösképpen fontos a társadalomnak odafigyelni, közülük is azonban kiemelkedő odafigyelésre szorulóknak találták a lelkészek özvegyeit és

⁹Uo. 53.

¹⁰Dési Református Egyházmegye Levéltára, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (EREL), Papi özvegyek és árvák cassájának protocolluma, 1792. J/1.

¹¹Uo.

hátrahagyott árváit, hiszen a nem túl magas lelkészi fizetés következményeként a lelkészek haláluk után sem hagytak jelentősebb megélhetési forrást szeretteikre. A dési egyházmegyét úgy határozták meg 1792-ben az egyházmegye előljárói, mint ahol a lelkészi jövedelmek a legkisebbek voltak, „a legszegényebb papokat tartja a maga kebelében”, ennél fogva pedig különösen fontosnak találták a lelkészek családjainak támogatását.

Az özvegy-árva kassza megalakulásának feltételeiről 9 pontban határoztak, amelyekből kiderül az, hogy mi volt a kassza működési alapelve, és milyen rendszer szerint válhatott valaki annak tagjává és kedvezményezettjévé.

Elsőként megállapították azt, hogy a kasszába befizetni kívánó lelképásztor három lehetőség közül választhat: azért, hogy mindenki a maga jövedelméhez mértén tudjon kedve szerint csatlakozni, a lelképásztor eldönthette, hogy az első „osztályba” kíván belépni, ahová évente 120 dénárt kell befizetnie, vagy a második csoportnak kíván részese lenni, aminek ára évi 80 dénár, esetleg a harmadik kategóriába, ahová 40 dénárt kellett évente befizetnie. Az ezekből a befizetésekből, illetve más forrásokból gyűlt összegből (adományok) részarányosan kívántak fizetni szükség esetén a hátrahagyott özvegyeknek és árváknak, mégpedig a következő elosztás szerint: az első kategóriába tartozó lelkészek hozzátartozói három részt kapnak majd, a második kategóriába tartozók családtagjai két részt, míg a harmadik kategóriából egy részt kapnak majd a hátrahagyottak, a kiosztandó összeg arányait tekintve.

Az alapszabályzat második pontjában hozzátették, hogy ha a kasszához csatlakozók gyermekei mindkét szülőjüket elveszítenék, vagy ha a csatlakozott lelkész valamilyen oknál fogva papi hivatalát nem folytathatná, de erkölcsös magatartásával nem sugallja azt, hogy ez önhibájából, esetleg fegyelmi eljárás révén következett volna be, hátramaradott hozzátartozói szintén részesülnek a támogatásban. Ha azonban a lelkészt erkölcstelen életmódja miatt függesztenék fel, vagy pedig a felesége özvegyiségében erkölcstelen életmódot folytatna, akkor ez alapján a lelképásztor hozzátartozóit kitiltják a támogatottak köréből. Hasonlóképpen, ha az özvegyen maradt asszony újra férjhez megy, ennek folytán pedig az önszegélyzőhöz csatlakozott férje nevét elhagyná, abban az esetben sem részesül a támogatásban, a gyermekeik azonban az özvegynek járó részt megkaphatják.

A szabályzat harmadik pontjában rögzítették, hogy a kasszához való csatlakozás lehetősége minden, az egyházmegyébe bekebelezett lelkész és mester előtt nyitva áll. Ha valaki befizet valamely kategóriába, később pedig más egyházmegyébe kerül át, továbbra is tagja maradhat a kasszának akkor, ha évente befizeti az oda

járó összeget. Ha azonban valaki egy idő után már nem fizeti az évenkénti részt, az addig befizetett összeget nem kaphatja vissza, támogatást pedig annak összegéből nem várhat – tehát családja nem lesz annak kedvezményezettje.

A negyedik pontban arról olvashatunk, hogy ahogyan az egyházmegyéből más egyházmegyébe költözött lelkipásztorok és mesterek továbbra is a kassza tagjai maradhattak, úgy attól sem zárkóztak el, hogy más egyházmegye lelkipásztorának és mesterének megengedjék a befizetők közé való csatlakozást. Rájuk is ugyanúgy vonatkozott a rendszabályzat, aminek értelmében ha évente fizetnek, akkor számíthatnak a támogatásra.

Az ötödik pontban a kasszáért felelős személyt jelölték ki a tractus directora személyében. Az ő feladata volt az, hogy az esperes tudtával évente összegyűjti a pénzt, és a Gergely pápa napi parciális idején számot ad a jegyzőnek és az egyházmegye tagjainak a befolyt és kiadott összegekről.

Fontosnak tartották, hogy a kassza védelméért, valamint a rendszer működőképességének fenntartásáért és biztosításáért a javaslatot bemutassák a generális zsinatnak, amelytől megerősítést reméltek. Kérésük az volt, hogy az egyházmegyei vizitációk alkalmával vegyék számba a kassza egyenlegét, jövedelmét, és a kiadott összegekről számot adjanak. Az egyházmegye elöljárói pedig igyekezni fognak, hogy a kasszában levő összeget akkor, ha sok pénz is összegyűl, minden körülmények között kizárólag a kijelölt célra fordítsák. Emellett fontosnak tartották lejegyezni azt is, hogy nem szeretnék, ha a kasszából pénzt felvevő özvegyek és árvák ettől a javadalmazástól függetlenül a zsinattól az ő megsegítésükre kijelölt összeget nem kapnák meg, hiszen a két támogatás egymástól független. Kiemelték, hogy arra az esetre való tekintettel, ha az egyházi főhatóság valaha elvonná a kasszában lévő összeget, és másra kívánná fordítani, mint ami annak a célja, szeretnék, ha a zsinat elővigyázatosságból biztosítaná őket afelől, hogy az özvegyeknek és árváknak kijáró összeget mindig odaadják. Azt pedig, hogy kiknek kell odaadni, kiknek jár ebből a pénzből, majd a generális vizitáció jegyzőkönyvéből tudni fogják.

Ugyanezt a biztosítékot kívánta Abats esperes a Főkonzisztóriumtól is, és kérte, hogy amellet, hogy óvják a rendszer helyes működését, erősítsék és tartsák meg lehetőségeik szerint ezt a kezdeményezést a jövőre nézve is.

A jegyzőkönyv 8. pontjában arról olvasunk, hogy a pénztár a létrehozása pillanatában kis tőkével rendelkezett, kevesen voltak a befizetők, így arra kérték a patrónusokat és patrónákat, hogy adományaikkal támogassák a kezdeményezést. Az alapszabályzat befejező része rámutat arra, hogy meggyőződésből és komoly

elhatározással indították útjára a pénztárt, abban bízva, hogy a tervezet sokaknak hasznára és megsegítésére lesz majd:

„Mindeneknek felette pedig ajánljuk ezen jó célra szándékozó igyekezetünket és ennek egész állapotját amaz özvegyek örzőjének és árvák Atyjának, az Úr Istennek, ki az ő szentséges helyében lakozik és vigyáz mindenekre (Zsolt 78 b). Tekintsen kegyelmesen e mi tiszta szívből származó áldozatunkra és isteni szolgálatunkra (Jak 1,27). Kedvelje ezt és fogadja a Jézus érdeméért, úgymint szepplő nélkül valót. Ne engedjen soha minékünk és a mi utánunk következőknek olyan özvegyeket, kik élvén megholtak légyenek (1Tim 5,6). Sem olyan árvákat, kiken senki ne könyörüljön (Zsolt 109,12). Hanem légyenek a mi özvegyink megbecsülendők, árváink istenfélők (1Tim 5,3). Vegye fel az Úr Isten ezeket az ügyeket, és szolgáltasson ezeknek ítéletet és igazságot (5 Móz 10,18). Adja tudtára mindeneknek, hogy átkozott valaki elfordítja az özvegynek törvényét, istentelen, aki megnyomorítja az árvát, és ekképpen a mi rendelésünkben is, özvegyeinket és árváinkat megnyomorítani ne engedje. Rendeljen az Úr Isten olyan kegyes szívű Jóbotak akik a mi özvegyeinknek és árváinknak szíveket megvigasztalják (Jób 20,13), és tudjanak könyörülni azokon. Rendeljen olyan Elizeusokat a kik ezekkel kevés olajjokat csudalatosan megszorítsák (2Kir 4,1.7), és ekképpen mondja az Úr Isten minékünk: Had el a te árváidat és én eltartom azokat (Jer 49,11), és a te özvegyid énbennem vessék reménységeket.”

A fentiek alapján megállapítható, hogy Abats János esperes kezdeményezése a maga nemében egyedinek számított, és a körülményeket figyelembe véve nagy jelentőségű lépésnek bizonyult. Az a tény ugyanis, hogy éppen a legszegényebb egyházmegye vezetése indította útnak az özvegy-árva kassza tervét, egyrészt érthető, hiszen, amint az indoklásból is megtudhatjuk, a kis fizetés éppen arra vezette a lelkipásztorokat és mestereket, hogy elgondolkodjanak a családjuk jövőjén, azon, hogy szeretteik ne nélkülözzenek haláluk esetén. Másrészt azonban merész döntésnek bizonyult éppen ott létrehozni egy efféle, évenkénti befizetést igénylő rendszert, ahol a legbizonytalanabbnak tűnt a megélhetés. Ennek következményei azonnal érezhetőek voltak, hiszen éppen ezért hívták fel a figyelmet már az alapító dokumentumban is arra, hogy patrónusok támogatására lesz szükség ahhoz, hogy célba érjen az igyekezet. A kasszából érkező támogatás kifizetését a lelkipásztor és családja erkölcsös életmódjához is kötötték, figyelmeztetve ezzel a befizetőket, hogy szolgálatukban tanúsított tiszta életvitelük és családtagjaik életvitelének tisztasága kifejezetten mérvadó az egyházmegyei vezetés számára.

Az alapszabályzat végén a generális zsinat, a Főkonzisztórium, mindenképpel pedig Isten gondviselésébe ajánlották a kassza megmaradását és gyarapodását.

Az özvegy-árva kassa működése

1794-ben, két évvel a kassa alapszabályzatának kiadása után, báró árva Kemény Ágnes, báró Bánffy Sándor özvegye végrendeletében 400 magyar forintot adományozott az özvegy-árva kassa javára.¹² Az adomány átadását Bánffy György báróra bízta azzal a megkötéssel, hogy a rendelt célra szánja a kijelölt összeget. Emellett a Főkonzisztórium figyelmébe is ajánlotta végrendeletében az összeg hiánytalan kézbesítését. Későbbi feljegyzésekből kiderül, hogy az adományozni kívánt összeg 1802-ben a megnevezett Bánffy György báró tulajdonába került, aki azonban nem továbbította azt a kassa javára. 1827-ben, többszöri utánajárást követően még mindig hiányzott az összeg a kasszából. Nem találtunk arról feljegyzést, hogy végül megtörtént-e a befizetés, de arról igen, hogy a kassa megbízottja időről időre kereste és kérte annak átadását.¹³

A kasszáról szóló levéltári iratokban ezt követően csupán az évtizedekkel annak létrehozása utáni időszakból származó bizonylatokkal találkozhatunk, példaképpen egy 1835-ből származó bizonyáglevéllel, ami Szász Gergely ördögkeresztúri pap tagságát bizonyítja,¹⁴ aki a harmadik kategóriába lépett be. Majd három 1846-ban írt nyugtával is találkozhatunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a kasszából kiadtak mindhárom esetben tizenegy magyar forintot és harminckét dénárt a befizető lelkészek özvegyeinek, illetve árváinak.¹⁵ Szintén egy 1846-ból származó feljegyzésből tudhatjuk, hogy arra is volt példa, hogy az esperes átvette a kifizetésre szánt összeget, majd azt továbbította az özvegyeknek és árváknak, akiknek járt az összeg.¹⁶

Mindezek nyomán megállapíthatjuk, hogy a kassa elindítását követően érdeklődés mutatkozott, viszont az ezt követő évekből nem találtunk olyan adatot, ami támaszpontot jelentene annak működésére nézve. Azt tudjuk, hogy 1808-ban várták a végrendelet szerinti adományt, tehát ennek a ténye a kassa működésére utal, 1827-ben szintén, viszont a tagságról szóló iratot követő évtizedekről már többet tudunk. Főként, mivel 1846-ban kezdeményezték a kassa alapszabályzatának kiegészítését is, a következő évekről pedig, 1846-tól 1903-ig, pontos számadás áll a rendelkezésünkre, ami arra utal, hogy az özvegy-árva kassa ebben az időszakban biztosan működött.

¹² Báró árva Kemény Ágnes, báró Bánffy Sándor özvegye végrendeletileg 400 magyar forintot hagy az özvegy-árva kassa javára, 1794. EREL, DészEhmLvt, J/2.

¹³ Instructio, 1808, 1827. EREL, DészEhmLvt, J/3,4,5,6,7.

¹⁴ Bizonyáglevél, 1835. EREL, DészEhmLvt, J/8.

¹⁵ Nyugtatvány, 1846. EREL, DészEhmLvt, J/9.

¹⁶ Nyugtatvány, 1846. EREL, DészEhmLvt, J/10.

Pótló alapszabályok megfogalmazása, elfogadása

A dési egyházmegye vezetése 1846-ban úgy döntött, hogy szükségszerűvé vált az özvegy-árva kassza megreformálása, amit főként azért láttak megvalósíthatónak, hogy úgynevezett pótló szabályzatot adtak ki, amit jóváhagyásra felterjesztettek a generális zsinat és a Főkonzisztórium elé. A rendelkezésünkre álló jegyzőkönyv, amiből erre nézve adatokat találunk, 1849-ből származik, hiszen a feljegyzés beszámol arról, hogy az eredeti jegyzőkönyv az 1848-as események ideje alatt elpusztult, viszont a zsinati határozat nyomán rekonstruálták azt.¹⁷

A pótló alapszabályzat bevezetéséből megtudhatjuk, hogy az 1792-ben létrehozott pénztárát 1794-ben a generális zsinat és a Főkonzisztórium elfogadta és megerősítette, ez az elismerés azonban nem vezetett a kassza gyarapodásához. A jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy az egyházkerületben elsőként létrehozott pénztár, amely a legszegényebb egyházmegyében működött, szűkös anyagi tartalékkal rendelkezett. Azt azonban nem vitatták, hogy erre a pénztárra szükség van, éppen ezért tartották fontosnak az annak feljavítására néző intézkedések fogantatását, amelyek révén azt várták, hogy több taggal és gazdagabb anyagi alappal rendelkezik majd, valamint átláthatóbb kezelési módszert követve fog működni. Az egyik szabály, aminek bevezetését javasolták a pénztárhoz csatlakozók számára a növelése érdekében, abból állt, hogy a lelkipásztorok szabad döntése szerinti csatlakozás helyett szeretnék kötelezővé tenni az özvegy-árva kasszába való belépést a lelkészek és mesterek számára egyaránt. A javaslat létjogosultságát azzal indokolták, hogy sokan az egyházmegye lelkipásztorai és mesterei közül nem kívántak belépni a kasszába, mivel látták annak a „pangását”, ugyanakkor hozzátették, hogy azért szűkös a pénztár költségvetése, mert kevesen csatlakoztak hozzá. Emellett megemlítették, hogy az sem biztató az újonnan az egyházmegyébe érkezetek és a még nem csatlakozottak számára, hogy néha azok is kezelik a kasszát, akik nem tagjai annak, így a kezdeményezés komolysága megkérdőjelezhetővé lett. A bizonytalanságok megszüntetésére a következő javaslat született a zsinaton tanácskozók részéről: „meggyőződésünk azonban részleges zsinatunk, esmérve egyházaink állását, tudván az élet változó eseményeit, hogy még azok is, kik gazdaságuk jól mentén elbizakodva azt vélik, hogy eléggé biztosítják özvegyeik s árváik sorsát, könnyen jutnak oly állapotra, mely a mások segédelmét igényli, szükségesnek ítéli zsinatunk minden tiszteletes atyafinak és mesternek az intézetbe való múlthatatlan

¹⁷ A Dézsi ev. ref. egyház vidék özvegy-árva gyámintézetének jegyzőkönyve, 1849. EREL, DészEhmLvt, J/12.

beleállítását.”¹⁸ Azokra nézve, akik az eredeti alapszabály szerint már tagjai a pénztárnak, nem kívánnak változást bevezetni, viszont akik nem tagok még, azokat felszólítják az új szabályzat szerinti taggá válásra. A tervezet szerint fél év állna rendelkezésére azoknak, akik a pótló alapszabályzat megfogalmazásának idejéig nem voltak tagjai, hogy annak elfogadása után válasszák ki azt a kategóriát, amelybe be szeretnének lépni.

Ugyanakkor megerősítették azt is, hogy az önszegélyző pénztár jó működéséért és a tőke gyarapításáért ösztönöznek mindenkit az önkéntes adományokra.

Másrészt arról is szó esett, hogy aki tehetett, a kötelezőnél több pénzzel is csatlakozhatott, több részvényt is befizethetett egyetlen személy, valamint a különböző büntetésekből befolyó összegeket is a kasszához szerették volna csatolni. Javaslat született arra nézve is, hogy a lelkipásztorok és mesterek házasságkötésük rendjén fizessenek, a lelkipásztorok két pengő forintot, míg a mesterek egyet.

A pénztár kezelésére vonatkozó javaslatok között a tőke és kamatok kiszámítására, a kifizetendő összegek kiadási módjára vonatkoztak. Javasolták, hogy a tavaszi parciális zsinatokon mutassanak be számadást a pénztár egyenlegéről, számoljanak be arról, hogy kik a támogatásra jogosultak, és így folyamatosan nyomon követhető lenne a pénztár helyzete.

Felmerült annak a lehetősége is, hogy a pénztárból lehessen kölcsönözni, amit a szabályokat megfogalmazó bizottság ajánlott a lelkipásztoroknak és mestereknek egyaránt, azzal a kikötéssel, hogy olyan összeget kölcsönözhetnek, aminek törlesztése nyomán nem veszítik el teljes vagyonunkat, ha rövidebb időn belül nagyobb részletet kell törleszteniük.

A pótló alapszabályokat megerősítés végett továbbküldték, abban bízva, hogy a generális zsinat és a Főkonzisztórium jóváhagyja azokat, és így, reménységük szerint, a kassza gyarapodni fog majd, és betöltheti azt a célt, amelyre nézve annak idején Abats János esperes előljárásával a dési egyházmegyében megálmodták.

A generális zsinaton tárgyalták a pénztár ügyét, és határoztak is a pótló alapszabályzat kérdésében. Észrevételeket közöltek, amelyek komolyan vétele mellett hajlandók elfogadni a javaslatokat. Ezek között elsőként tértek ki arra, hogy a pótló szabályok megfogalmazói kötelezővé tennék mindenki számára a pénztárhoz való csatlakozást, és hozzátették, úgy találják, hogy azok esetében, akik már régebben az egyházmegyében végzik a szolgálatot, de nem kívántak a kasszába belépni, ez a szabály alól felmentést adhatnának, de továbbra is ajánlják az önkéntes belépés le-

¹⁸ A Dési ev. ref. egyházi kerületben 1792ben fölláttatott papi özvegy-árvai intézet gyarapítására s helyesebb kezelésére intézett pótló alapszabályok, 1846. EREL, DsEhmLvt, J/12.

hetőségét. Az egyházmegyébe újonnan érkezettek esetében azonban egyetértettek azzal, hogy bekebelezésükkel a kasszába befizetők sorába is kötelező módon csatlakozzanak. A generális zsinat tehát e tekintetben engedékenyebben fogalmazott, és a határozat csupán részben engedélyezte a kötelező módon történő csatlakozás törvényének bevezetését.

A zsinati határozatból kiolvasható a nemtetszés azzal a tervezett szabállyal szemben is, hogy egy lelkipásztor vagy mester egynél több részvénnel is beléphessen a kasszába. Efelől úgy nyilatkoztak, hogy nem tartják ezt a megoldást célirányosnak. Kiegészítették főként megfogalmazás tekintetében a pap és mester esetében a házasságkötéskor befizetendő összeg címét: ahelyett, hogy házasságkötése miatt kellene fizetnie, inkább úgy fogalmazzanak, hogy házasságkötése rendjén a pénztár növelése miatt szeretne adományozni a lelkipásztor 2, a mester 1 pengő forintot.

A kölcsönzés dolgában a zsinat úgy határozott, hogy a kassa felügyelői és kezelői semmilyen szín alatt ne legyenek jogosultak a kölcsönre.

A generális zsinat ajánlotta a parciális zsinatnak, hogy az általuk javasolt módosítások bevezetésével a tervezetet terjesszék fel a Főkonzisztóriumhoz. Ezt meg is tették, és az egyházi főtanács szintén közölte határozatát a kérdésben. Elsősorban a tőke és kamatok számításának és kezelésének kérdésköréhez szóltak hozzá, mégpedig azon okból, hogy a szabályzatban nem találták érthetően kifejezve azt, hogy pontosan miből is szeretne a kassa az özvegyeknek és árváknak fizetni szükség esetén. Ennek tisztázására szólították fel a tervezet előkészítőit, azért is, hogy módszerük valóban elérje célját, és kívánatosabbá tegye a lelkipásztorok és mesterek előtt a csatlakozást, ha nyilvánvalóan látják, hogy a pótló szabályok bevezetése nyomán kialakult kezelési rendszer gyarapítja annak anyagi alapját. Felhívták a figyelmet az egyszerűbb ügyvitelre és számadásra is, ennek gyakorlatára nézve útmutatást adtak.¹⁹ A kamat fizetésére nézve a következőt állapították meg: „azon rendelkezés, hogy a kamat a tőke kiadásakor, s máskor is előre vétessék fel, nem látszik helyesnek [...], jobb lenne a helyett a félévenkénti utólagos kamat fizetést állítani meg [...], kötelezván az adósokat a kamat pontatlan fizetése esetére a közintézeti minden pénztáraknál levő büntető kamat fizetésére”.²⁰

A határozat negyedik pontjában a generális zsinati határozatnál szigorúbbat javasolnak, hiszen míg a kölcsön felvételének lehetőségét a zsinat korlátozta azzal, hogy a kassa kezelői ne vehessenek fel kölcsönt, a Főkonzisztórium kimondta,

¹⁹ A méltóságos egyházi főtanács határozata ugyan e tárgyban, 1847. EREL, DésEhmLvt, J/12.

²⁰ Uo.

hogy meglátásuk szerint egyetlen intézeti tag sem vehet fel kölcsönt a pénztárból.

Végül pedig a kassa kezelésének gyakorlatára nézve hasznos tanácsokkal látták el annak kezelőit, főként az özvegy-árva intézethez hasonlóan működő világi intézetek gyakorlatából jövő tapasztalatokkal.

A generális zsinattól és egyházi főtanácstól válaszként érkezett módosítási javaslatok szerint igazított új pótló alapszabályzat végül 1848. március 30-án látta meg a napvilágot mint a „papi és özvegy árvai kassa feltételeinek módosítása a felsőbb egyházi hatóságok kívánsága szerint”.²¹

A rendelkezésre álló adatokból kitűnik, hogy 1903-ig, amíg fennmaradtak az özvegy-árva gyámintézet évi számadásai, egyetlen alkalommal történt módosítás az alapszabályok tekintetében, amikor 1893-ban megújított szabályrendeletet adtak ki.

²¹ Papi és özvegy árvai kassa feltételeinek módosítása a felsőbb egyházi hatóságok kívánsága szerint, 1848. EREL, DészEhmLvt, J/17.

Lencsés Noémi*

Debrecen

Az egyén és az egyházkerület kapcsolata Apostol Pál püspöksége idején

A 19. században az egyszerű ember általában a helyi gyülekezeti életen vagy a lelkipásztoron keresztül került kapcsolatba a református egyház vezetésével. Azonban voltak a korban is olyan különleges esetek, amikor az egyén közvetlenül az egyházkerületi vezetéshez fordult személyesen vagy levélben. Ezeket az eseteket szeretném megvizsgálni Apostol Pál fennmaradt naplója és levelezése alapján.

Apostol Pál 1848 és 1860 között volt a Tiszáninneri Református Egyházkerület püspöke. Olyan időszakban, ami sok szempontból nehéz volt a reformátusok számára. Püspökségének ideje alatt zajlott az 1848–49-es szabadságharc,¹ majd annak leverése után az ostromállapot és a neoabszolutizmus időszaka következett, amikor különféle megtorló intézkedésekkel, az egyházi életet és az oktatást egyaránt érintő központosító törekvésekkel kellett megküzdenie a Tiszáninneri Református Egyházkerületnek.² Mindezek eredményeként Apostolra sok és sokféle feladat hárult, amit naplója is tükröz. A kormány által kiadott rendelkezéseket a szuperintendensnek küldték meg, ezeket pedig neki kellett továbbítania az egyházmegyéknek és az illetékeseknek. Ha valamelyik egyházmegye jelentései hiányoztak, szintén rajta keresztül próbálták bekérni azokat. Anyakönyvezéssel kapcsolatos dolgokkal is kellett foglalkoznia: házassági engedélyeket adott ki, reverzállissal és keresztlevelekkel kapcsolatos kérdéseket kezelte. A kölcsönkérvények is rajta keresztül jutottak el a pénzküldő bizottmányhoz, ahogyan az adósságokkal kapcsolatos levelek is. Ezenkívül a gyülekezetek segélyezését is intézte, csakúgy, mint a különböző kiadványok ajánlásának és vásárlásának koordinálását. Mindezekon túl, az egyházközségek, egyházmegyék ügyes-bajos dolgai is őt terheltek.

* Lencsés Noémi (Miskolc, 1991) a Debreceni Református Hittudományi Egyetem doktorandusza. Kutatási témája: Apostol Pál élete és munkássága.

¹ Ellend József: Az 1848–49. évi szabadságharc és a sárospataki főiskola. In: *Protestáns Szemle* 10. (1912/28), 143–157.

² Ugrai János: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület története A türelmi pátenstől a protestáns pátenstől*. Hernád Kiadó, Sárospatak 2017, 18.

Naplójában nyomon követhető, hogyan nézett szembe Apostol mindazzal a teherrel, ami rá hárult püspöki munkája során.³

Apostol Pál naplója nem személyes jellegű írás, hanem iktatókönyv, amelyben részletesen taglalja levelezését, sőt több levél tartalmát vagy teljes szövegét is bemásolta. Apostol püspökségének csaknem egész idejét felöleli. Az első bejegyzés dátuma 1849. szeptember 6., az utolsó pedig 1859. december 30. A napló alapján Apostol sokat foglalkozott a sárospataki kollégium és a gyülekezetek gondjaival, de az egyházkerülethez intézett egyéni kérésekre is odafigyelt. Apostol írásai alapján az 1850-es években az emberek leggyakrabban két okból kerültek kapcsolatba közvetlenül a tiszáninneri egyházkerülettel: házassági vagy pénzügyek miatt. Ritkábban az is előfordult, hogy különféle egyedi kérésekkel vagy kérdésekkel keresték meg a szuperintendenst.

Házassági ügyek

Apostol Pálnak havonta akár több házassági ügyben is kellett intézkednie. Ez elsősorban a korabeli házasságkötési szokások miatt alakult így. A 19. században a legtöbb helyen felismerhető volt a társadalmi zártság. Magát a házasságot a szülők szervezték meg, néha rokonok, ismerősök közreműködésével. A nemesek a birtok és a család tekintélye miatt magukhoz illő házastársat kerestek, emellett az endogámia, a belső körből való nősülés települési, vallási és etnikai szempontból is jelen volt. Arra is törekedtek, hogy a párválasztást a gazdasági biztonság és a társadalmi felemelkedés szolgálatába állítsák.⁴ Ezért jellemző volt a korszakban a rokonházasság, mivel ennek segítségével a rokonságon belül lehetett tartani a vagyont, elsősorban a legfontosabb ingatlanokat. A legtöbb esetben sógorházasságról, unokatestvérek vagy nagybácsi és unokahúg közötti házasságkötésekről volt szó.⁵ Azonban ezekhez a házasságkötésekhez királyi engedélyre volt szükség. Apostol püspökségének kezdetén több ezzel kapcsolatos kérdést is intéztek hozzá, mivel a tiszáninneri egyházkerület lelkipásztorai sok esetben bizonytalanok voltak az engedélykérés menetével kapcsolatban.

³ Szatmári Judit: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben 1849–1860*. Ráday Gyűjtemény, Budapest 2015, 79–80; Apostol Pál naplója, 1849–1859. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Kézirattár (a továbbiakban: SRKTGyKt), 1912.

⁴ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *A rendi társadalom utolsó évtizedei*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest 2019, 57–124.

⁵ Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. kötet – Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2000. 414–415.

Éppen ezért Apostol 1850. április 17-én Futó Sámuel esperesnek írt levelében, amelyet később a többi esperesnek is továbbított, részletesen közölte, mit kell tenniük az egymással rokonságban álló jegyespároknak, hogy házasságot köthessenek. Ebből a leírásból kiderül, hogy először a helybeli lelkésznek kellett az anyakönyvek alapján igazolnia a rokonság tényét, valamint megállapítani azt is, hogy más tényező nem akadályozza-e a házasságkötést. Ezután a párnak az alispáni hivatalnál, vagy, ahol nem volt ilyen, a járási szolgabírónál kellett bizonyítványt kérnie arról, hogy polgári akadálya sincs a házasságnak. Ezt követően a szuperintendensi hivatalban be kellett mutatni az anyakönyveket, így a püspök bizonyítványt adhatott arról, hogy a házasság nem sért hitvallással kapcsolatos elveket. Ezt követően minden dokumentumot a megyei főnöknek (az abszolutizmus korában: kormány megbízott) kellett átadniuk, és ő terjesztette fel azt felsőbb szintre, ahonnan kb. hat hét múlva meg is kaphatták a felek az engedélyt. Eljárásrend szerint az összes ilyen kérvényhez szükség volt a püspök által kiadott bizonyítványra, így kénytelenek voltak minden ilyen esetben hozzá fordulni. Apostol odafigyelt a szegényekre is, éppen ezért azt is közölte egyházkerülete lelkészeivel, hogy a szegényebbek kérhetnek igazolást a szolgabírótól anyagi helyzetükről, és így kevesebb díjat számoltak fel az eljárásért.⁶

A rokonházassággal kapcsolatos ügyeket többféle ügymenettel intézhették. Általában maguk az illetékesek⁷ vagy a helybeli lelkipásztor⁸ folyamodott az engedélyért, de előfordult, hogy az illetékes megyei főnök⁹ vagy ügyvéd útján intézkedtek a házasulandók.¹⁰

A házassági jog 1895-ig teljesen egyházi fennhatóság alatt működött.¹¹ Így nem meglepő, hogy a rokonházasságokhoz szükséges engedély kérésén túl számos más kérdés, kérés és panasz is feljegyzésre került, amivel az egyházkerület

⁶ A szegényebbek számára Apostol szerint 6 vagy 7 pengőforint a kedvezményes díj, vagy még ennyi sem. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁷ Példa erre Kisházi Sámuel és Huszti Eszter kérelme 1849. dec. 31-én. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁸ Ilyen esetre példa Nagy József cigándi lelkész levele Nagy József és Bodnár Erzsébet sógorházasságának ügyében 1851. febr. 4-én. Ebben az esetben a hiányzó iratokat Somossy János esperesen keresztül juttatták el Apostolhoz. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁹ Példa erre Kapy István zemplén megyei főnökkel való levelezése a Marikovszky István részére kért engedély ügyében 1850. dec. 4-én és 18-án. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

¹⁰ Ilyen esetre példa Szakátsi Dániel ügyvéd levele 1851. okt. 10-én, amelyben özv. Kézi Pál és özv. Lesko Sámuelné Keresztúri Zsuzsánna sógorházassága ügyében folyamodott engedélyért. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

¹¹ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *i. m.* 67.

püspökéhez fordultak. Előfordult, hogy tájékoztatást kértek a házasságkötés szabályaival kapcsolatban. Elsősorban azzal kapcsolatban, hogy hány éves kortól köthetnek házasságot a fiatalok. Kis Ferenc lelkipásztor azzal kapcsolatban kért útmutatást, hogy törvényes-e 14-15 éves lányokat megesketni.¹² Sajnos csak annyit tudunk, hogy Apostol küldött válaszlevelet, de ezt nem részletezi, és a levelezésében sem maradt fenn a válasza. Azonban a Budai Kánonok¹³ megállapítása szerint a nőknél 14, a férfiaknál pedig 18 éves kor a házasságkötés alsó korhatára, és szükség volt a szülők vagy gyámok beleegyezésére.¹⁴ Ennek függvényében érdekes Futó Sámuel esperes kérdése, hogy Gubényi Mátyás 16 éves és 9 hónapos fia házasságra bocsátható-e. Mivel a válaszlevélben az szerepelt, hogy adja ki a fiúnak a háromszori kihirdetésről szóló igazolást, feltételezhetően engedélyezték a házasságkötést.¹⁵

Egy másik sajátos kérdést említ Bényei György golopi lelkész levele, aki arról érdeklődik, hogy mi a teendő, ha valaki a mostohalányát szeretné feleségül venni. Valószínűleg a házasságkötés nem jöhetett létre, mivel a Budai Kánonok nem említik kivételként a mostohaszülővel való házasságot.¹⁶

Voltak, akik panasszal fordultak Apostolhoz, mivel úgy gondolták, a helybéli lelkipásztor nem megfelelően járt el az ügyükben. Ilyen panasz érkezett 1850-ben az aszalói lelkipásztor Molnár Antallal kapcsolatban, aki nem akart kihirdetni egy párt a templomban, mivel nem telt még el fél év a menyasszony előző férjének halála óta. Ebben az esetben Apostol igazat adott a panaszosoknak, mert a lelkipásztor elavult törvényre¹⁷ hivatkozott, ráadásul az özvegy férje már régen betegeskedett, így nem lehetett gyermekáldásra számítani, ami a korábbi törvényben a tiltás indoklásának alapja volt.¹⁸

¹² Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

¹³ A 19. század közepén az 1791-ben tartott budai zsinat határozta meg a református egyház működését, de sok tekintetben problémásnak tekintették, mivel jobban kedvezett a világiaknak, mint a lelkészeknek. Idővel bizonyos dolgokban, mint pl. a papválasztás és -marasztás kérdése el is tértek tőle. Zsoldos Benő: A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi absolut kormányval szemben 1859. szeptember 1-seje előtt. In: *Sárospataki Lapok* 20. (1901/8), 160–168; Ugrai János: *i. m.* 132–134.

¹⁴ Z... Y. (ford.): 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. In: *Sárospataki Füzetek* 4. (1860), 87–88.

¹⁵ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

¹⁶ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; Z... Y. (ford.): *i. m.* 87–88.

¹⁷ Az elavult törvény, amire a lelkipásztor hivatkozik, valószínűleg a Budai Kánonok 127. pontja, mivel ugyanezt írja az özvegyek újraházasodásával kapcsolatban. Z... Y. (ford.): *i. m.* 87–88.

¹⁸ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

A válás nem volt gyakori a 19. század közepén.¹⁹ Így érthető, hogy csupán egyetlen válással kapcsolatos bejegyzést találtam Apostol naplójában, ami Kovács Jusztina elutasított folyamodványának továbbításáról szólt, amit hivatalos úton, vagyis az egyházkerületen keresztül továbbítottak az illetékesnek.²⁰ Ráadásul valójában ezt is tévedésből küldték a tiszáninneni egyházkerülethez, mert ahogyan Apostol egyik leveléből kiderül, Zápszony, ami a nő lakóhelye volt, a tiszántúli egyházkerülethez tartozott.²¹

Előfordult, hogy az egyházkerületnek különféle fegyelmi ügyekkel kellett foglalkoznia. Ilyen ügy volt Kovács János Hernádnémetiben szolgáló segédlelkész házasságának kérdése is. A szerencsi főszolgabíró kérte levélben Apostolt, vizsgálja ki, hogy Kovács János ténylegesen házasságot kötött-e a helybéli katolikus kántor lányával, vagy csupán együtt élnek. A püspök nyomban levelet is írt Somossy János esperesnek, hogy tudósítsa ezzel kapcsolatban. A főszolgabíróhoz intézett válaszból kiderül, hogy az esperestől nem kapott választ, viszont maga a segédlelkész felszólításra megjelent nála, és igazolta a házasságkötést, de beismerte, hogy nem minden történt a törvény előírásainak megfelelően: a menyasszony áttéréséhez előírt négy hetet nem várták ki.²² Más esetekben nem a szolgabíró, hanem maga a vallás- és közoktatási minisztérium érdeklődött a házasságok megtörténtéről.²³

Az egyházkerületen belül sokszor a vadházasság jelentett gondot. 1851-ben Apostol Vadnay Barnabás szolgabíróhoz fordult az özvegy mostohaanyjával kárhozatos bűnben élő ifj. Szabó László dubicsányi lakos ügyében. Nem derült ki, hogy megbüntették-e őket, és ha igen, hogyan, mert a püspök ugyan érdeklődött ezzel kapcsolatban, de vagy nem kapott választ, vagy nem jegyezte le azt.²⁴

1858 decemberében kiadtak egy új rendeletet, amelynek alapján a 22 évnél fiatalabb férfiak és a hivatásos katonák nem házasodhattak. Ennek hatására gyakoribb lett a vadházasság, amikor tanúk jelenlétében egybekeltek, lakodalmat ren-

¹⁹ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *i. m.* 67.

²⁰ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

²¹ Apostol Pál levelei folyó ügyekre nézve 1852. december SRKTGyLt. B./LXXIII. /34,041. /676.

²² Ha valaki át szeretett volna térni református vallásra, csak úgy tehetette meg, hogy négy hét alatt kétszer jelentkeznie kellett a katolikus plébánosnál. Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme. III. kötet.* Magyar Református Egyház, Sárospatak 1908, 382–383.; A levelezés a segédlelkész ügyében 1850 őszén zajlott. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

²³ 1853 januárjában arról kérdezték Apostolt, hogy Szilágyi János és Gerésik Julianna házassága megtörtént-e 1849-ben. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

²⁴ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

dezték, de minden kihirdetés és lelkészi áldás elmaradt.²⁵ Ez Apostol püspökségének utolsó éveiben érhető tetten.²⁶

Pénzügyek

A Tiszáninneri Református Egyházkerülethez a 19. században érkező folyamodványok jelentős része pénzügyi természetű volt. A legtöbben kölcsönt szerettek volna igényelni; mivel az egyházkerület a sárospataki kollégiumhoz hasonlóan pénzgazdálkodást folytatott, jövedelme fel nem használt részét kiadta kölcsönre, és a kamatokból szerzett bevételt.²⁷ A pénzügyeket az egyházkerület pénztárosa intézte, de az ezzel kapcsolatos döntés, sőt gyakran a pénz átadása is a püspökön keresztül történt.²⁸ A kölcsönökkel kapcsolatos kérelmek hozzá futottak be, és ő továbbította azokat a pénztároshoz,²⁹ illetve gyakran szerepet vállalt a pénz és a nyugták elküldésében is.³⁰

Kölcsönt igényelhettek magánszemélyek vagy gyülekezetek is.³¹ Előfordult, hogy lelkipásztorok is nyújtottak be kölcsönfolyamodványt vagy segély iránti kérelmet.³² A meglévő adósságot át is lehetett ruházni vagy meg lehetett örökölni. Mindkettőre lehet példát találni a fennmaradt iratokban.³³ A kölcsönökkel és a

²⁵ Maklári Pap Lajos: Protestáns egyházunkra 1849–1860 évig lefolyt gyászos időszakot illető adatok egybegyűjtve a gömri helvét hitvallású egyházmegyéből 1862. aug. 7. Kézirat. SRKTGyKt. C./LXXXIII. /41,071. /459.

²⁶ Ferenczy József 1859. szeptember 7-én érkezett levelében arról számol be, hogy a szendrői lelkész vadházasságról tesz bejelentést. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

²⁷ Hőrcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sárospatak 1996, 45–46.

²⁸ 1850 márciusában Apostol arról írt az espereseknek, hogy a különféle pénzeket a szokottól eltérően az egyházmegyék pénztárosain keresztül juttassák el az egyházkerület pénztárosához. Ennek az oka az a sajátos helyzet volt, amit az 1848–49-es szabadságharcot követő megtorló intézkedések teremtettek, mivel nem engedélyezték a gyűlések tartását. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

²⁹ Erre példa Nagy Péter pálfalvi lakos kölcsönkérelme 1859 szeptemberében. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³⁰ Így tett például 1850 novemberében. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³¹ 1852. január 6-án Szűts Miklósnak írt levelében feljegyezte, hogy a gálszécsi egyházközség, valamint Lovász Miklós és Szilágyi András folyamodtak kölcsönért. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³² Így tett Sellyei István csobaji lelkész is 1851 márciusában, de visszautasították a kérelmét. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³³ Átruházásra példa, hogy 1859 szeptemberében Moksay István és Kálmán kérték adósságuk átruházását. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912. Öröklésre példa Apostol azon kérése, hogy mihamarabb közöljék néh. Szentimrei Pál tartozásának az összegét az illetékesekkel,

segélyekkel kapcsolatban Apostol mindig lejegyezte az igénylő nevét és lakhelyét, valamint a kölcsönzött pénz összegét, adott esetben pedig a kamatdíjakat átadó, eljuttató emberek nevét is.³⁴ Megtörtént, hogy az igénylő nem kapta meg azonnal a kért összeget, esetleg várakozásra kérte őt a püspök.³⁵ Az 1850-es évek elején gyakrabban fordult elő ilyen helyzet, ami valószínűleg az egyházkerület pénzügyi nehézségei miatt alakulhatott így.³⁶

Nemcsak kölcsönért, hanem segélyért is folyamodtak magánszemélyek és gyülekezetek egyaránt. Gyakoribb volt, hogy a személyek kölcsönért folyamodtak, segélyt viszont többnyire a gyülekezeteknek, esetleg a lelkészeknek, illetve családjuknak folyósítottak. A segélyezés menete a kölcsönökéhez hasonló módon működött. A kölcsönt, illetve a segélyt különféle helyekről kaphatták a folyamodók: az egyházkerület alapítványaiából, a deficiensi kasszából vagy a Papi Özvegyi és Árvatárból.³⁷

A deficiensi kassa (szűkölködők pénztára) a szegények megsegítésére szolgált, és általában a tehetősebb papok vagy világi jótevők gyarapították. A későbbiekben pedig a gyülekezetek is ide juttatták el adományait. 1799-től a kassa évi jövedelmének egyharmadát kikölcsönözték kamatra. Azonban az özvegy-árva tár létrehozása után átalakult, megmaradt egyfajta segélyalpnak, utánpótlását régi alapok, adományok, befizetések biztosították. A kassa hitelezési lehetőségei iránt viszont többszörös volt az igény, amit jól mutat, hogy rengeteg hitel vagy segélykérelem érkezett Apostolhoz gyülekezetektől, lelkészektől és magánszemélyektől egyaránt. A Papi Özvegyi és Árvatár Szemere Bertalan javaslata alapján jött létre, elsősorban a deficiensi kassa hiányosságainak lefedésére. Lényegében egyfajta nyugdíjat biztosított, mivel kötelezővé tette a tagságot és a befizetéseket, amit nyugdíjba vonuláskor vagy haláleset esetén a lelkész vagy a családja segélyként megkapott. A Papi Özvegyi

akik azt megörökölték. Apostol Pál levele Erdélyi János rektorprofesszorhoz 1854. nov. 27. SRKTGyLt. B./LXXV. /35,474. /403.

³⁴ Tasnádi György vattai lakos 1851 februárjában 80 pengőforintért folyamodott, és kérésével együtt elküldte a vagyonának összeírását és az igazolást, hogy egyéb tartozása nincsen. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³⁵ Így történt Kis József alacsikai lakossal is 1850 májusában, kölcsönt kért, de Apostol várakozásra intette. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³⁶ Az 1848–49-es szabadságharc után kivonták a Kossuth-bankót, és a rossz helyzetben lévő sárospataki kollégiumot is támogatni kellett. A pénzhiány olyan nagy volt, hogy Apostol körlevélben adakozásra szólította fel az embereket. Apostol Pál körlevele 1850. augusztus 27-ről az egyházkerület különböző főiskolái végett 1850. aug. 27. SRKTGyKt. UU264/6.

³⁷ A szuhai lakos Ablonczy testvérek a deficiensi kasszából kaptak pénzt, Szaploneczai Gábor elgyengült lelkész részére pedig az özvegy-árva tárból kértek segélyt. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

és Árvatár a gyakorlatban 1847-től működött. Pénzgazdálkodást is folytatott, mintegy 2000 Ft-ot adhattak ki kamatra, de az összeg folyamatosan nőtt, tíz év múlva már ennek tízszeresét tudták kölcsönadni.³⁸

Előfordult, hogy a tanítók és a tanárok fizetésemelésért vagy állásért folyamodtak a kerülethez. Erre törekedtek a sárospataki kollégium tanárai közül többen is: Somosi István, Soltész Ferenc, Finkei József 1850 decemberében együtt kérvényezték a fizetésük felemelését, de Apostol elutasította a kérvényüket.³⁹ Korábban Somosi István szerette volna, ha állandósítják a sárospataki főiskola alsóbb szónoklati osztályának tanáraként,⁴⁰ majd 1853-ban a történettani tanszéket próbálta megpályázni.⁴¹ Szintén a tanári pályán maradás lehetőségét kérte az egyházkerulettől Soltész Ferenc, mivel 1850-ben csupán ideiglenes tanára volt a felső szónoklati osztálynak.⁴² Finkei József 1855-ben ismét fizetést kért az egyházkerulettől, mivel a középtanodai tanácskozmányban egy éven át végzett jegyzői munkájáért nem kapott juttatást.⁴³

Nem ő volt az egyetlen, aki anyagi követeléssel lépett fel amiatt, hogy tartoztak neki. Így tett Milotai József nyugdíjas oktató is. Több hónapon keresztül levelezett az egyházkerülettel abban az ügyben, hogy a Sárospatakon maradt vasúzhelyét és a tőle vett könyveket fizessék ki neki. Apostol több kérdést is feltett ezzel kapcsolatban, de nem derül ki sem a naplójából, sem a levelezéséből, hogy megkapta-e a kívánt összeget.⁴⁴ Nádaskay András nem pénzért, hanem szállásért folyamodott a püspökhöz, miután a sárospataki nyomda kezelésétől visszavonult. A helyzetét nehezítette idős kora, illetve az a tény, hogy ellentétbe került a sárospataki nyomda választmányi tagjaival. Apostol úgy szerette volna megoldani a helyzetét, hogy a nyomda épületében kapjon szállást, mivel az új nyomdásznak nem volt családja, így nem lakta be a rendelkezésre álló felületet.⁴⁵

A naplóból előkerül néhány jótevő neve is: Miskolczi Bodnár Sámuel a papi

³⁸ Az özvegy-árva tár alaptőkéje 1847-ben 11 608 Ft volt, a deficiensi kassza tőkéje pedig 41 500 Ft. Ugrai János: *i. m.* 164–170; Pályi Zsófia Kata: *Protestáns lelkesítő önszegélyező társaságok és özvegy-árva kaszák.* In: Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 351–365.

³⁹ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁴⁰ Somosi István kérvénye 1848. máj. 2. SRKTGyLt. B./LXX. /32,105. /142.

⁴¹ Somosi István kérvénye 1853. máj. 30. SRKTGyLt. B./LXXIV. /34,367. /322.

⁴² Soltész Ferenc kérelme 1850. jan. 30. SRKTGyLt. B./LXXI. /32,347. /13.

⁴³ Finkei József levele 1855. szept. 27. SRKTGyLt. B./LXXVI. /36,275. /740.

⁴⁴ Apostol Pál levele Zsarnay Lajos igazgatónak SRKTGyLt. B./LXXII. /33,112. /423; Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁴⁵ Apostol Pál levele Zsarnay Lajoshoz 1852. máj. 8. SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,609. /244.

özvegy-árva tárra hagyott több mint 100 ezüstforintot. Bede János hozzá hasonlóan 100 pengőforintos adományt tett az özvegy-árva tár részére.⁴⁶

Olyan esetek is voltak, amikor valaki nem fizette a kamatokat, emiatt a pénztáros nem tudta kifizetni a járandóságokat.⁴⁷ Előfordult, hogy az adósságok miatt olykor pereskedni is kényszerült az egyházkerület.⁴⁸

Egyedi eset, amikor Korponay János, az egyházkerületi dékáni hivatal vezetője (az egyházkerület főpénztárosa) 1850 márciusában ágyban fekvő beteg volt, ezért Zsuzsánna nevű lánya számolta és jegyezte fel Miskolczi Bodnár Sámuel hagyatékát, édesapja csak aláírta a lajstromokat. Néhány hónappal később szintén ő volt az, aki apja hivatali dolgait átadta Bakos Antalnak, Horváth Antalnak, Kun Bertalannak, Szűcs Miklósnak és Fekete István esperesnek.⁴⁹

Egyéb esetek

A pénzzel és a házasságkötéssel kapcsolatos dolgokon túl sok más kisebb-nagyobb ügyben fordultak a püspökhöz, ezek közül legtöbb a kérés. Többen is kérték a keresztlevelük kiadását. Az egyik ilyen kérés Soltza Alajos pesti református kápláné volt, aki Kódor Mária keresztlevelét kérte, és mellékelte hozzá⁵⁰ a kiadás díját.⁵¹

Idekapcsolódnak azok az esetek is, amikor könyveiket vagy egyéb írásaikat ajánlották a szerzők akár az egyházkerületen belüli terjesztés vagy népszerűsítés céljából, akár azzal a szándékkal, hogy ha lehet, tankönyvként hasznosítsák a sárospataki kollégiumban vagy a többi iskolában. 1852 júniusában Apostol ilyen kérelem kapcsán küldte el Zsarnay Lajosnak Erdélyi Indali Péter ábécéskönyvét, hogy

⁴⁶ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁴⁷ Apostol Pál levélben tájékoztatta Zsarnay Lajost, hogy az evangélikusok kétek a kamat fizetésével. Apostol Pál levele Zsarnay Lajoshoz 1852. április 18. SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,585. /220.

⁴⁸ Apostol Pál 1850. május 3-án Kálniczki Benedeknek írt levelében Sággy Mária adósság miatti perének részleteiről kérdez. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁴⁹ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; A nyolcz tractus espereseihez körlevél 1851. febr. 2. SRKTGyLt. B./LXXII. /32,742. /53.

⁵⁰ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁵¹ A reformátusok egyik sérelme volt az 1850-es években, hogy a minisztérium ingyenes tette a keresztelési, esketési, halálózási anyakönyvi kivonatok kiadását abban az esetben, ha az igazságszolgáltatási tisztviselő kéri azokat, ezzel pedig anyagi veszteség érte a lelkipásztorokat. A lefolyt 12 gyászos évekre vonatkozó történelmi adatok az abaúji egyházmegyéből 1862. ápr. 13. SRKTGyLt. C./LXXXIII. /40,799. /187.

megvizsgálja, használható-e az oktatásban.⁵² Hozzá hasonlóan Batizi András *Kis Énekléstan* című könyvét küldte és ajánlotta a tanítók számára segédanyagként.⁵³

Nemcsak könyveket, hanem a különféle folyóiratok népszerűsítését, terjesztését is kérték Apostol Páltól. Így tett gr. Festetics Leó, amikor az általa indított *Délbibák Nemzeti Színházlap* című folyóiraatra szeretne volna felhívni a figyelmet.⁵⁴ A megrendelők aláírási íveken igényelheték a könyveket, illetve a folyóiratszámokat.⁵⁵

Ritkán, de az is előfordult, hogy egyszerűen csak ajándékba adtak egy-egy könyvet a szerzők. Így küldte a szerző ajándékként Zsarnay Imre Andrásy Manó *Utazás Kelet-Indiákon* című művének „fényes” kiadását a pataki főiskolának.⁵⁶

A sajátos esetek között említjük az eltiltásokat. Apostol több olyan esetet is feljegyzett, amikor a Császári Királyi Tanodai Hatóság levélben közölte azoknak a nevét, akiket valamilyen okból a birodalom minden tanintézetéből kizártak. Ilyen kizáró ok volt a többszöri lopás, ami miatt például Kriszta Gábort büntették.⁵⁷

Összességében elmondható, hogy a 19. század közepén a legtöbbször hivatalos ügyben keresték fel az egyházkerületet, vagy rossz anyagi helyzetük miatt kölcsön, illetve segély igénylése miatt fordultak Apostol Pálhoz. A fennmaradó esetekben általában valamilyen kérdés, kérés, igény vagy panasz merült fel, amiben a szuperintendensi hivatal volt az illetékes. Ritkán, de előfordultak olyan esetek is, amikor az egyházkerületnek kellett számon tartani, olyan személyeket, akikkel szemben valamilyen büntetés volt érvényben. Tehát azok az esetek, amikor az egyén és az egyházkerület kapcsolatba került, mind az egyén számára fontos dolgokhoz kapcsolódtak (családi ügyek, anyagiak), ahol az egyházkerület szerepe meghatározó vagy megkerülhetetlen volt.

⁵² Apostol Pál levele Zsarnay Lajoshoz 1852. jún. 6. SRKTGyLt. B./LXXIII. /33,695. /330.

⁵³ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁵⁴ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁵⁵ Apostol levélben beszámol Kálniczki Benedeknek a Helvetica Confessio Sárospatakon lévő példányairól. Apostol Pál levele Kálniczki Benedeknek 1855. nov. 13 SRKTGyLt. B./LXXVII. /36,374. /839.

⁵⁶ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁵⁷ Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

Pálfi József
Nagyvárad

Dr. Gyenge János és az ún. váradi „Szabad Egyház”

Adalékok Gyenge János életéhez (1.)

Aktuális gyülekezetem, a Nagyvárad-Réti Református Egyházközség első kinevezett segédlelkészének (dr. Gyenge János) rövid élete és igencsak ellentmondásos, végletektől, viharoktól egyáltalán nem mentes világa sohasem volt közömbös számomra. Attól kezdve, hogy „belekóstoltam” eklézsiánk történetébe, egyre nagyobb érdeklődéssel kezdtem figyelni, gyűjtögetni és megismerni minden olyan adatot, amely az ő személyével, munkásságával is kapcsolatos. Érdeklődésem nem volt véletlenszerű és ok nélküli. A kavics ugyanis, melyet beledobott egykor az alig létrejött Királyhágómelléki Református Egyházkerület (KRE) életébe, az nem apró, helyi vízfodrozást, hanem olyan hullámokat vetett, melyek Nagyváradon is túlfodrozta, és elértek Kolozsvártól Budapestig, sőt Skóciáig is.

Az egyháztörténet úgy emlékszik a személyéhez kötődő, de meghíúsult „szabad egyházi” reformra, mint tiszavirág-életű egyházszakadási kísérletre. Rövid lefolyása ellenére mégis komoly jelzést adott a maga korában arról, hogy az épphogy megalakult, de még meg nem erősödött új egyházkerületben más elképzelések is voltak. A Szabad Egyház terve mögött valójában teljesen új egyházi-szervezeti entitás gondolata fogalmazódott meg, amelyet Gyenge 1928-ban történt zászlóbon-tásakor Romániai Magyar Presbiteriánus Egyháznak nevezett el.

*Pálfi József (Székelyhíd, 1967) elemi és középiskolai tanulmányait a Székelyhídi Általános Iskolában kezdte, majd Nagyváradon a Történelem–Filológia Líceumban fejezte be. Érettségi után a Kolozsvári PTI hallgatója lett, ahol 1992-ben államvizsgázott. 1992–1994 között segédlelkész a Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközségben, 1994–1998 között a Sulyok István Református Főiskola lelkipásztora. 1999-től a Nagyvárad-Réti Református Egyházközség lelkipásztora. Tanárként továbbra is tanít a főiskolán, majd a Partiumi Keresztény Egyetemen. Doktori fokozatot a Debreceni RHE-en szerzett 2009-ben. 2016-tól a PKE megválasztott rektora. Kutatási területe: királyhágómelléki református egyház- és oktatástörténet, különös tekintettel Nagyváradra és a Partiumra. Könyvei és tanulmányai listáját lásd az egyetem honlapján.

Megismert munkái nyomán mondhatjuk, hogy meggyőződése szerint ekkorra már régóta „új és korszerű” reformokra lett volna égetően szükség mind lelki, mind egyházszerkezeti szempontból. Tudjuk azt, hogy Magyarország és a Magyar Református Egyház (MRE) Trianon utáni feldarabolása (ezzel pl. Királyhágómellék megszületése) és új határok közé való rendeződése során valójában még évek múltán is minden a *quo vadis* és a helyes *modus vivendi* kérdései között vívódott. Gyenge reformkísérletére nem tekinthetünk úgy, mint a szétdarabolás egyik következményére. A következmények ugyanis soha nincsenek előzmények nélkül. A nagy és átfogó nemzet- és egyházpolitikai kérdések mellett ekkorra már több évtizede „bejelentkeztek” a korabeli különböző eszme- és társadalompolitikai, valamint a belső egyházi formáló, ható gondolatok, tette kész emberek és mozgalmak.

Az MRE-t ekkorra már különböző hozzáállással, intenzitással és recepci-óval, de évtizedek óta foglalkoztatták a belmissziós gondolatok és törekvések is. A 20. századot megelőző, majd követő évtizedekben több, alapvetően belülről jelentkező, mégis ezen kívül vagy éppen ezzel párhuzamosan működő, korabeli *ébredési mozgalom* keresett és talált utat magának. A századfordulós évtizedekben egyre-másra jöttek létre azok az egyesületek, szervezetek, szövetségek, melyek sajátos szellemi-lelki háttérű intézményi tereket kezdtek létrehozni. Az egyszerre egyházon belüli és némelykor mégis azon kívüli, időnként éppen együttműködő, máskor meg különálló alap- és hozzáállásukkal folyamatosan egyéb mozgásirányokra és lehetőségekre is ajtót nyitottak. Konkrét megvalósulásaikkal és működésükkel ez a tendencia, amely azokban az évtizedekben ezen a téren elkezdődött, azóta is létezik és hat egyházi életünkben. Talán nem erőltetett, de akár azt is mondhatnánk, hogy bár egyházkormányzati legitimációval, de a valóságban attól mégis különálló vagy önálló egyházi szervezetként éltek és működtek, és működnek ma is.

Tanulmányunkat kétrészesre tervezzük – a főcímben jelzett téma ugyanis jócskán meghaladná egyetlen tanulmány kereteit, mivel a közösségi cselekmények mögött rejlő történetben Gyenge személyi képességei és ambíciói sem mellékesek. Ezért először a reformkísérlet kulcsszereplőjének életét, szolgálati stációját, munkásságát tekintjük át röviden. Amennyiben ugyanis nem egyoldalú, egysíkú képet és egy-két esztendőnyi időszak eseménytörténetét („egyházzsakítási” vagy reformkísérletét) akarjuk kiragadni az „egészből”, akkor nem tehetjük, hogy ne az életrajz kontextusában lássuk a felkészült, karizmatikus és mégis sok buktatóval együtt élő kulcsszereplőt. A második tanulmányban pedig magát az úgynevezett

Gyenge-ügyet járjuk majd körül. Abban fogjuk részletesen ismertetni az ébredési talajon született és az egyházszakadás széléig elvitt reformkísérlet történetét. A Szabad Egyház ügye sajátosan valósult meg ekkor Váradon, és próbálta meg a Királyhágómelléki Református Egyházkerületet.

Életrajzi adatok, kezdetek, iskolázás

A Nagyvárad Református Egyházközség Gyenge János születése (1880. május 20.) idején már közel száz esztendeje működött ismét.¹ Születése és ifjúkora idején Nagyvárad (még) nem volt egyházkerületi központ. A Tiszántúli Református Egyházkerülethez (TRE) tartozó Bihari Református Egyházmegye (BRE) legerősebb egyházközsége volt. A várad református egyházközségben a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben két lelkész működött: Csák Máté² az olaszi és Sulyok István³ az újavárosi templomban.⁴

Gyenge életrajza viszonylag jól nyomon követhető, megismerhető.⁵ Molnár János ugyan külön fejezetet szentelt a Gyenge János-féle mozgalom ügyének, ám ebben kevés számottevő életrajzi vonatkozás van, inkább magára az ügyre összpontosít.⁶ Csernák Béla is foglalkozott a Gyenge-üggyel, mind a várad református egyház történetében,⁷ mind a visszaemlékezéseiben,⁸ ám hozzáállását meghatározza kettejük személyes kapcsolata. Két másik rövidebb írást⁹ is meg kell említenünk

¹ Pálfi József: *„Bátor szívvel és okos ésszel a Krisztus nyája körül...” Keresztesi József tudós lelkipásztor életműve.* D. Dr. Harsányi András Alapítvány – Partium Kiadó, Debrecen–Nagyvárad 2017.

² Csák Máté (Vészto, 1857 – Nagyvárad, 1917) Nagyvárad-Olasziban kezdte meg lelkipásztori szolgálatát 1886. március 7-én, melyet haláláig itt végzett.

³ Sulyok István (Komádi, 1859 – Budapest, 1944) debreceni kollégiumi tanár, nagyvárad-újavárosi lelkipásztor, a Bihari Református Egyházmegye esperese, az 1920–1921-ben megalakult KRE első püspöke.

⁴ Pálfi József: Hazatérés temploma. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *A „Recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok.* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2019, 384–403.

⁵ TrREL I. 1. i. 12; KREL Közgyűlési Jkv, 1928.07.11/13–14. hat.

⁶ Molnár János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942.* Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 1999, 123–130.

⁷ Csernák Béla: *A Református Egyház Nagyváradon, 1886–1945.* Bihari Református Egyházmegye, Nagyvárad 2014.

⁸ Csernák Béla: *Itt viharzott el felettünk... II. Életemből. Emberi gyarlóságokkal Isten szolgálatában.* Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen 2008.

⁹ Szász Zoltán: Az erdélyi CE Szövetség a két világháború között. In: *Református Szemle*, 100. (2007/4), 966–1023; Szász Lajos: Trianon árnyékában. Egyházszakadások a Magyar Refor-

még (egyébről nem tudok, ami nem zárja ki azt, hogy ne lenne még), amelyek csak a Szabad Egyház történetére fókuszálnak. A korabeli széles körű publicisztikát nem soroljuk fel.

Tudjuk, hogy Gyenge egyszerű munkáscsalád gyermekeként született, édesapja fuvaros volt. Gyermekek- és ifjúkorát Váradon töltötte, amelynek vallási, politikai, eszmei, szellemi, lelki háttere meghatározó módon kihatott egész életére, személyiségének formálódására, munkásságára. Abban az újbárai városrészben született, amelynek ekkor éppen Sulyok István volt a lelképásztora. Tanulmányait szülővárosában kezdte, és mint a vallásos élet iránt érdeklődő fiatal ennek az időszaknak a szellemi, lelki vajúdásai között formálódott.

Kolozsváron érettségizett 1901-ben, ahol kereskedelmi szakképesítést szerzett. Természetesen kínálkozott számára a lehetőség, hogy a nemrég alapított Teológiai Fakultáson folytassa tanulmányait. Kolozsváron különös szellemi, lelki pezsgés volt ebben az időszakban. Az első lelkészképesítő vizsgáját 1904-ben, a másodikat 1905-ben tette le. Tanáraitól (Kenessey Béla, Nagy Károly, Pokoly József, Kecskeméthy Csapó István) mindkét alkalommal jó minősítést kapott.

Kecskeméthy Istvánt Szász Domokos erdélyi püspök hívta meg Budapestről (pontosabban Paksról) Kolozsvárra, aki az új tanári kar tagjaként 1895 őszén már meg is kezdhette munkáját.¹⁰ Kecskeméthy nemcsak teológiai szaktudását hozta magával, hanem sajátos lelkiségét is. Ez nem csoda, hiszen annak a Szabó Aladárnak a szellemi közösségében nevelkedett, aki a belmisszió, az evangelizáció, az ébredési mozgalmak előmozdítójaként fejtett ki meghatározó munkát a református egyházban. Kecskeméthy már az 1896-os megérkezését követően hozzájárult a munkához, és előbb megszervezte az Evangéliumi Szövetséget, 1900-ban a Keresztény Munka Egyletet, később pedig az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetségét. A Budapesten 1903. február 2-án megalakult CE Szövetség is Kecskeméthynek keresztül talált utat magának Erdélyben.¹¹ Kecskeméthynek a belmisszióról vallott elképzelései, az ébredéshez kötődő egyesületeket, szervezeteket létrehozó munkálkodása Gyengére is meghatározó módon hathattak. Sőt, miként a későbbiekben majd nyomát is találjuk ennek, a kapcsolatuk hosszú időre megmaradt. Gyenge emberi és szellemi, lelki jellemrajzát megismerve elgondolkodtatóak Gön-

mátus Egyházban, az 1920-as években. In: *Teológiai Fórum*, XIV. (2020/2), 96–116.

¹⁰ Molnár János: Kecskeméthy István. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Teológia tanárai, 1895–1948*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1996, 65–78.

¹¹ Tunyogi, Lehel: *The Life and Work of István Kecskeméthy Csapó*. Exit Kiadó, Kolozsvár 2008, 45–48.

czy Lajosnak Kecskeméthyről megrajzolt sorai: „...a világtól félrevonulók idealista és a világ kellős közepében forgolódo politikus, a naiv, hiszékeny gyermeki lelkület és a mindenütt rosszat sejtő gyanakvás, a kemény szigor és az ellágyuló jóság, a fellegekben járó idealista és a gyakorlat embere, az ortodox Biblia hívő és az Írást a kritika kíméletlen késével ízekre szedő tudós: mindez egy meglepő egységben és harmóniában.”¹²

Teológiai tanulmányai mellett Gyenge érdeklődést tanúsított a bölcsészet iránt. Szolgálati éve alatt a Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetemen bölcsész tudományi doktorátust is szerzett, *summa cum laude* minősítéssel. Gyülekezeti szolgálata idején is önmagát következetesen képző, tanuló és író lelkipásztor maradt. Hamar bejelentkezett a korabeli egyházi tollforgatók szellemi táborába. Több nyelven beszélt, írt, laptulajdonos és szerkesztő is volt. A széles körű belmissziói munka írott formában való szolgálata minden bizonynyal felerősíthette és tudatosíthatta benne azt, hogy mekkora szerepe van az írott sajtónak (elég, ha egyebek mellett csak az 1912-ben alapított *Kis Tükörre* utalunk). Gazdag (szak)irodalmi, kisebb-nagyobb publicisztikai munkássága során és mellett négy önálló kiadvány, egy különnyomatban is megjelent beszéd/írás és egy közös szerzőségben megírt könyv szerzője volt. Korabeli támogatói is képzett szellemi és írói kvalitásait emelték ki egyebek mellett egy nagyváradi négyoldalas *Választási bemutató röplapban*.¹³

Gyenge János lelkészi szolgálata, Petenye (Horvátpetenye) és Torockószentgyörgy

A tanulmányok ideje alatt két különböző helyre is kapott segédlelkészi kinevezést. Először Petenyén (Horvátpetenyén) szolgált 1903. december 1. és 1904. november 15. között, majd ugyanitt volt helyettes lelkipásztor 1905. október 1-ig. Petenye az évszázadok során több névváltoztatáson ment át. (A szilágysági falu megnevezése a 20. század elején Horvátpetenye volt, mely a hatvanas években beolvadt a mai Krasznahorvátba.) Ezt követően Torockószentgyörgyre kapott még egy esztendőre (1905. október 15. és 1906. október 7. között) segédlelkészi kinevezést.¹⁴

¹² Molnár János: *Kecskeméthy István*, 65–78.

¹³ *Választási bemutató röplap*. KREK Lvt. I.f/1. Lelkészek személyi dossziéja.

¹⁴ Gyenge János lelkész adatlapja – TtREL I. 8. d. 23.

Bélzerind

A már említett Horvátpetenye és Torockószentgyörgy után hosszabb, rendes lelkészi szolgálati időszak következett Bélzerinden (románul korábban Luntreni, ma Zerindu Mic) 1906–1912 között, amelyről viszonylag kevés adattal rendelkezünk.

A *Presbyteri és közgyűlési jegyzőkönyvből*¹⁵ kiderül, hogy meghívták a lelkészi és egyben tanítói állásra, amelyet 1906. október 30-ig kellett elfoglalnia. Mintegy három év múlva, 1909-ben már új iskolát és parókiát építettek. 1912. április 14-én elnökkölt utoljára a presbiteri gyűlésen. A távozása utáni első presbiteri gyűlés jegyzőkönyve így emlékezett meg róla: „...egyháztanács Tiszteletes Gyenge János elbúcsúzó lelkész urat fájó szívvel bocsátja el, és kéri őt, hogy új egyházközségében, Mezőtelegden is azzal a hűséggel és odaadó buzgósággal szolgálja keresztyén Anyaszentegyházunk ügyét, mellyel közöttünk való laktába szolgált.”

A gyülekezeti és iskolai szolgálat mellett tovább képezte magát, ezalatt írta és jelentette meg két munkáját is. Egyik a Kálvin védelmére írt egyháztörténelmi munka, melynek címe: *Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya ahhoz* (Budapest 1909, 97 o.), a másik pedig: *A francia szeparáció története. Az egyház és az állam szétválasztása Franciaországban 1905-ben* (Nagyvárad 1911, 173 o.).

Mezőtelegd

A Telegdiek nagy múltú és erős eklézsiájában 1912–1915 között szolgált. Erről az időszakáról már valamivel több ismeretünk van, ám a presbiteri és közgyűlési jegyzőkönyvek sorából néhány esztendőnyi hiányzik éppen ebből az időszakból, a közigazgatási iratok viszont megvannak. Ezekből egy precízen adatoló, gazdag levelezést folytató, aktívan munkálkodó gyülekezeti lelkipásztor képe rajzolódik ki. Megtudjuk, hogy 1909-ben villámcsapás következtében megsérült a toronysisak és a fődém, amelyet kijavíttatott. Ekkor építették meg az új orgonát is, mely Országgh Antal nagyvárad-i orgonakészítő műhelyében készült.¹⁶ A szószerk koronáját is megújították, melynek ma is látható felirata említi Gyenge János nevét.

A mezőtelegdi időszakáról a már említett *Választási bemutató röplap* nagyon pozitív hangon ír. Sass Kálmánnak a településről, eklézsiájáról és a könyv mellékletében megírt környező települések eklézsiáinak történetéről szóló nagy monográfi-

¹⁵ A Bélzerindi Református Egyházközség levéltára. Presbiteri és közgyűlési jegyzőkönyv (1906–?).

¹⁶ A Mezőtelegdi Református Egyházközség levéltára. Közigazgatási iratok 1911–1920.

ája viszont keveset említ Gyengéről.¹⁷ Ez talán nem véletlen, hiszen a könyv már jóval később, az elhíresült 1928-as nagyváradi események után íródott.

Nagyzerind

Bő három esztendő múltán, a nagy háború második esztendjétől (1915) már a Nagyszalontai Református Egyházmegyéhez tartozó Nagyzerinden folytatta szolgálatát. A közgyűlési és presbiteri jegyzőkönyvek szerint 1915-ben már ott szolgált.¹⁸ A már említett *Választási bemutató röplap* ezt az időszakát is pozitív képekben mutatja be. Az itt említett „harang-történetet” a jegyzőkönyv is ismeri. Itt azonban annyit kell pontosítanunk, hogy a harangfelajánlásra vonatkozó határozatot (1/1915. május 30.) a Nagyzerindi Református Egyházközség presbitériumának és Nagyzerind község képviselőtestületének közös gyűlésén hozták, amelyre a község tanácstermében került sor. A határozatot később, 1915. június 1-én az egyházmegye esperese (Böszörményi Lajos) is jóváhagyta.¹⁹

Amíg a *Választási bemutató röplap* egyéb tekintetben is pozitívan beszél erről az időszakról, addig Csernák Béla és Molnár János közlései másként látják azt. Utóbbi szerint nehéz és hosszú választási harcok után került Nagyzerindre, az ellenpártot talán sohasem sikerült igazán megnyernie és a gyülekezetben kialakult, megosztott feszültségeket lecsillapítania. Nagy családját amúgy sem lehetett könnyű feladat eltartani a háborús időkben. Valószínű, hogy anyagi gondjai is emiatt adódhattak, mert „javadalmazási gondokkal küszködött, a papi földek parlagon maradtak, rossz termések voltak, igyekezett a terményben fizetést pénzmegváltásra cserélni, sikertelenül”.²⁰

Nagyzerinden érte Gyengét a Tanácsköztársaság időszaka. Molnár szerint baloldali nézetei miatt később védekeznie kellett, nem is elsősorban az egyház, hanem a román hatóságok előtt. Baloldali meggyőződésével különben sem volt egyedül ekkor (pl. Arday Aladár későbbi püspök letette a palástját, és felesküdt a kommünre).²¹ Egyik szomszédos lelkipásztortársa kapcsán Csernák is Gyenge baloldali nézeteire utal:

¹⁷ Sass Kálmán: *Tileagd (Mezőtelegd) története. Különös tekintettel egyházaikra*. Függelékben: *Adatok a Körösvölgyi Református Egyházak történetéhez*. Kálvin Könyvnyomda, Oradea 1935.

¹⁸ A Nagyzerindi Református Egyházközség Levéltára. Közgyűlési és presbiteri jegyzőkönyvek 1900–1927. (C IV. 4.)

¹⁹ Uo.

²⁰ Molnár János: *A Királyhágómelléki*, 123–130.

²¹ Pálfi József: *Debreczeni István, aki megtanulta a mellényt többször ki- és begombolni*. A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 15. Debrecen 2011, 85–86.

„A szomszédos faluban, Feketegyarmaton káplánkodott Juhász András is közvetlen szemlélője volt, mindannak, amit Gyenge a főhercegi uradalomba, kiserdőben cselekedet, mikor kalapján piros szalagot viselt. Talán viselt dolgai indították arra, hogy mikor a nagyváradai zsidó líceumot felállítottak itt tanárságot vállaljon, tartván attól, hogy a határmenti kis magyar falvak a határtól nyugatra fognak esni. Nagyváradon találkozva Juhász Andrással, megfenyegette azt, hogy úgy beszéljen az ő pántlikájáról, hogy ő meg elmondja, hogyan szidta az oláhokat.”²²

A jegyzőkönyvekben többször is olvassuk anyagi gondjairól. Politikai ügyei kapcsán egyetlen megjegyzésre érdemes dolog derül ki. Az 1919. április 6-án tartott gyűlésen egyetlen kérdést terjesztett elő, melyben „megdöböntő szavakkal ecsetelte azt a nehéz helyzetet, melybe egyházunk a március 21-kei kommunista forradalom által jutott”. A kommunista kormány ugyanis a „felekezeti iskolánkat minden hozzátartozó épületeivel és a tanítói javadalmi földekkel együtt elvette. Az iskolából a vallás tanítást kitiltotta, sőt közel van immár az is, hogy az istentisztelet tartását is betiltja, mivel a kormány hivatalos lapja a Vörös Csillag, egyik legutóbbi számában már egyenesen a templomok bezáratását és a papoknak a templomokból való kiűzetését is követelte.” Ekkor kérte az „Egyháztanács minden tagját, hogy a válságos, nehéz időkben az őseitől örökölt hitükben szilárdan álljanak meg, és mondják ki, hogy egyházunkat, minden változott nehéz viszonyok dacára is fenntartani, hitükből folyó szent kötelességüknek ismerik”. Az előterjesztés kapcsán a presbitérium ekkor a következő (9/1919. sz.) határozatot hozta:

„Egyháztanács mély fájdalommal értesül a kormánynak egyházunk vallás-erkölcsi és anyagi helyzete ellen intézett rendelkezéseiről és kimondja egyhangúlag, hogy egyházunkat a legnagyobb anyagi áldozatok árán is fent fogja tartani és hogy mozgalmat indít egyházközségünk tagjai között aziránt, hogy az istentagadás mételjét hintegető, megtévelyedett, hamis prófétákra senki se hallgasson, hanem őrizze meg Istenéhez, hitéhez, egyházához való ragaszkodását és hithűségét, egyháza iránti buzgó állhatatossággal igyekezzenek megmutatni. Hogy miként legyen egyházközségünk újra szervezve, erre nézve megvárja egyháztanácsunk a felsőbb egyházi hatóságoknak, bizonyára már a közeli időben megjövő rendelkezéseit.”²³

²² Csernák Béla: *Itt viharzott*, 194.

²³ A Nagyzerindi Református Egyházközség Levéltára. Közgyűlési és presbitériumi jegyzőkönyvek 1900–1927. (C IV. 4.)

Az utolsó presbiteri gyűlésen, amelyen még ő elnökölt (1920. szeptember 26.), nem eshetett szó arról, hogy lemond, és távozik. Három hét múlva, az okt. 26-i gyűlésen viszont már Fogarassy Bálint beszoigáló lelkész terjesztette elő a nagyszalontai egyházmegye esperesének (233/1920. sz.) levelét, melyben a Gyenge János lemondása folytán megüresedett lelkipásztori állásra történő választás lebonyolítására őt nevezte ki.

Nagyvárad-Olaszi

Minden bizonnyal semmilyen szempontból sem lehetett egyszerű a nagyzerindi időszak, ugyanis kétszer is megpróbált elmenni innen. 1917-ben Csák Máté halálát követően megüresedett a nagyvárad-olaszi lelkipásztori állás. A korábban említett *Választási bemutató röplap* is ekkor született. Az eklézsia híveinek egy része őt szerette volna meghívni. A végeredmény szerint Gyengének nem lehetett akkora támogatói köre Nagyváradon, amely megválasztotta volna Várad első szószékére. Ha Csernáknek igaza van, akkor ez az ügy sem lehetett teljesen tiszta. Csernák beszámolója személyes érintettség okán kérdőjelekkel kezelendő, hiszen éppen ő volt az ellenjelölt, akit végül megválasztottak Nagyvárad-Olasziba. Csernák szerint Gyenge a választás után kérte őt arra, hogy segítsen neki abban, hogy sikerrel pályázhasson Berettyóújfaluba, Csernák korábbi szolgálati helyére. A részleteket illetően csak Csernák beszámolóira hagyatkozhatunk, aki pejoratív hangnemben beszél Gyenge próbálkozásairól.²⁴

Nagyvárad – zsidó líceum

Nagyzerindről eltávozott, és miután Nagyvárad-Olasziban nem választották meg lelkésznek, az 1920 októberében megalakult nagyvárad-i zsidó líceum tanára lett. Csernák ezt írja erről: „zsidó tanári székbeülése miatt a Nagyszalontai Egyházmegye előterjesztésére a KRE Közgyűlése törölte Gyenge református lelkészi jellegét”.²⁵ A kettő ugyanis semmiképpen sem fért össze egymással. Sokakat megbotránkoztatott, hogy olyan iskolában tanít, amelynek fenntartója egészen másként gondolkodott Jézus Krisztusról. Gyenge 1926-ban a BRE-től kérte lelkészi jellegének visszaállítását. A BRE a nagyszalontai egyházmegyéhez hasonlóan elutasította a kérést, ám a KRE közgyűlése ezt felülbírálta és Sulyok püspök nyomására „egyelőre jóváhagyta”.²⁶

²⁴ Csernák Béla: *Itt viharzott*, 194–196.

²⁵ Uo. 194.

²⁶ Molnár János: *A Királyhágómelléki*, 123–130.

Időközben az országos politikai forrongások Nagyváradot sem hagyták érintetlenül. Előbb az „őszirózsás forradalom”, 1919 márciusától pedig a Tanácsköztársaság is berontott a város és nemkülönben az egyház életébe (a „Tanácsköztársaság I. sz. rendelete változást hozott az állam és az egyház szétválasztását”²⁷ illető kérdésben). Ezt tetőzte a román hadsereg 1919. április 21-i bevonulása. Ezek az események immár új időket jeleztek, így a város hatalmas átalakuláson esett át. Az 1919–1920-as évek történései, az új határok valósága egyik pillanatról a másikra felébresztették a meglehetősen „álmos” váradi reformátusságot is. A közélettel együtt az egyházi élet is mozgásba lendült. A templomok zsúfolásig megteltek, alig volt ember, akit ne foglalkoztatott volna az egyházépítő munka. A felkavart világban – bár mindenki átmeneti időnek gondolta – voltak olyanok, akik már akkor viszonylag józanul gondolkodtak és terveztek.

Gyenge 1920 októberétől az új zsidó líceumba került. Bár tanárként működött, de az 1921-ben elveszített református lelkészi jellegét szerette volna visszanyerni. Erre csak évek múltán, 1926-ban kerülhetett sor, amikor a KRE közgyűlése 190/1926. sz. határozatában felülbírálta a BRE közgyűlésének korábbi, 73/1926. sz. határozatát, és azt „illetékesség hiánya miatt megváltoztatja, a 21/1921. sz. egyházker. közgyűlési határozatot helyesbíti és kimondja, hogy dr. Gyenge János ref. lelkészi jellege azzal, hogy a zsidó lyceumban tanári állást vállalt, és állandóan tanári állás tölt be, nem szűnt meg, lelkész jellegét megtartani jogosult, mivel állandóan kultúrmunkát végez, és az a körülmény, hol végzi a kultúrmunkát a kérdés elbírálásánál közömbös”.²⁸

Gyenge azonban az 1921–1926 között eltelt időszakban a maga módján igyekezett aktív szerepet vállalni az egyházi életben. Csernák utólag írt visszaemlékezései szerint tanári munkálkodása közben egyetlen pillanatig sem szűnt meg váradi lelkészi terveit valamiképpen megvalósítani. Így „az újvárosi egyházzrészhez tartozó területen, ahol szülőháza volt, istentiszteletek, bibliaórák tartását kérte meg. Helyiségének nevet is adott: Bethesda munkás imaház és Kultúrház.”²⁹ Ennek megnyitását 1924. július 5-re tervezte, melynek a presbitérium nem örült, és nem is igen támogatta. Ő azonban mégis létrehozta és felépíttette a nagyváradi-újvárosi parokiális körhöz tartozó külvárosi részen a Szeretetházat. Itt az „Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetségének (CE) igazolványával imaórákat is

²⁷ Csernák Béla: *A Református Egyház Nagyváradon*, 266.

²⁸ *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület 1926. december hó 16. és 17-ik napján Oradea-Nagyváradon tartott Közgyűlésének és Bírósági ülésének Jegyzőkönyve*. Béres Károly Könyvnyomdája, Oradea-Nagyváradon 1927.

²⁹ Csernák Béla: *Itt viharzott*, 198.

tartott”.³⁰ A *Református Híradó* évek múlva arról tudósított,³¹ hogy a Szeretetház a későbbiekben szépen fejlődött. A váradiak a belmissziói munka szép megvalósításaként tekintettek rá. Az 1927. esztendő tavaszán elhatározták, hogy nagyobb házat építenek, a munkálatok augusztus 1-én el is kezdődtek. Az építkezésben részt vevő munkások tagjai voltak a Szeretetháznak, ahol reggel és este áhítatokat, istentiszteleteket tartottak. Ezeken az alkalmakon nemcsak Gyenge, hanem más-más munkás is végzett igei szolgálatot. Az épület felavatását 1927 novemberére tervezték.

A református lelkészi jelleg visszaszerzésében talán közrejátszhatott az is, hogy az 1926. esztendő végén az állami cenzúra egyik pillanatról a másikra megszüntette az *Egyházi és Iskolai Szemlét*.³² Gyenge ekkor az egyházkerület segítségére sietett, és a személyes tulajdonában lévő *Reformátusok Lapját* (talán nem önzetlenül) felajánlotta Sulyoknak. Az egyházkerület új, központi lapjának főszerkesztője Debreczeni István lett. A szerkesztőség tagjai között dr. Bodnár Gábor és Bokor Sándor lelképásztorok mellett ott találjuk Gyenge János tanárt is.³³ Mindkét folyóiratban több, hosszabb-rövidebb írását találjuk különböző témakörökben. Ezek elsősorban külföldi vagy határon túli tudósítások, ismertető, beszámoló, de gyakran foglalkozott az akkori egyházi élet időszerű kérdéseivel is. A kerület megalakulásához vezető hosszú folyamat során erőteljesen fogalmazta meg azokat a tennivalókat, amelyek elképzelése szerint nélkülözhetetlenek.³⁴

Író és rendszeresen publikáló emberként mindig is fontosnak tartotta a sajtó ügyét. Nagyzerindi lelképásztorsága idején is odafigyelt erre. 1918. január 31-én Budapesten a Ráday Könyvtár olvasótermében megalakult a *Sajtó Egyesület*.³⁵ Ennek kapcsán a nagyzerindi eklézsiában felidézte, hogy amíg a reformáció idején a reformátusság 26 saját nyomdával „dicsekedhetett, addig ma alig van 1-2 nyomdája a protestánsoknak”. Figyelmeztetett arra, hogy az említeteket kivéve „az összes napilap mind más vallású lapkiadó kezében van, akik vallás-erkölcsi gondolkozással sokszor homlokegyenest ellenkező irányban

³⁰ Molnár János: *A Királyhágómelléki*, 123–130.

³¹ Református Szeretetház Nagyváradon. In: *Református Híradó*, 7. (1925/17), 6.

³² Pálfi József: A média fejlődéstörténete egy poszt-trianoni egyháztestben. Egyházi sajtó a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben 1920–1942 között. In: Lévai Attila (szerk.): *Időn és tereken át. Tanulmányok az egyház életéről és szolgálatáról*. Tillinger Péter Műhelye, Szentendre 2013, 48–62.

³³ Híveinkhez. In: *Reformátusok Lapja*, 1. (1927/1), 1.

³⁴ Gyenge János: Teendők. In: *Egyházi- és Iskolai Szemle*, 1. (1921/15), 1–3.

³⁵ A Református Sajtóegyesület alakuló közgyűlése. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 61. (1918/6), 51–52.

szerkesztetik lapjaikat, arra meg egyáltalán nincsenek tekintettel, hogy lapjaik református egyházunk életéről időnként hű közléseket adhassanak, vagy hogy egyházunk érdekeinek a megvédelmezésére szót emeljenek”. Az új Sajtóegyesületet abból a „célből hozzák létre, hogy református népünket fokozatosan megfelelő református irányú heti és napilapokkal lássa el. Döntésük nyomán folyamatosan kapni fogják a *Református Sajtó* c. havonként megjelenő lapot. Ez a mindenkori gondnok nevére fog jönni.” Az eklézsia presbitériuma 1918. május 12-én határozatban kimondta azt, hogy „évi 4 négy korona fontossági tagsági díj fizetésének kötelezettsége mellett, belép az Orsz. Református Sajtóegyesület rendes tagjainak sorába”.³⁶

Ezekben az években jelent meg két, gondolkodásának irányát jelző és talán a céljait nagyon is meghatározó könyve (*A jelen kor nagy vallásos ébredései. The great religious revivals of this present time*, Nagyvárad 1923, 32 o.; *Református szabad egyházak története*, Nagyvárad 1924, 41 o.), valamint az *Egyházi és Iskolai Szemlében* megjelent, majd különlenyomatban is kiadott, *A bihari harangavatáson 1924. március 23-án elmondott beszéde* (Nagyvárad 1924, 12 o.). Fontos megjegyezni, hogy mindegyik könyv az egyházkerület Béres Károly-féle könyvnyomdájában jelent meg.

Nagyvárad-Rét

A negyedik parokiális kör létrehozásának ügye már évek óta foglalkoztatta a váradi eklézsia elnökségét.³⁷ Sőt az 1925–1926-os esztendőк nagyváradi református népmozgalmi adatai is azt jelezték, hogy az olasz parokiális kört ketté kell osztani. Már említettük, hogy Gyenge kérte lelkészi jellegének visszaállítását. A váradi egyházközség 1926. szeptember 26-án tartott presbiteri gyűlésén is kérte ezt, és azt is, hogy adjanak neki engedélyt a réti körzet megszervezésére. Beadványát az elnökség megtárgyalta, de hangvétele és stílusa miatt először elvetették. Két hónap múlva (november 28-án) a bizottság javaslatot tett az új, negyedik parokiális kör létrehozására.

Gyenge közben Sulyok István püspök támogatásával 1926-ban visszanyerte lelkészi jellegét. Így a következő presbiteri gyűlésre (1926. december 29.) – bár

³⁶ A Nagyzerindi Református Egyházközség Levéltára. Közgyűlési és presbiteri jegyzőkönyvek 1900–1927. (C IV. 4.)

³⁷ Pálfi József: Nagyvárad-Rét, a második templom. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2020, 411–428.

ekkor még líceumi tanár is volt – ajánlatot tett az elnökségnek, amelyben jelezte, hogy az 1927-es esztendőben „igényt tartana a réti parokiális kör lelkészi állásra”, és „hajlandónak mutatkozik ott az összes lelkészi teendőknél ingyenes elvégzésére”.³⁸ Két hét múlva (1927. január 9.) ismét napirendre került az ügy. A lelkész-elnök egyértelművé tette, hogy elkerülhetetlen az új parokiális kör megalakítása. Addig azonban, amíg a megalakulást nem hagyják jóvá az egyházi testületek, helyettes lelkészt kell kinevezni, aki elvégzi a lelkipásztori teendőket, és közben épületet kell bérelni, mely központja lesz az új körnek. Gyenge ajánlközését elfogadták, de jelezték, hogy munkájáért fizetést fog kapni. A közgyűlés a presbitérium határozatát 1927. január 30-án megtárgyalta, majd határozatban kimondta a negyedik, önálló parokiális kör létrehozását. Ezt felterjesztették az egyházmegyei és -kerületi testületek felé. Sulyok és Thúry Kálmán 1927. március 17-én *Értesítést* küldött ki a kör híveihez, hogy „lelkészi szolgálatokra dr. Gyenge János lelkész urat küldik ki”.³⁹ 1927. március 20-tól Gyenge János lett a parokiális kör első segédlelkészi státusú lelkipásztora. Mivel személye ekkorra már sok vita tárgyát képezte, Sulyok püspök maga mellé vette beosztotként.

Az 1928. esztendő eleje több szempontból is jelentős változást hozott a parokiális kör életében: Gyengét felfüggesztették lelkészi állásából. Egy esztendő sem telt el kinevezése óta, amikor az egyházkerület elnöksége 1928. január 27-i dátummal már fel is mentette hivatalából. Nemcsak a rétiek, de az egész váradi reformátusság életét felkavarták a „kirobbant” események. Gyenge mozgalma viszont túllépte a helyi kereteket, és megmozgatta a királyhágómelléki, valamint az erdélyi református közvéleményt, sőt a világi sajtó és közvélemény is foglalkozott a kérdéssel. Az ügy közben a vallásügyi minisztériumig is eljutott, melyet az támogatólag jóváhagyott. Az egyházközség elnöksége ennek kapcsán *Közleményt* adott ki, amelyben közzétette álláspontját.⁴⁰

Gyenge elhelyezését 1928. január 17-én már a rétiek is kérték. Sulyok István Szatmárhegyre nevezte ki. Itt ekkor éppen Csernák Béla sógora, Peleskey Sándor⁴¹ volt a lelkész. Gyenge elutasította a püspök döntését, és „ellentámadásba” lendült: zászlót bontott, és január 29-re meghirdette a Presbiteri Szabad Egyház megalakulását. A nagyváradi presbitérium is ugyanezen a napon tartotta meg a gyűlését. A ko-

³⁸ A presbyterium gyűlései. In: *Református Híradó* VII. (1927/3), 1–2.

³⁹ *Értesítés* a IV. parochiális kör híveihez. In: *Református Híradó* VII. (1927/12), 1–2.

⁴⁰ *Értesítés* református híveinkhez. In: *Református Híradó* VIII. (1928/8), 1.

⁴¹ Pálfi József: *Orth Imre, a lelkiismeret-vallás híve*. Hatvani István Teológiai Kutató Intézet, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2014, 66.

rabeli fejleményekről a jegyzőkönyv harmadik napirendi pontja tájékoztat.⁴² Réten utoljára 1928. január 22-én prédikált. A szolgálat folytatásával dr. Szabó Lajos segédlelkészt bízták meg, és hamarosan napirendre került az imaházépítés ügye is.

A BRE fegyelmi bírósága 1928. április 25-én Gyenge ügyét „megtárgyalta, és állásától véglegesen elmozdította, a kolozsvári teológiai főiskolán szerzett lelkészi oklevelét pedig érvénytelenítette”.⁴³ Erről a váradi eklézsia elnöksége a május 13-i gyűlés 3. pontjában értesítette a presbitériumot. A lelkész a következőket jelentette be: „Az egyházmegye fegyelmi bírósága április 25-én tárgyalta Gyenge János volt segédlelkész fegyelmi ügyét és ítéletében őt lelkészi hivatalától megfosztotta és lelkészi oklevelét is megsemmisítette.”⁴⁴ Az egyházmegyei döntést 1928 júliusában az egyházkerületi közgyűlés is megerősítette, és a 14/1928. számú határozatában kimondta, hogy „dr. Gyenge János elmozdított segédlelkész lelkészi oklevelét érvénytelennek nyilvánítja, erről a kebelbeli egyházmegyét, az erdélyi, és az utódállambeli egyházkerületeket, valamint a magyarországi református konventet értesíti”.⁴⁵

Gyenge saját mozgalmának utolsó, egyben zárókövet jelentő könyvét Pálffy István berei lelkipásztorral együtt írta és közös szerzőségben jelentette meg (*A tiszta kálvini szervezetű Romániai Magyar Presbiteriánus Egyház megalakulása és életharca*. Kosmos Kiadó, Nagyvárad, 1928, 64 o.). Ez a munka azonban már nem az egyházkerület könyvnyomdájában jelent meg.

Szalárd

Annak ellenére, hogy az egyházi főhatóság érvénytelenítette a lelkészi oklevelét, Gyenge és társai tovább folytatták munkájukat. A váradi egyházközség presbitériumának 1930. december 21-én tartott gyűlésen ismét foglalkoztak a Gyenge-üggyel. Erre azért került sor, mert dr. Szeghalmi Sándor felvetette azt, hogy Gyenge János az általa szerkesztett *Evangelium Hírnöke* c. időszakos lapban megjelent közleménye szerint megállapodás született közte és az elnökség között. Az elnökség, konkrétan Sulyok püspök ezúttal részletesen beszámolt: elmondta, hogy megállapodás ugyan nem született, de beszélgetésre fogadta Gyengét és feleségét, valamint Pálffyt, mivel kérték, hogy fogadja el a békességet. Visszatérésük ügye

⁴² A prebytérium gyűlése. In: *Református Híradó*, VIII. (1928/5), 2–5.

⁴³ A bihari ref. egyházmegye gyűlései. In: *Református Híradó*, VIII. (1928/17), 2.

⁴⁴ A presbitérium gyűlése. In: *Református Híradó*, VIII. (1928/19), 1–2.

⁴⁵ KREL Közgyűlési Jkv. 1928/14. hat.

nem egyszerű, ám nem lehetetlen.⁴⁶ Az ügy további fejleményeiről Sulyok 1931. január 1-én Vadai Béla esperesnek írott levele árul el a legtöbbet:

„Nagytiszteletű Esperes Úr, Kedves Barátom!

A mai napon arról értesültem, hogy Újfalusi S. dr. úr útján Gyenge J. perújítási kérelmét beterjesztette a bihari egyházmegyei bíróság elnökségéhez. Természetesen nem lepett meg, mert amióta Gyenge J. visszatérésének ügye foglalkoztatott úgy engemet, mint dr. Thury Kálmán urat, mindkettőnknek nézete megegyezőleg abban csúcsosodott ki, hogy lelkészi jellegének és oklevelének restituálása csak egy perújítási eljárás során lehetséges, aminek végkimenetele attól függ, hogy törvényes alapon áll-e kérelmével.

Reám ez idő szerint nem tartozik és nem is kutatom a perújítás alapindokait. A fölött dönteni fog az egyházmegyei bíróság a maga bölcsessége és lelkiismerete szerint, amelyet melléktekintetek nem befolyásolhatnak. De úgy érzem, hogy a fennforgó esetben nem egy emberről, hanem magasabb érdekekről van szó. Arról nevezetesen, hogy a magyar ref. egyházban a bomlási folyamat teljesen megszűnvnén, annak több szempontból kívánatos egysége ismét meglegyen. Amennyiben pedig ez a Gyenge J. úr ügyének kezelésétől függ, szükséges, hogy a kodifikálatlan súlyosabb erkölcsi törvényekre is figyelemmel legyünk és ennek parancsoló szavát meghallgassuk.

Ez indít úgy engemet, mint dr. Thury Kálmán urat arra a felfogásra, hogy ha nagy egyházi érdekeink azt javasolják, hogy Gyenge J. ismét visszakapja lelkészi jellegét és oklevelét, úgy a törvény sérelme nélkül meg kell tennünk. Ugyan ezért kérek, hogy ezt a nézetet vedd kritika alá, és ha van benne elfogadható igazság, akkor annak megfelelően járjunk el. Jól tudom, hogy nehéz neked is személytől eltekintve objektívnek lenni, ami nekem sem ment könnyen, de mégis megpróbáltam.

Szíves üdvözléssel vagyok szolga társak, Sulyok s.k.”⁴⁷

Ezt követően értesülünk arról, hogy 1931. március 16-án a BRE fegyelmi bírósága helyt adott Gyenge perújítási kérelmének, és hatályon kívül helyezte az 1928-i ítéletet, de vétkesnek tekinti, „és őt a nagyváradi egyházban egykor viselt segédlelkészi állásából, minden javadalmazás nélkül elmozdította”.⁴⁸ Gyenge – miután (Pálffy Istvánnal együtt)⁴⁹ reverzalist adott – visszakapta lelkészi jelle-

⁴⁶ A presbytérium gyűlése. In: *Református Híradó*, XI. (1931/1), 1–3.

⁴⁷ KRE Lvt. Igazgatási iratok 3.I.b. 1929–1940. Dr. Gyenge János és Pálffy István visszatérése ügyében.

⁴⁸ Hírek. In: *Református Híradó*, XI. (1931/12), 3.

⁴⁹ Pálffy István *Nyilatkozata* megtalálható a KRE Levéltárában: Igazgatási iratok 3.I.b. 1929–1940. Dr. Gyenge János és Pálffy István visszatérése ügyében.

gét. A püspöki megbocsátást követően újra engedélyt kapott a palásthasználatra, és 1932-től kezdve a nagy múltú és lélekszámú Szalárdi Református Egyházközségbe került. Az ezzel kapcsolatos (161/1932.) esperesi levelet Barcsa Mihály beszolgáló lelkész ismertette a presbitériummal 1932. május 16-án.⁵⁰ Ettől kezdve egy megfáradt, de lelkiismeretesen szolgáló lelkész utolsó földi éveit élte. A presbiteri jegyzőkönyvek bizonyossága szerint az eklézsia minden ügyében tisztelességgel eljárta, szolgálatait hűséggel végezte.⁵¹ Az alig négyesztendőnyi szalárdi szolgálati időszakot a gyülekezet ma is élő tagjai utólag is jó emlékezetükben hordozzák.

A kerületi közgyűléséhez 1933 májusában, immár szalárdi lelkészként nyújtott be fellebbezést, melyben a végrehajtó bizottság 26/1932. okt. 13-án hozott határozatával szemben azt kérte, hogy „szolgálati ideje 1903. dec. 1-től 1928. febr. 1-ig és 1932. febr. 23-tól számíttassék be és így csak az az idő hagyassék figyelmen kívül, amíg nem volt a református egyház tagja”. A Közgyűlés a 101/1939. sz. határozatában helybenhagyta Gyenge kérését.⁵²

Az 1936. év őszén azzal a kéressel fordult Sulyok püspökhöz, hogy nevezzen ki mellé Szalárdra káplánt. Sulyok október 1-jével ki is nevezte Mihályi Zoltánt.⁵³ Feltételezzük, hogy egyre súlyosbodó betegségére való tekintettel kérhette ezt. Mihályi alig tölthetett másfél hónapot Gyenge mellett, aki súlyos szenvedés után viszonylag fiatalon (56 évesen) 1936. november 13-án Nagyváradon elhunyt. Gyenge halálát követően Mihályi összehívta a presbitériumot (a 79/1936. sz. meghívóval). A gyűlés tárgya a temetési előkészületek megbeszélése volt.⁵⁴ A temetésére november 15-én került sor Nagyváradon, amelyen Mihályi Zoltán szalárdi segédlelkész szolgált. Halála okaként az anyakönyvben bélfekély szerepel.⁵⁵ Temetése viszonylag szűk közösségben történt, gyermekei, felesége (háromszor házasodott) és családtagjai vettek részt rajta.⁵⁶

⁵⁰ A Szalárdi Református Egyházközség Levéltára. Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve 1918–1933.

⁵¹ Uo.

⁵² A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Nagyváradon, 1933. máj. 22. és 23. napján tartott évi rendes Közgyűlésének és Bírósági ülésének Jegyzőkönyve. Kálvin Könyvnyomda, Oradea-Nagyvárad 1933.

⁵³ A Szalárdi Református Egyházközség Levéltára. Közigazgatási Ügyiratok IV. csoport, 1936.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközség Levéltára. Halotti anyakönyv 1925–1971, 139/1936.

⁵⁶ Akiket hazahívott az Úr. In: *Reformátusok Lapja*, X. (1936/34), 437–438.

Az eklézsia soron következő presbiteri gyűlésén (1936. december 11-én) Kovács Sándor paptamási beszolgáló lelkész a 25. határozati pontban a következő szavakkal emlékezett meg Gyengéről:

„...aki 1932. máj. 8-tól a Szalárdi Református Egyházközség rendes lelkésze volt. Bár rövid idő óta szolgálta ezt az Egyházközséget, mégis igehirdetésének bizonyágtevő erejével, pásztori munkásságának apostoli buzgóságával, Istentől adott tehetsége szerint fáradhatatlanul munkálkodott a szalárdi atyafiak között, Isten országa terjedéséért. Harcos alakja volt református közéletünknek, akinek tudományos munkássága, vitái, missziói küldetésének felismerése, egyházi életünknek színt, lendületet és kétségen kívül előhaladást jelentettek. Gyülekezetének gondja utolsó kívánságában is megható módon nyilvánult meg, amikor arra kérte ennek az Egyházközségnek vezetőit és tagjait, hogy az Anyaszentegyház szebb jövőjéért olyan komolysággal és odaadással munkálkodjanak és az új lelkipásztor személyében találják meg azt a vezetőt, akire és amilyen buzgóságra szükség van a boldogabb jövő érdekében.”⁵⁷

⁵⁷ A Szalárdi Református Egyházközség Levéltára. Presbiteri és közgyűlési jegyzőkönyv 1933–1956.

Berekméri Árpád Róbert*
Marosvásárhely

Kivándorlás az amerikai kontinensre. Az Erdélyi Református Egyházkerület népmozgalmi adatai az 1920-as években

A kivándorlás kérdése számos szakembert foglalkoztatott és foglalkoztat. A 20. századtól napjainkig elemzések egész sora jelent meg ebben a kérdésben.¹ Ezekben az erdélyi magyarságra vonatkozó adatokat csak az első világháború kitöréséig találunk, 1920-ban a Romániához csatolt erdélyi területekről a két világháború között történt kivándorlás részletes feltárása elmaradt.

Az Erdélyi Református Egyházkerület népmozgalmi adatainak vizsgálata során felmerült az a gondolat, hogy első lépésként megkísérelhetjük ennek a hiánynak a részleges pótlását. A kutatást értelemszerűen a református egyházra korlátoztuk, és megpróbáltuk megérteni az újabb migrációs hullámnak a reformátusságra gyakorolt demográfiai hatását.

A feldolgozott adatokat két alapvető forrásból merítettük. Egyfelől a püspöki levéltárban található jelentésekből, illetve az Igazgatótanács levéltárának kivándorlási gyűjtőiből. A püspöki jelentések az egyházkerülethez felterjesztett egyházmegyei adatok pontatlansága miatt hiányosak és ellentmondásosak. Újabb források felbukkanásával ezek remélhetőleg pontosíthatók lesznek. A közzétett eredmények a kutatás jelen állását tükrözik.

*Berekméri Árpád Róbert (Szászrégen, 1974) 2003-tól az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi fióklevéltárának munkatársa. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen végezte, ahol 2013-ban mesteri oklevelet, 2022-ben az Ökumené Doktori Iskolában pedig doktori címet szerzett. Kutatási területe: a második világháború erdélyi vonatkozásai, valamint a Marosi Református Egyházmegye 1914 és 1945 közötti története.

¹Fontosabb munkák: Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982; Uő: *From Hungary to the United States (1880–1914)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982; Szabó László: *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900)*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1982; Torbágyi Péter: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2009; Darvas Enikő: A nagyváradiak kivándorlása az Amerikai Egyesült Államokba a XX. század elején. In: *Történeti tanulmányok X*. Debrecen 2002, 253–268; Kollega Tarsoly István: Kivándorlók nyomában – Ellis Island. In: *Családja*, 1. (2023/2), 19–29.

Az adatok elemzésén kívül próbáltuk megragadni azt a tényt is, hogy a református egyház miként reagált a kivándorlási hullámra, illetve milyen ellenlépéseket tett. Terjedelmi okok miatt a tanulmányt az 1920-as évekre korlátoztuk.

A 19. század első felétől az első világháborúig több mint 50 millió ember hagyta el Európát; megélhetési okok miatt 1871-től 1913-ig közel 2 millió magyar állampolgár, amelynek egynegyede volt magyar nemzetiségű.² Az 1900-as évek elején a kivándorlási hullám Erdélyt is elérte. 1904-ben megjelent kiváló munkájában Thirring Gusztáv a kivándorlás kezdetét (a Királyhágótól keletre eső rész nélkül) a századfordulóra teszi. Ekkor jelennek meg ugyanis a jelenségre utaló első adatok. A kiadott útlevelek száma alapján megállapítja, hogy már 1902-ben több mint 5000 fő utazhatott ki Amerikába, elsősorban Nagy-Küküllő, illetve Szeben vármegyéből.³

1907-ben a *Budapesti Napló*ban közölt és Egyed Ákos által is átvett adatok szerint 1899 és 1913 között 183 228 személy hagyta el útlevéllel Erdélyt.⁴ Hogy közülük hány volt magyar református, azt pontosabban csak 1906-tól ismerjük. Az Erdélyi Református Egyházkerület közgyűlése ekkor kezdte közzétenni az egyházmegyékre lebontott kivándorlási adatokat (lásd 1. számú melléklet).⁵ A jelentések szerint ebben az időszakban a legnagyobb arányú kivándorlás a küküllői, az udvarhelyi, a nagyszebeni, a nagyenyedi, a szilágyszolnoki, a marosi és az erdővidéki egyházmegyékből történt. Intenzitása az 1903. és az 1909. évi tiltó törvények ellenére sem csökkent. Jelen tanulmányban a közzétett adatokat nem elemezzük, csak a két kivándorlási hullám közötti szembetűnő számbeli különbségre hívjuk fel a figyelmet, illetve arra az érdekes tényre, hogy az első világháború kirobbanásakor hozott belügyminisztériumi rendelkezés⁶ ellenére a kivándorlás még egy évig folytatódott. Az első világháború, illetve az azt követő katonapolitikai események egy időre meggátolták a kivándorlást, illetve a kivándoroltak jelentős hányada erre az időszakra hazatért. Az új politikai berendezkedést követően (1919-től) azonban a folyamat újra megélénkült, de amint látni fogjuk, az iránya lényegesen megváltozott.

² Gászó Dániel: A magyar diaszpóra múltja és jelene. In: *Kisebbségi Szemle*, 1. (2016/1–2), 14.

³ Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kilián Frigyes utóda, Budapest 1904, 134–135.

⁴ Egyed Ákos: Kivándorlás Erdélyből a századfordulón. In: *Korunk*, III. (1991/12), 1496.

⁵ Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárt 1906. évi november hó 10–13-ik napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvár 1906, 14, 72–73.

⁶ A 145.650/1914. belügyminisztériumi rendelet igyekezett megakadályozni a hadsereg számára oly fontos élőerő elvándorlását.

Az egyházkerület lépései

A növekvő kivándorlási kedvre az Erdélyi Református Egyházkerület későn reagált. 1924. december 12-én felszólította a lelkészeket és a tanítókat, hogy híveiket figyelmeztessék a kivándorlás veszélyeire. Felkérte őket, hogy akadályozzák meg a kivándorolni készülőket abban, hogy az ügynökök befolyására a teljes vagyonukat eladják. Hangsúlyozták, hogy kísérik figyelemmel az itthon maradt családtagok életét, és gondoskodjanak gyermekeik iskoláztatásáról, a kivándorolt családtaggal pedig maradjanak kapcsolatban, és vezessenek pontos nyilvántartást a kivándorolt egyháztagokról.⁷

A fenti lépést követően az egyházkerület 1925-ben kezdett el behatóbban foglalkozni a kérdéssel. A New Yorkban működő Bevándorlók Tudakozó Irodája, a Belmissziói Tanács és a Női Belmissziói Tanács Nagy Károly püspökhöz intézett május 26-i levelében segítséget ajánlott abban, hogy az Amerikába érkező kivándorlókat megfelelő felekezetű lelkészhez irányítja, és elősegíti számukra a közösségi beilleszkedést. A 27 protestáns felekezetet tömörítő belmissziói bizottság arra kérte a püspököt, hogy közölje a kivándorlók pontos adatait (név, cím, vallás), ezzel is megkönnyítve a tanácsok munkáját.

Június 22-i válaszában a püspök sajnálattal közölte, hogy a kivándorlókról kevés adattal rendelkezik. Tudomása szerint az amerikai korlátozások miatt a hívek inkább Dél-Amerikába távoznak, és többségük a korábban használt hamburgi, trieszti és fiumei kikötők helyett a román kikötőket veszi igénybe. Arra kérte a bizottságot, hogy adatokért a kivándorlók útlevelét kiállító román külügyi képviselőt is keresse meg. Ugyanakkor a lelkészeket is értesítette a New York-i bizottság tevékenységéről, és felkérte őket, hogy az 1924 óta kivándorolt hívek számát és tartózkodási helyét július 20-ig jelentsék be.⁸ A püspöki körlevélre az egyházkerületből csak 13 jelentés érkezett. Ezekből kiderült, hogy 1925. január 1-jétől az egyházkerületből kivándorolt 79 család és 9 egyedülálló személy.⁹

Október 23-i körlevelében a püspök rámutatott arra, hogy egyre több a csalódott kivándorló, akiknek már nincs lehetősége visszatérni szülőföldjére, ezért a távozni készülőket óvatosságra intette.¹⁰ A körlevélhez csatolt melléklet az 1923-as és az 1924-es kivándorlási adatokat is tartalmazza (lásd 2. számú melléklet), az-

⁷ *Református Szemle*, XVII. (1924/50), 50, 429–430.

⁸ Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi levéltárban. (A továbbiakban IgtanLvt) I. 24/1925/I. 1. (5163/1925).

⁹ Uo. I. 24/1925/I. 15. (7665/1725).

¹⁰ *Református Szemle*, XVIII. (1925/42), 703–704.

zal a megjegyzéssel, hogy a kivándorlók száma ugyan elenyésző, de a kivándorlási társaságok újabb lehetőségeket teremthetnek arra, hogy a híveket távozásra bírják. Ezt a törekvést minden eszközzel meg kellett akadályozni.¹¹

Az egyházkerület fellépése ellenére a kivándorlási kedv nem szűnt meg, sőt fokozódni látszott, de csak néhány egyházmegyében ért el magasabb arányt.

Toborzás, ügynökök, motiváció

1927. december 19-én Farkas Károly magyarpéterfalvi lelkipásztor arra figyelmeztette az Igazgatótanácsot, hogy a nagyszebeni egyházmegyében kivándorlási ügynökök tevékenykednek, akik a magyar és a szász híveket Kanadába csábítják. A toborzást a református és a lutheránus egyházra hivatkozva végzik. Azt állítják, hogy a kivándorlókat az említett egyházak Kanadában lévő közösségei fogadják és fogják elhelyezni. A tanácstalan lelkész írásos tájékoztatást kért az Igazgatótanácstól a saját, a balázsfalvi, a búzásbocsárdi, a túri, illetve a bethlenszentmiklósi egyházközségek számára.¹²

A levélre reagálva az Igazgatótanács 1927. december 22-én felhívta az esperesek és a lelkészek figyelmét arra, hogy az „egyházi megbízottak” ténykedését figyeljék, és ha szükséges, jelentsék fel őket. Kihangsúlyozta, hogy az egyháznak nincsenek ügynökei, a kivándorlást pedig határozottan ellenzi.¹³

1928. áprilisban gróf Bethlen Bálint, a nagyszebeni egyházmegye főgondnoka arról tájékoztatta a püspököt, hogy az ügynökök Maros-Torda, Kis- és Nagyküüllő vármegyékben több embert is meggyőztek. A toborzás az állami hatóságok beleegyezésével történt. Ugyanakkor az egyházmegyei főjegyzőt megbízta az ügynöki tevékenység feltérképezésével. Tudomása szerint Radnót környékéről többen is felkeresték a balázsfalvi ügynököt, aki 5000 lejért beszerezte az útlevelet, 35 ezer lejért pedig megszervezte a kiutaztatást Kanadába. Meglátása szerint „a szerencsétlen emberek abban a hiszemben mennek ki Kanadába, hogy onnan átszöknek az Egyesült Államokba, mint ahogy ezt eddig is tették. De nem számolnak azzal, hogy most az EÁ határa Kanada felé szigorúan el van zárva, épp a fentiek miatt, és így a kivándorlókra Kanadában épp az a sors vár, mint az Argentínába költözöttekre.”

A főgondnok mellékelte a főjegyző március 22-i levelét, amelyből kiderült, hogy az ügynök megtermett, borotvált arcú, 30-35 éves fiatal ember, aki a balázsf-

¹¹ IgtanLvt I. 24/1925/I. 16. (8617/1925).

¹² Uo. I. 24/1925/I. 17. (12860/1925).

¹³ Református Szemle, XX. (1927/52), 840.

falvi kávéház törzsvendégeivel (pl. a főszolgabíróval) jó viszonyban volt, így azok szemet hunynak tevékenysége fölött. Az ügynök 1927. decemberben jelent meg a térségben, Búzásbocsárdon, Balászfalván, Túrben és Hosszúaszón néhány embert rávett a kivándorlásra. Magyarpéterfalván nem járt sikerrel. A főjegyző elmarasztalta a lelkésztársait, hogy nem vették komolyan az Igazgatótanács rendelkezéseit, és híveiket hagyták meggyőzni.

A fenti hírekre alapozva a püspök 1928 elején bizalmas levélben kérte az espereseket, hogy figyeljék az ügynökök tevékenységét, egyházmegyéjük kivándorlási adatait negyedévenként jelentsék, a híveket pedig próbálják lebeszélni a kivándorlásról.¹⁴

A negyedéves jelentésekből kiderült, az egyházkerületben az ügynöki tevékenység nem volt számottevő. A nagyszebeni egyházmegyében a búni lelkész bizonyos Wolf nevű segesvári ügynököt azonosított. Ő azonos lehetett a balászfalvi személlyel, aki időközben Kolozsvárra költözött. A gyulakutai lelképásztor egy Demeter nevű bukaresti ügynök helyi kudarcát említi. Az égei lelképásztor arról tudósított, hogy hívei közül néhányan Nagy Mihály székelyudvarhelyi ügynök közreműködésével jutottak ki Kanadába. Ez utóbbi szélhámos volt, aki Patakfalván és Felsősófalván több embert becsapott, majd a tőlük megszerzett összeggel Kanadába menekült.¹⁵

Amint láttuk, az ügynökök tevékenysége lényegesen nem befolyásolta a kivándorlást. Akkor mégis mi motiválta, mi készítette vagy kényszerítette rá az embereket arra, hogy más kontinensre vándoroljanak?

Alapvető tényezőként a szakirodalom elsősorban a 19. századtól fokozódó demográfiai és gazdasági átalakulást határozza meg. Az ennek eredményeként kialakult agrár munkaerő-felesleget a fejlődő, de mégis lényegesen szűk bázison nyugvó iparosítás nem tudta már foglalkoztatni.¹⁶ A kivándorlásra kényszerült személyek vagy családok jó része tehát föld- vagy munkanélküli volt, szegény sorban élt, vagy valamilyen oknál fogva odajutott. Olyan esetet is ismerünk, amikor az elszegényedést sikertelen magán- vagy családi vállalkozás okozta. Székelykeresztúron, illetve Kisgalambfalván például többen a Rosmann-féle ökörvásárügy¹⁷ miatt tönkrementek, és ezért kényszerültek erre a lépésre.¹⁸

¹⁴ IgtanLvt I. 24/1925/I. 18. (3843/1928).

¹⁵ IgtanLvt I. 24/1925/I: 25. (5686/1928); 27. (6019/1928); 41. (8202/1928); 43. (8812/1928).

¹⁶ Puskás Julianna: Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. In: *Történelmi Szemle*, 17. (1974/1–2), 39.

¹⁷ A családi ügy részleteit eddig nem sikerült feltárni.

¹⁸ IgtanLvt I. 24/1925/I. 41. (8202/1928).

Kétségtelenül befolyásolta a kivándorlást az a tény is, hogy az erdélyi magyarság 1920-ban kisebbségi sorba került. Sokan nem kívántak az új állami keretek között élni, így elhagyták az országot. Amint azt korábban is láttuk, a román hatóságok nem akadályozták a kivándorlást, sőt támogatták azt.

Sok kivándorlót a jólét lehetősége vonzott.¹⁹ A háború előtt kivándoroltak rendszeresen küldtek haza pénzt, vagy leveleztek családtagjaikkal, ismerőseikkel, barátaikkal. A hazaküldött fényképek jólétükről tanúskodtak, ami csábítóan hatott a nehezebb gazdasági helyzetben élő itthon maradottakra. A mezőbándi lelkes 1928 májusában erről a jelenségről a következőket írta:

„Különben a kivándorlásokról megjegyzem, hogy azokat nem annyira az ügynökök mozdítják elő, mint inkább azok az egyének, akik már korábban kivándoroltak. [...] Ügynök itt sosem járt, de amerikai levelek elég sűrűn jönnek az ott élő mezőbándiaktól. 25–30 évvel ezelőtt sokan áthajóztak, s ki Kanadában, ki az Egyesült Államokban teremtett magának új egzisztenciát. Ezek ott mind jó módban élnek, s 2–3 közöttük kimondottan gazdagnak mondható. Jócska pénzeket küldözgetnek itthoni rokonaiknak, a kanadaiak pedig fotográfiáit farmjaiknak [!]. Már olyan fotográfiát is láttam, hogy Maki Pista, aki itthon a legszegényebb napszámosok egyike volt, s a nyomorúság elől menekült ki ezelőtt 25 évvel Amerikába, a saját autómobilján ül a kormánykerék mellett. Ezek a levelek, fotográfiák és hazaküldözgetett pénzek sokkal többet ártnak, mint az ügynökök.”²⁰

Hasonlóképpen vélekedett a küküllői egyházmegye esperese is. Június 19-i jelentésében így fogalmazott: „Az ügynök propagandáját ellensúlyozni tudtuk volna, de elhatározó volt a kivándorlókra nézve az Amerikában élő rokonok biztató levele. [...] Innen Radnótról az Egyesült Államokban ma is mintegy 25-ön vannak, akik elég jól keresnek.”²¹

Kovács Sándor erdővidéki esperes augusztus 4-i jelentésében a következőket olvassuk: „Bardoc [...] Erre a kivándorlásra okot ad a mai rossz gazdasági viszony és a hazajöttek sok pénze.”²²

A jelentésekben számos olyan esetet is olvasunk, amikor a kívül lévő családfő kivitte az egész családját, és akadtak olyanok is, akik többször megtették ezt az utat. Nemes József kendői lévita is leírt egy hasonló esetet: „Siklódi János nem

¹⁹ Albert Tezla: A magyar kivándorlás okai 1914 előtt. In: *Valóság*, 27. (1984/1), 90–94.

²⁰ *IgranLvt* I. 24/1925/I. 23. (5213/1928).

²¹ *Uo.* I. 24/1925/I. 27. (6019/1928).

²² *Uo.* I. 24/1925/I. 34. (7829/1928).

az ügynökök biztatására vitorlázott túl a tengeren, hanem saját elhatározásából, mint aki megelőzőleg 10 évet töltvén ott, a helyzettel teljesen ismerős. Sora jól megy, már küldi is a dollárokat.”²³

Utolsó motivációként a kalandvágyat említjük. Számos fiatalembert vonzott az Újvilág, a dél-amerikai államok és a bennük rejlő lehetőségek, annak ellenére, hogy itthon meglehetősen jó körülmények között éltek. Ilyen megfontolásból vándorolt ki Kanadába a legtehetősebb gesegi gazda, illetve a mezőbergenyei lelész fia is.²⁴

Honnan hová? Visszavándorlás?!

Az 1920-as évek első felének kivándorlási adatait csak a püspöki jelentések-ből ismerjük. Ebből megállapítható, hogy ebben az időszakban nagyobb mértékű kivándorlás a küküllői, a nagyszebeni, a szilágyszolnoki, illetve az udvarhelyi egyházmegyék területéről történt (lásd 2. számú melléklet). A számok arányaikban megegyeznek a vármegyék kivándorlási adataival.²⁵ A korábbi évekhez hasonlóan, az évtized elején a legfontosabb célállomás az Amerikai Egyesült Államok volt. Az 1921-ben, illetve 1924-ben hozott bevándorlási korlátozások²⁶ miatt az odavándorlók száma 1925-től jelentősen lecsökkent. A kivándorlók nagyobb része célországként Kanadát, illetve a dél-amerikai államokat választotta, ahol megnövekedett a mezőgazdasági munka iránti kereslet. Innen többen illegális úton próbáltak több-kevesebb sikerrel bejutni az Egyesült Államokba.²⁷

A rendelkezésre álló adatokból megállapítható, hogy az egyházkerületből 1924. január 1-jétől az Amerikai Egyesült Államokba kivándorolt 27 fő, Kanadába 40 fő, Brazíliába 109 fő, Argentínába 10 fő, Kubába pedig 2 fő. Újszékelyből egy házaspár Kubába vándorolt. A dési egyházközségből egy személy az Amerikai Egyesült Államokban, öt pedig Argentínában tartózkodott. Bibarcfalváról 1924

²³ Uo. I. 24/1925/I. 42. (8812/1929).

²⁴ Uo. I. 24/1925/I: 31. (7733/1928); 70. (5735/1929).

²⁵ Egyed Ákos: *i. m.* 1496.

²⁶ Az Emergency Quota Act (1921), illetve a Johnson-Reed Act (1924) jelentős mértékben korlátozta az Amerikai Egyesült Államokba történő bevándorlást. Az első 356 995 főben, a második pedig 153 700 főben maximalizálta az országba évente beengedhető bevándorlók számát. Ez Románia esetében évente 603 embert jelentett. Venkovits Balázs: Záródó kapuk, új lehetőségek. Magyar kivándorlás Észak-Amerikába a 20. század elején. In: *Aetas*, 33. (2018/1), 134.

²⁷ Puskás Julianna: A magyarországi kivándorlás sajátosságai a két világháború között (1920–1940). In: *Magyar Tudomány – Az MTA értesítője*, 26. (1981/10), 739; A kanadai bevándorlásra vonatkozóan lásd: Venkovits Balázs: *i. m.*

óta senki sem vándorolt ki az Újvilágba, de előtte egy személyről tudtak, aki ott lakik. Három személy holléte ismeretlen volt. Rugonfalváról nyolcan (két család) Kanadába vándoroltak. Ők a cherbourgi kikötőben szálltak hajóra. Olasztelekről egy személy az Egyesült Államokba, 13 (köztük egy család) Kanadába vándorolt. Fiafalváról 13 személy, köztük egy család Kanadába távozott. A csekefalvi egyházközséget elhagyta 13 fő. Két család esetében a gyerekek számát nem jegyezték fel. A Kanadában és Kubában élőket a lelkész nem írta össze, mert szerinte a körlevél rájuk nem vonatkozott (sic!).

A legtöbben Marosújvárról vándoroltak ki, Brazíliába távozott 23 családfő, családtagjaikkal együtt összesen 109-en, három családfő (összesen 10 személy) pedig az Egyesült Államokba. Kisgalambfalváról egy nő Amerikába ment férjhez. Szilágyzoványból két fő Argentínába, Nagybaconból egy fő Amerikába, kettő pedig Kanadába, Zilahról egy fő Kanadába, három Argentínába, Kőrisspatakról három fő Kanadába vándorolt.²⁸

1925 januárjától Amerikába csak kilencen költöztek ki, de a Kanadát választók száma jelentősen megnövekedett. A jelentések 42 családot jegyeztek. További 22 család Brazíliába, 11 Argentínába, négy pedig Kubába hajózott. Ha figyelembe vesszük az 1925. évi püspöki jelentés adatait, akkor ez 412 személyt jelentett.

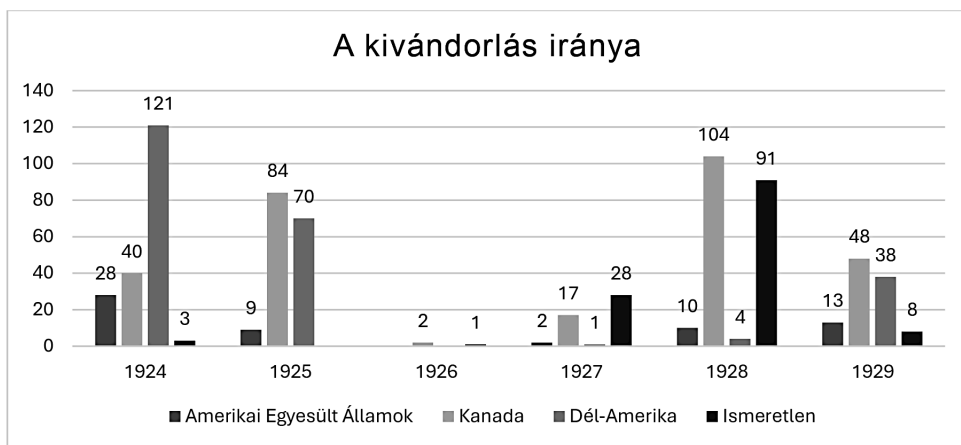
1926-ban és 1927-ben a kivándorlás mértéke lényegesen csökkent, kiindulópontját és irányát is alig ismerjük. 1926-ból csak az udvarhelyi egyházmegyéből vannak adataink: Nagygalambfalváról ketten Kanadába vándoroltak, Csekefalváról pedig egy fő ismeretlen helyre távozott. 1927-ben a bekecsaljai egyházmegyéből ketten Amerikába, 12-en Kanadába, egy fő Kubába, 21 pedig ismeretlen helyre távozott. A széki egyházmegyéből négy kivándorlást jeleztek. Mindenik célja ismeretlen volt. Az udvarhelyi egyházmegyéből sem érkeztek pontos adatok. Petekről ketten, Felsősfalváról pedig hárman Kanadába vándoroltak. Három fő (Etédrről egy, Csekefalváról kettő) célállomását nem ismerjük.

1928-ban és 1929-ben negyedévenként érkeztek a püspökségre az egyházmegyei adatok, így ezek a korábbi évekhez mérten sokkal pontosabbak. 1928-ban a kivándorlási kedv jelentősen megnövekedett. Bár a püspöki jelentés szerint ebben az évben 397 személy hagyta el az egyházkerületet, közülük csak 118 személyről tudjuk pontosan, hogy kivándorlása céljaul melyik országot választotta. A kíván-

²⁸ IgranLvt I. 24/1925./I: 2. (5957/1925); 3. (6065/1925); 4. (6236/1925); 5. (6237/1925); 6. (6238/1925); 7. (6339/1925); 8. (6413/1925); 9. (6416/1925); 10. (6417/1925); 11. (6474/1925); 12. (6542/1925); 13. (6568/1925); 14. (6866/1925).

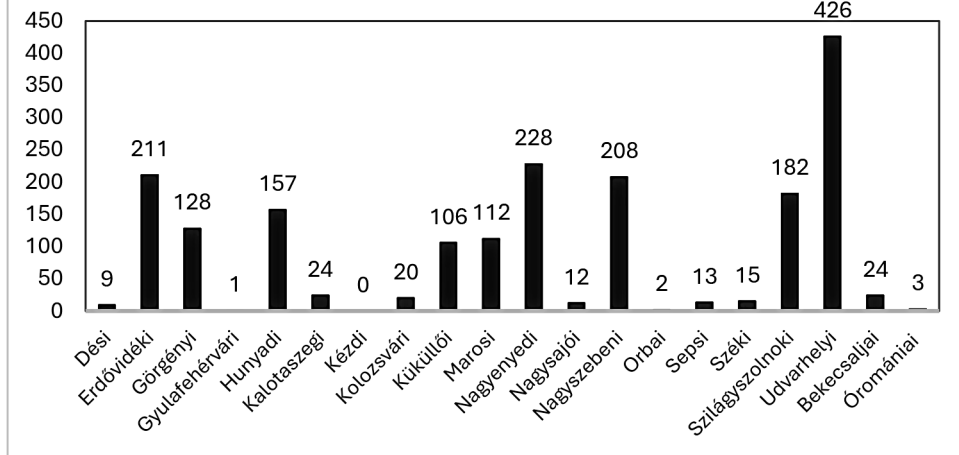
dorlási jelentésekben 188 fő nem is szerepel. A 118 személyből 104-en Kanadában, 10-en az Amerikai Egyesült Államokban, négyen pedig Dél-Amerikában kerestek munkalehetőséget. A kivándorlási jelentések 91 személyt ugyan nyilvántartásba vettek, de esetükben a célszámot nem határozták meg.

Az 1929-es adatokat csak a kivándorlási jelentésekből ismerjük. Az országot elhagyók közül 48-an Kanadába, 13-an Amerikába, 34-en Argentínába, egy fő Brazíliába, három pedig Uruguayba vándorolt. Nyolc személyről nem tudták, hogy melyik országban vállalt munkát. Ebben az évben a görgényi egyházmegyének volt a legmagasabb kivándorlási mutatója. Négy egyházközségben (Alsóbölkény, Körtvélyfája, Magyaró és Vajdaszentivány) 42 kivándorlót írtak össze.

A püspöki, illetve a kivándorlási jelentések adatait összevetve megállapítható, hogy 1921 és 1929 között az Erdélyi Református Egyházkerületből összesen 1885 fő vándorolt ki Észak- és Dél-Amerikába. Legtöbbször az udvarhelyi egyházmegyéből mentek el, összesen 426 fő (22,5%). 228-an a nagyenyedi egyházmegyét hagyták el. Ez az elvándoroltak 12%-át jelentette. 211-en (11,1%) az erdővidéki, 208-an (11%) pedig a nagyszebeni egyházmegyéből hajóztak ki az Újvilágba. A kivándoroltak száma további öt egyházmegyében meghaladta a 100 főt, 11-ben pedig jóval 50 fő alatt volt.

A kivándoroltak száma egyházmegyék szerint

Az egyházmegyék kivándorlási adatait vizsgálva azt látjuk, hogy a legtöbb kivándorló 1925-ben és 1928-ban hagyta el az egyházkerületet. Vannak azonban kiugró esetek 1924-ben és 1926-ban is. Ha ezeket a magasnak tűnő kivándorlási adatokat összevetjük a püspöki jelentések lélekszámadataival, akkor azt látjuk, hogy a kivándorlás nem befolyásolta lényegesen az adott egyházmegye reformátuságának demográfiai mutatóit. Ha azonban az adatokat lebontjuk egy-egy régióra vagy egyházközségre, akkor sokkal árnyaltabb képet kapunk.

1925-ben például a hunyadi egyházmegyéből 123-an vándoroltak ki. Ebben az évben az egyházmegyében 13944 református élt. A kivándoroltak tehát a reformátusok összlétszámának csupán a 0,88%-át tették ki. Alacsony volt az arány a nagyenyedi egyházmegye esetében is, ahol ebben az évben 36 074 reformátust tartottak számon. A kivándoroltak összlétszámhoz viszonyított aránya 0,38% volt. A többi egyházmegyében ez az arány jóval kisebb. Ha az 1925. évi összesített adatokat vesszük figyelembe, akkor az egyházkerületben élő 485 306 református²⁹ 0,08%-a hagyta el végleg vagy ideiglenesen a szülőföldjét, ami elenyésző számnak tűnik. Ennek ellenére voltak olyan régiók és települések, amelyek népességi és felekezeti összetételét a kivándorlás érzékenyen érintette.

²⁹ Az Erdélyi Református Püspöki Levéltár az Erdély Református Egyházkerületi levéltárban (a továbbiakban: PüspLvt) 1927/682.

Az 1925. évi püspöki összeírásban említett Marosújváron az 1910-es népszámlálás szerint 1553 református élt (az 1930-as egyházi jelentés szerint 1696). Közülük 1924. január 1. és 1925. július között 119-en vándoroltak ki, zömében Dél-Amerikába. Bármelyik adatot alapul véve, ebben az időszakban a református egyházközség híveinek 7-8%-át veszítette el. Azt nem tudjuk, hogy a településen volt-e korábbi vagy további kivándorlás, illetve hogy a kitelepettek közül hányan tértek haza, de egy település életében – rövid időn belül – ez jelentős veszteségnek számított. Ugyanez elmondható Olasztelek és Csekefalva esetében is. Ebben az időszakban mindkét település református lakossága 700 fő körül alakult.³⁰ Mivel a kivándorlás mindkét esetben 1928-ig nyomon követhető, a helyi reformátusság vesztesége 3-4%-os volt.

Pontos adatokkal ott dolgozhatunk, ahol fennmaradt a kivándoroltak nyilvántartása – így például a nagyszebeni egyházmegyéhez tartozó Kóbor vagy a kükküllői egyházmegyéhez tartozó Balavásár esetében. A kóbori nyilvántartásban 1900-tól 1933-ig találunk adatokat. Ezek alapján pontos képet alkothatunk a település népmozgásáról. Az 1900-ban megkezdődött kivándorlási hullám az első világháború kitörésekor megszakadt. Az addig kivándoroltak egy része időközben hazatért. A második hullám 1928-ban volt. Ekkor 17 fő (köztük egy család) települt ki Kanadába, közülük négyen a 30-as években hazatértek. Az 1933-ban összeállított névsor szerint azonban 48 személy végleg kitelepült.³¹ Ezáltal a közel 700 fős helyi református lakosságot 6%-os veszteség érte. A Balavásári Református Egyházközséget 1920 és 1922 között hét személy hagyta el.³² A veszteség itt elenyésző volt.

Az 1928. évi jelentésekben több olyan esetet találunk, amikor egy településről vagy régióból tömeges kivándorlás volt. Ilyen például az udvarhelyi egyházmegyéhez tartozó Fiafalva (42 fő)³³ vagy a görgényi egyházmegye középső régiója, ahonnan 1929 júniusáig 65 fiatal vándorolt ki az amerikai kontinensre.³⁴ Az erdővidéki esperes augusztusi jelentése szerint Bardocról csak ebben az évben kilenc, Szeder-

³⁰ Az 1910. évi népszámlálási adatok szerint Olaszteleken 738, Csekefalván pedig 663 református élt.

³¹ A Kóbori Református Egyházközség levéltára. Kivándoroltak nyilvántartása 1900–1928. (A továbbiakban: Kóbori nyilvántartás.)

³² A Balavásári Református Egyházközség levéltára. A be- és kivándorlók nyilvántartási könyve. I/36. (A továbbiakban: Balavásári nyilvántartás.)

³³ IgtanLvt I. 24/1925./I. 41. (8202/1928).

³⁴ Uo. I. 24/1925./I. 68. (4860/1929).

jesről pedig hat család vándorolt ki a tengerentúlra.³⁵ Ha arányaiban a veszteség nem volt számottevő, hosszú távú hatása annál inkább.

A témakör nagy kérdése, hogy a kivándorlók közül hányan tértek vissza a szülőföldjükre. Erre vonatkozóan nagyon kevés adattal rendelkezünk. A kivándorlók nem a végleges letelepedés szándékával indultak útnak. A munkájukkal szerzett pénzt az otthoni életkörülményeik javítására akarták felhasználni.³⁶ Jó példa erre Olasztelek. Az esperesi vizitáció alkalmával feljegyezték, hogy a helyi gondnok a kivándorlást támogatta, ugyanis az amerikai pénzből évente új házak épültek a településen.³⁷ A balavásári és a kóbori nyilvántartások azt bizonyítják, hogy a háború előtt kivándorolt hívek egynegyede – ha időközben meg nem halt – pár évi kint tartózkodás után hazatért.³⁸ A visszavándorlást az Amerikai Egyesült Államokban 1907-ben elkezdődött gazdasági válság is elősegítette.³⁹ A háborút követő években kivándoroltak közül már kevés volt a hazatérő, de erre is volt példa.⁴⁰

A befogadó országokban tapasztalt jobb gazdasági viszonyok, illetve a hazatértek itthoni alkalmazkodási nehézségei lényegesen hozzájárultak a végleges kitelepedéshez. A jelenségről az udvarhelyi egyházmegye esperese 1928-ban a következőket írta: „Sokan a hozzátartozóikat is kivitték, vannak, akik oda beszármazott és vagyonnal rendelkező lányt vettek el és haza sem akarnak jönni, vannak, akiket nyomorúságos helyzetük miatt nem is várnak vissza, s vannak, akik jól keresnek...”⁴¹

A kivándorlók

A rendelkezésre álló egyházi forrásokból viszonylag kevés adatot tudunk a kivándorlókról, hogy tudniillik milyen volt a nemi megoszlásuk, mivel foglalkoztak, milyen családi háttérrel rendelkeztek, milyen korosztályhoz tartoztak. Az egyházközségi és a megyei jelentések általában számszerűsített és nevesített adatokat közölnek. Vannak azonban kivételek is. Ezeket összesítve láthatjuk, hogy a két világháború közötti kivándorlás kissé eltér a háború előttről.

³⁵ Uo. I. 24/1925/I. 34. (7829/1928).

³⁶ Puskás Julianna: *Kivándorlás Magyarországról...*, 34–35.

³⁷ IgtanLvt I. 24/1925./I. 34. (7829/1928).

³⁸ A kóbori és balavásári nyilvántartás.

³⁹ Gázsó Dániel: *i. m.* 16.

⁴⁰ A nagygalambfalvi egyházközségből 1921-ben, illetve 1923-ban kivándoroltak közül hárman 1927-ben hazatértek. IgtanLvt I. 24/1925/I. 41. (8202/1928).

⁴¹ Uo.

Egyes források szerint a kivándorlás kezdeti periódusában az áthajózó férfiak aránya sokkal magasabb volt, mint a nőké. Ez az arány a háború előtti időszakban kiegyenlítődt.⁴² Azt nem tudjuk, hogy ez az arány az erdélyi részekre is jellemző volt-e, de azt látjuk, hogy a háború utáni egyházi kivándorlási adatok erről eltérő képet rajzolnak, amit valószínű, hogy az új politikai konjunktúra is befolyásolt.

Az amerikai kontinensre kivándoroltak zöme férfi volt. Azok a nők, akik ebben az időszakban a kivándorlási statisztikát gyarapították, vagy a párjukat kísérték el erre az útra, vagy a már kint dolgozó (letelepedett) férjükhöz költöztek ki. Olyan esetekkel is találkozunk, amikor az itthon hagyott gyerekek követték a kitelepedett szüleiket a tengerentúlra.

A kivándorolt férfiak korát és családi állapotát sem lehet a legtöbb esetben megállapítani. Azt tudjuk, hogy a kivándorlók között volt 47 teljes család, de az eddig azonosított családok száma is meghaladta a 70-et. Természetesen számuk ennél jóval magasabb volt. Ők családjaikat hátrahagyva hagyták el szülőföldjüket. A kevés visszavándorlási adatból arra lehet következtetni, hogy a családok nagyobb része idővel a családját is kivitte az Újvilágba.

A kivándorlók zömét a gazdaságilag legütőképesebb korosztályok tették ki. Ők könnyen megtalálták helyüket a munkaerőpiacon, és a munkakörülményekhez is jobban alkalmazkodtak. Nagy részük legény volt, így közülük kevesen tértek vissza szülőföldjükre. Az eddig azonosított legfiatalabb kivándorló 19 éves, a legidősebb pedig 49 volt. Az átlagéletkor 36 év körül mozgott.

⁴² Puskás Julianna: *Kivándorlás Magyarországról...*, 36.

A korábbi időszakhoz hasonlóan a kivándorlók zöme mezőgazdasági munkás volt. Bár a források kevés esetben pontosítanak, tudjuk, hogy azokban a régiókban, ahonnan érkeztek, ez volt a fő foglalkozás. A forrásokból az is kiderül, hogy nem minden esetben elszegényedett vagy eladósodott földművesek vállalkoztak erre az útra, hanem tehetősebb gazdák „jó sorban élő” gyermekei is. A falvakból érkezők között kevesebb számban ugyan, de találunk cselédeket, szolgálókat és úrfit is. A mezőgazdasági munkaerő mellett főleg az iparral rendelkező városoknak tőkés versenyben alulmaradt kisiparos és munkás rétegét érintette a kivándorlás. Az Erdélyi Református Egyházkerület területén lévő városok közül jelenleg csak Marosújvár és Székelyudvarhely kivándorlási adatait ismerjük. Utóbbi esetében a kivándorolt személyek közül csak hatnak ismert a foglalkozása, akik a kézművesiparban (asztalos, szabó, csizmadia) dolgoztak.⁴³ Marosújvárról a kisiparosokon (órás, suszter, fényképész) kívül gyári munkások és bányászok is elhagyták a várost.⁴⁴ Bár a vidéki közegre nem volt jellemző, mégis előfordult, hogy az agrárnépesség mellett egy-egy helyi asztalos, ács vagy mészáros is jobb megélhetési lehetőséget látott az amerikai kontinensen.

Az egyházkerületből kivándorolt reformátusok munkalehetőségeiről nem sokat tudunk. A kezdeti periódusban beérkezett jelentésekben szereplő laccímek alapján tudunk némi képet alkotni arról, hogy a kivándoroltak Amerika, Kanada vagy Dél-Amerika melyik régiójában telepedtek le, és ott milyen jellegű mun-

⁴³ Fráter Olivér: Kivándorlás és menekültügyi kérdés a székelyudvarhelyi református egyházkerület községei számadatai tükrében (1908–1936). In: *Magyar Kisebbség*, 7. (2002/1), 1.

⁴⁴ IgtanLvt I. 1925/24/I. 9. (6416/1925).

kát végezhetek. Az Amerikai Egyesült Államokba kivándorolt hívek nagy részét Ohio és Pennsylvania ipari centrumai és bányái szippantották fel,⁴⁵ de sokan laktak Minnesota központjában, Saint Paulban, és az ottani vasúti csomópont kialakításán dolgoztak, vagy szintén a megyéhez tartozó New Brightonban. Voltak olyanok is, akik New Yorkban vagy Chicagóban telepedtek le, és ott vállaltak munkát.⁴⁶

A Kanadába kivándorlók zöme fölművelésből élt. Az ideérkezőket szigorú feltételek várták: megfelelő pénzüsszeggel, érvényes beutazási iratokkal kellett rendelkezniük, illetve megfelelő fizikai és mentális állapotban kellett lenniük.⁴⁷ Ezeket a feltételeket nem mindenki tudta teljesíteni. Letelepedésüket sok esetben a már ott levő honfitársak segítették. Kiss A. L., a windsori református egyház egyik presbiterre 1928. július 19-i levelében arra kérte a nagyszebeni egyházközség lelkipásztorát, hogy ha hívei közül bárki is Kanadába vándorolna, őt keresse meg, hiszen nemcsak a megfelelő iratok és a hajójegy beszerzésében nyújthat segítséget, hanem a kitérőknek munkalehetőséget is teremt.⁴⁸ Természetesen a szándék nemes volt, de ügynöki tevékenységet is sejtetett. A rendelkezésre álló adatok szerint az erdélyi kivándorlók Québec, Ontario, Winnipeg és Alberta tartományok területén telepedtek meg. A Latin-Amerikába kivándorló erdélyiek munkavállalásáról nincsenek adataink.

Szintén kevés adattal rendelkezünk arról, hogy idegen földön hányan gyakorolták a vallásukat, illetve hányan kapcsolódtak be a helyi egyházi életbe. Erre úgy az Amerikai Egyesült Államokban,⁴⁹ mint Kanadában volt lehetőség.⁵⁰ A latin-amerikai magyar közösségek vallásos önszervezése nehezebben ment végbe. Ebben az időszakban a magyarok lakta vidékek missziós területek voltak. Jól szemlélteti ezt a saját családtörténetből hozott példa. A nagyapám Argentínába kivándorolt testvérének gyermekei háromféle felekezethez tartoznak. Ennek oka, hogy születésükkor azon felekezet lelkésze keresztelte őket, aki akkor éppen a magyar közösség körében szolgált.

⁴⁵ Puskás Julianna: *Kivándorlás Magyarországról...*, 35.

⁴⁶ IgtanLvt I. 24/1925/I. 15. (7665/1925).

⁴⁷ Venkovits Balázs: *i. m.* 140.

⁴⁸ IgtanLvt I. 24/1925/I. 40. (8101/1925).

⁴⁹ Az Amerikai Egyesült Államokban 1896-ban megalakult a közös magyar református egyház, amelynek egyik része az 1921-es tiffini egyezményt követően csatlakozott az amerikai református egyházhoz. A másik rész 1924-ben létrehozta az Amerikai Független Magyar Református Egyházat. Benke György: *Amerikába kivándorolt református magyarok a hőskorban*. In: *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*, 16. (2006), 279–280.

⁵⁰ Az első kanadai magyar református közösséget 1924-ben Molnár Jenő lelkipásztor hozta létre Békeváron, majd Windsorban, ahol a közösség templomot is épített. *Debreczeni Újság*, 35. (1931/164), 7.

Figyelemre méltó ugyanakkor, ahogy egyes kivándorolt közösségek vagy családok kintlétük alatt is gondoskodtak saját egyházközségükről. 1921-ben az Amerikából látogatóba hazajött Szabó József cipészsegéd 25 ezer lej értékű harangot adományozott a szászrégeni egyházközségnek. A Ludvégen épülő új felekezeti iskola és papilak építésére Egyed Mihály és Kupás Ferenc 20 ezer lejt adományozott.⁵¹ Egy gyulakutai házaspár a református egyháznak harangot öntetett.⁵² A Radnóti Református Egyházközség kisharangja és orgonája az Amerikába kivándorolt hívek 227 ezer lejes adományából készült.⁵³ A Vadasdról kivándorolt hívek 1928-ban harangbeszerzésre 150 dollárt küldtek.⁵⁴

Összegzés

A bevezetőben azt a kérdést fogalmaztuk meg, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület tekintetében volt-e mélyreható demográfiai hatása a két világháború közötti kivándorlásnak. Azt láttuk, hogy az 1920-as évek kivándorlási hulláma sokkal visszafogottabb intenzitású volt, mint az első világháború előtti, amit elsősorban az Amerikai Egyesült Államok bevándorláspolitikájában történt változás befolyásolt. Ennek tudatában a kivándorlók Kanada, illetve a dél-amerikai államok felé vették az irányt, de az ottani munkalehetőségek és életfeltételek nem voltak annyira kecsegtetőek, mint Amerikában. Ennek ellenére többen ezt az utat választották. A korábbi időszakhoz viszonyítva a kivándorlók száma azonban lényegesen kevesebb volt. Annak ellenére, hogy egyházmegyénként voltak intenzívebb kivándorlási időszakok, ezek nem okoztak jelentős demográfiai változást az egyházmegyék és az egyházkerület tekintetében. Sokkal árnyaltabb a kép, ha a hatást egy egyházközségre vagy régióra szűkítjük. Láttuk, hogy ezekből nem csupán egész családok tűnnek el, hanem fiatal férfiak egész csoportja, akik potenciális családalapítók voltak, és akik nem térnek vissza szülőföldjükre. Ebben a tekintetben a jelenség demográfiai hatása figyelemre méltó.

⁵¹ PüspLvt 8/1922. szám.

⁵² IgranLvt. I. 24/1925/I. 43. (8812/1929).

⁵³ A Radnóti Református Egyházközség Aranykönyve. I/25.

⁵⁴ PüspLvt 1928/457.

1. sz. melléklet

Az Erdélyi Református Egyházkerület összesített kivándorlási adatai
(1905–1915)

Év	A kivándoroltak száma
1905	779
1906	1519
1907	802
1908	638
1909	931
1910	689
1911	n. a.
1912	757
1913	n. a.
1914	1164
1915	731
Összesen	8010

2. sz. melléklet

A kivándorlás egyházmegyei adatai (1921–1929)

Egyházmegye	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	Össz.
Dési	6	3	–	–	–	–	–	–	–	9
Erdővidéki	–	3	40	34	6	15	20	78	15	211
Görgényi	2	4	4	–	–	2	–	74	42	128
Gyulafehérvári	–	–	n. a.	n. a.	–	–	–	1	–	1
Hunyadi	–	20	8	4	123	2	–	–	–	157
Kalotaszegi	2	–	n. a.	n. a.	5	–	3	14	–	24
Kézdi	–	–	n. a.	n. a.	–	–	–	–	–	–
Kolozsvári	1	1	8	10	–	–	–	–	–	20
Küküllői	39	22	15	10	1	1	1	17	–	106
Marosi	3	25	n. a.	n. a.	24	7	30	8	15	112
Nagyenyedi	9	4	18	30	138	15	4	7	3	228
Nagysajói	4	5	1	–	–	–	2	–	–	12

<i>Egyházmegye</i>	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	Össz.
Nagyszebeni	43	28	20	–	1	91	2	19	4	208
Orbai	–	–	–	1	–	–	1	–	–	1
Sepsi	–	–	–	–	2	–	1	10	–	11
Széki	–	2	–	–	5	3	4	1	–	15
Szilágyszolnoki	–	31	35	27	29	25	–	27	8	182
Udvarhelyi	49	18	34	50	78	1/–	41	135	20	426
Bekecsaljai*							18	6	–	24
Óromániai		1	–	–	–	2	–	–	–	1
Összesen	158	166	188	166	412	164	127	397	107	1876

*A Bekecsaljai Református Egyházmegye 1927-től létezik. Egyházközségei korábban a marosi egyházmegyéhez tartoztak.

Biró István*

Kolozsvár

Egyházkormányzati és demográfiai változások az Erdélyi Református Egyházban 1940 őszén

Jelen tanulmány az erdélyi reformátusság demográfiai helyzetét és azokat az egyházkormányzati intézkedéseket mutatja be, amelyek meghatározták az Erdélyi Református Egyházkerület új határait és egyházszervezeti keretét a második bécsi döntést követő időszakban, 1940 őszén. A második bécsi döntést követően az Erdélyi Református Egyházkerület területe és híveinek száma kettészakadt, melynek következtében több egyházmegye határa módosult, és kérdésessé vált egyes egyházközségek hovatartozása is az új határok miatt. Tanulmányunk a korabeli egyházmegyei jelentések alapján összeállított egyházi statisztikán alapul, amelyeket az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban őriznek. Ezek alapján mutatjuk be a kezdeti egyházkormányzati döntéseket és az egyházkerület lélekszámának alakulását a két világháború között, majd rátérünk a tényleges demográfiai következményekre egyházmegyei bontásban, és érinteni fogjuk a Királyhágómelléki Református Egyházkerület új közigazgatási és demográfiai helyzetét is.

A második bécsi döntés és az erdélyi református egyház

A második bécsi döntés 1940. augusztus 30-i kihirdetése utáni napon, augusztus 31-én Vásárhelyi János püspök déli 12 órára rendkívüli értekezletre hívta össze az Igazgatótanács Kolozsváron tartózkodó tagjait. A gyűlést a püspök Teleki Pál miniszterelnök szavaival indította, majd rátért azokra a feladatokra, amelyek felmerültek az új politikai-hatalmi változások kapcsán, és az egyházat jelentős

* Biró István (Székelyudvarhely, 1994) a Kolozsvár-Belvárosi Református Egyházközség segédlelkésze és a Babeş–Bolyai Tudományegyetem (BBTE) Történelem és Filozófia Karának másodéves doktorandusza. Középiskolai tanulmányait Segesváron végezte, majd a BBTE politikatudományok szakán szerzett oklevelet, ugyanitt 2020–2022 között magiszteri diplomát szerzett a jelenkor története és nemzetközi kapcsolatok szakon. Teológiai tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte 2017–2023 között. Érdeklődési és kutatási területei: az Erdélyi Református Egyházkerület 20. századi szervezete és működése, oktatástörténete, az erdélyi református elit helye az 1918 és 1948 közötti magyar társadalomszervezésben, kisebbségpolitikában, erdélyi magyar egyetemtörténet.

mértékben érintették. Bejelentette, hogy mivel a bécsi döntéshez a román Koronatanács is hozzájárulását adta, így a püspöki eskü már nem kötelezi. Jogi értelemben ezáltal a visszacsatolt területeken élő emberekkel együtt mindannyian ismét magyar állampolgárokká váltak.¹

A gyűlésen összesen hat pontban határozták meg a kezdeti intézkedéseket: teljes felelősséget kell vállalni mind erkölcsi, mind anyagi szempontból a Romániában maradt egyházközségek híveiért, az intézményekért és a lelkészekért. Ezt követően határoztak arról, hogy létre kell hozni Bethlen Bálint egyházkerületi főgondnok és Nagy Ferenc nagyenyedi esperes vezetésével az ideiglenes bizottságot, amelynek feladata lesz a dél-erdélyi részek egyházközségeinek kormányzása és a román állami hatóságokkal való konzultáció. Utána pedig meg kell szervezniük a romániai református egyházkerületi részt (dél-erdélyi) Nagyenyed székhellyel (3. határozat). A negyedik pont értelmében az újonnan létrehozandó dél-erdélyi egyházkerületi résznek kapcsolatot kell létesítenie a királyhágómelléki egyházkerület Romániában maradt egyházközségeivel, lelkészeivel. Az utolsó pontban arról döntöttek, hogy mindenki maradjon a helyén, végül pedig a hatodik pont a református egyházi oktatási intézmények helyzetére vonatkozóan közöl iránymutatást, amelynek értelmében az újonnan magyar hatalom alá került iskolákat csak október 1-én nyitják meg.²

Szeptember 18-án ismét gyűlést tartottak Kolozsváron az egyházkerület vezetői a teológiai tanárokkal és lelkipásztorokkal. A gyűlés a kolozsvári bevonulási ünnepek után zajlott, így ismét határozni kellett további feladatokról, teendőkről, valamint több indítvány betervezéséről és azok az elfogadásáról. Ezekben a napokban fogalmazták meg azt a körlevelet is, amelyet a szeptember 20-i *Református Szemlében* adtak közre.³ A továbbiakban röviden áttekintjük az Erdélyi Református Egyházkerület lélekszámát a két világháború közötti időszakból, hogy viszonyítási alapunk legyen az azt követő demográfiai adatok elemzéséhez.

¹ Biró István: Váratlan fordulat – a második bécsi döntés és az Erdélyi Református Egyházkerület. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció évszázadai – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2022, 233–250, 238.

² Tavaszy Sándor: Jegyzőkönyv az erdélyi református egyházkerület Igazgatótanácsának helyi (kolozsvári) tagjaiból alakult értekezlet 1940. augusztus 31-én tartott üléséről. In: *Református Szemle*, 33. (1940/25), 386–388, 387.

³ Biró István: Impériumváltás után. A kolozsvári Református Theológiai Fakultás és a második bécsi döntés. In: *Református Szemle*, 114. (2021/6), 687–708, 692.

Az erdélyi református egyház lélekszáma a két világháború közötti időszakban

A romániai magyar egyházak és azon belül a romániai magyar református egyház két világháború közötti statisztikai adataival kapcsolatban Fritz Lászlónak az *Erdélyi Magyar Évkönyv* részeként megjelent művét vettük alapul.⁴ Ebből megtudjuk, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület 1919-ben 594, 1929-ben 598 anyaegyházközséggel rendelkezett, előbb 18, majd utólag 20 egyházmegyébe tagolódva. Az egyházkerület lélekszáma a következőképpen alakult:

- 1921-ben 466 000
- 1922-ben 485 640
- 1923-ban 485 474
- 1926-ban 492 075
- 1927-ben 498 354
- 1928-ban 502 638⁵

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület lélekszáma az *Évkönyv* szerint 1926-ban 236 699, 1929-ben 210 823 volt. Ha összeadjuk a két kerület lélekszámát, akkor 1926-ban a Romániai Református Egyház 728 774 taggal rendelkezett. Az erdélyi kerületben növekedés, míg a királyhágómellékiben csökkenés tapasztalható – ezzel kapcsolatosan csak feltételezésekbe tudunk bocsátkozni: az egyik a határ menti településekről való könnyebb repatriálási lehetőség.⁶ Az 1930-as romániai népszámlálási adatok alapján 710 706 református élt Romániában.⁷

Demográfiai következmények a második bécsi döntés után

Már a szeptember 18-i rendkívüli gyűlésen szó volt arról, hogy az esperek készítsenek kimutatást az egyházmegyék statisztikai adatairól és azokról az egyházközségekről, amelyek Romániában maradtak. Fontos megjegyeznünk azt is, hogy a tengelyhatalmak a végleges határ kijelölését közös magyar–román bizott-

⁴ Fritz László: Az erdélyi magyarság egyházi szervezeteinek tíz éve. In: Uő – Sulyok István (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. Kolozsvár 1930, 60–66. Forrás: https://adatbank.ro/html/alcim_pdf10762.pdf (megnyitva 2023. május 20-án).

⁵ Uo. 61.

⁶ Uo. 65.

⁷ Az 1930. december 29-i romániai népszámlálás / II. kötet, 24. Forrás: <https://ia801501.us.archive.org/12/items/recensamntulgene02inst/recensamntulgene02inst.pdf> (megnyitva 2023. május 20-án).

ságra bízták.⁸ Emiatt még a döntés után négy héttel sem lehetett pontosan tudni, hogy az új határ mellé kerülő települések, egyházközségek mely ország területéhez fognak véglegesen tartozni. Erről szól az udvarhelyszéki esperes szeptember 27-i jelentése, amelyben azt írja, hogy az egyházmegyéből a peteki, az alsóboldogfalvi és az újszékelyi egyházközségek maradtak Romániában, de bízik abban, hogy a határmegállapító bizottság ezeket a községeket is végül Magyarországhoz fogja csatolni. (Nem tette.)⁹

A szeptember 18-i gyűlés másnapján az Igazgatótanács körlevelet fogalmazott meg: „Észak-Erdélynek s benne az erdélyi református egyházkerületnek Magyarországhoz való visszacsatolása szükségessé teszi egyházmegyéink, egyházközségeink és tisztviselőink számba vételét ennek lelkiismeretes keresztül vitele lelkész atyánkfiaira vár.”¹⁰

Az adatokat október 12-ig összesítették és az október 24-ei igazgatótanácsi gyűlésen ismertették.¹¹ A továbbiakban ezen statisztikai adatok alapján elemezzük a kettészakadt egyházkerület demográfiai helyzetét. A kimutatás szerint az Erdélyi Református Egyházkerület lélekszáma 1940. szeptember végén 515 175 volt, amelynek közel 72%-a került vissza Magyarországhoz, azaz 369 824 lélek. Dél-Erdélyben maradt az egyházkerülethez tartozó hívek megközelítőleg 28%-a, amely 145 851 léleknek felel meg. Amennyiben ezekhez az adatokhoz hozzáadjuk az anyaegyházközségek és a rendes lelkészek statisztikáit, akkor a következő adatokat kapjuk:

Egyházkerületi rész	Anyaegyház-község	%	Rendes lp.	%	Lakosság	%
Észak-Erdély	395	66,84%	389	69,71%	369 824	71,69%
Dél-Erdély	196	33,16%	169	30,29%	145 851	28,31%
Összesen	591	100%	558	100%	515 175	100%

1. táblázat¹²

⁸ L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2001, 298–299.

⁹ Az udvarhelyi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. szeptember 27. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban: IgtanLvt), 10302/1940.

¹⁰ Körlevél a visszacsatolt területek nagytiszteletű esperesi és tiszteletes lelkészi hivatalainak a Magyarországhoz csatolt és az elszakított egyházközségek számba vétele tárgyában, 1940. szeptember 19. IgtanLvt 9982/1940.

¹¹ Jelentés a visszacsatolt és a Romániában maradt egyházközségek tárgyában, 1940. október 21. IgtanLvt 10897/1940.

¹² Az IgtanLvt 10897/1940-ben található statisztikai adatok alapján.

Az adatok jól tükrözik azt, hogy a dél-erdélyi egyházközségek lélekszáma jóval kisebb volt, mint az észak-erdélyi egyházközségeké, hiszen ezeknek jelentős része nagyvárosi vagy tömbmagyar református gyülekezet volt. Az anyaegyházközségek 33,16%-a maradt Romániában, ez a református híveknek csupán 28,31%-át jelenti. A kimutatáson kívül hozzá kell adnunk még Dél-Erdély esetében 20 segédlelkészt és 26 lévita lelkészt, Észak-Erdélyben pedig 35 segédlelkészt és 18 lévita lelkészt. Amennyiben tehát kibővítjük a rendes lelkészek állományát, akkor összesen a segédlelkészekkel és a lévita lelkészekkel együtt 657 lelkész jellegű személy szolgált 1940. október elején az Erdélyi Református Egyházkerületben. Észak-Erdélyben a 395 anyaegyházközség mellett 79 leányegyházközség, 18 fiókegyházközség, 19 társegyházközség és 483 szórvány került Magyarországhoz. Dél-Erdélyben maradt a 196 anyaegyházközségen kívül 26 leányegyházközség, 46 fiókegyházközség, 11 társegyházközség és 608 szórvány.¹³ Az alábbi táblázatban ezeket az adatokat is közöljük:

Egyházkerületi rész	Anyaegyh.	Leányegyh.	Fiókegyh.	Társegyh.	Szórvány
Észak-Erdély	395	79	18	19	483
Dél-Erdély	196	26	46	11	608
Összesen	591	105	64	30	1091

2. táblázat¹⁴

Az egyházmegyék új közigazgatási határai

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy miképpen alakultak a határok az egyházmegyéken belül, melyek voltak azok az egyházközségek, amelyek az új határ mentén Romániában maradtak. Dél-Erdélyben maradt öt teljes egyházmegye: a gyulafehérvári (5 448), a hunyadi (12 568), a nagyenyedi (39 417), a nagyszebeni (14 315) és az ó-romániai (22 453). A második bécsi döntés nyomán hét egyházmegye került teljes egészében Magyarországhoz: a bekecsalji (26 532), a dési (13 662), a görgényi (24 775), a kézdi (15 119), az orbai (20 736), a széki (21 341) és a legnépesebb szilágyszolnoki (66 605). A maradék nyolc egyházmegyében olyan egyházközség-

¹³ Uo.

¹⁴ Az IgtanLvt 10897/1940-ben található statisztikai adatok alapján.

gek is voltak, amelyek Romániában maradtak, és olyanok is, amelyek Magyarországhoz kerültek. Az alábbi táblázatban összesítettük az adatokat:

Egyházmegye	Magyarországhoz került			Romániához került			Lakosság szerint	
	Anyae gyh.	Rendes lp.	Lakosság	Anyae gyh.	Rendes lp.	Lakosság	%	
Bekecsalji	32	30	26 532	0	0	0	100% HU	
Dési	21	23	13 662	0	0	0	100% HU	
Erdővidéki	16	16	14 554	4	4	3392	81% HU	19% RO
Görgényi	29	28	24 775	0	0	0	100% HU	
Gyulafehérvári	0	0	0	19	19	5448	100% RO	
Hunyadi	0	0	0	27	17	12 568	100% RO	
Kalotaszegi	30	29	24 185	6	5	4953	83% HU	17% RO
Kézdi	19	20	15 119	0	0	0	100% HU	
Kolozsvári	19	20	34 626	11	10	5695	86% HU	14% RO
Küküllői	4	4	3683	27	23	16 543	18% HU	82% RO
Marosi	36	37	43 354	1	1	656	98,5% HU	1,5% RO
Nagyenyedi	0	0	0	48	44	39 417	100% RO	
Nagysajói	16	15	8819	13	8	6996	56% HU	44% RO
Nagyszebeni	0	0	0	20	18	14 315	100% RO	
Orbai	20	19	20 736	0	0	0	100% HU	
Sepsi	20	20	16 967	8	7	12 028	59% HU	41% RO
Széki	29	29	21 341	0	0	0	100% HU	
Szilágyszolnoki	66	64	66 605	0	0	0	100% HU	
Udvarhelyi	38	35	34 366	3	3	1387	96% HU	4% RO
Ó-romániai	0	0	0	9	10	22 453	100% RO	
	395	389	36 9324	196	169	145 851	100%	

3. táblázat¹⁵

Azt látjuk tehát, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület 1940 augusztusában összesen húz egyházmegyére tagolódott. Ezek közül teljes mértékben öt egyházmegye Románia területén maradt, hét egyházmegye teljes területe visszakerült Magyarországhoz. Nyolc egyházmegye közigazgatási határa azonban módosulni kényszerült. Hozzá kell tennünk azt is, hogy az orbai egyházmegyéből is elcsatoltak két szórványt, azonban számuknál és helyzetüknél fogva az orbai egyházmegyét csak röviden fogjuk érinteni elemzésünkben. A következőkben csupán ennek a nyolc egyházmegyének az új közigazgatási határait fogjuk áttekinteni.

¹⁵ Uo.

A kalotaszegi egyházmegye

Az első egyházmegye nyugatról indulva, amelyből bizonyos egyházközségek nem kerültek újra magyar közigazgatás alá, a kalotaszegi volt. Az esperesi jelentés értelmében a kalotaszegi egyházmegyéből harminckét település került vissza Magyarországhoz, valamint hat egyházközség maradt román hatalom alatt: Alsójárá, Magyarléta, Tordaszentlászló, Magyarfenes, Magyargyerőmonostor és Magyarvalkó. Daróczi Ferenc esperes azt is megfogalmazta, hogy az első négy említett egyházközség odacsatolható lenne a nagyenyedi egyházmegyéhez, azonban Magyargyerőmonostor és Magyarvalkó települések abból az irányból teljesen megközelíthetetlenek, csupán levelezni lehetne ezekkel. Az egyházmegyei tanács döntése értelmében kérvényezni szeretnék, hogy utóbbi két egyházközséget továbbra is a kalotaszegi egyházmegye látogassa, hiszen más irányból ez kivitelezhetetlen lenne. A lakosság tekintetében 24 185 lélek került Magyarországhoz, 4953 lélek azonban Romániában maradt.¹⁶

A kolozsvári egyházmegye

A kolozsvári egyházmegye 1940. szeptember 23-i esperesi jelentéséből az derül ki, hogy az egyházmegyéből összesen tizenegy egyházközség került Romániához: Ajton, Botháza, Gyógyfalva, Katona, Kolozspata, Légen, Magyarfráta, Magyarkályán, Magyarsovát, Mezőkeszű és Mócs. A jelentés megjegyzi azt is, hogy Légen hovatarozása még bizonytalan.¹⁷ A statisztikai adatok alapján az egyházközségek közel kétharmada maradt Magyarországon, egyharmaduk Romániához került, a lakosság számát tekintve azonban ez 86%-ot jelent, ami jelentős mértékben a nagy lélekszámú kolozsvári gyülekezetnek tudható be.¹⁸

A marosi és a küküllői egyházmegye

A marosi egyházmegyéből csupán egyetlen egyházközség maradt az új határon kívül, a feketei a hozzá tartozó Gerebenes szórvánnyal és több mezőségi

¹⁶ A kalotaszegi egyházmegye esperesi kimutatása a visszacsatolt és elszakított egyházközségekről, 1940. október 22. IgtanLvt 10945/1940.

¹⁷ A kolozsvári egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. szeptember 23. IgtanLvt 10118/1940.

¹⁸ IgtanLvt 10897/1940.

tanyával, összesen 656 lélekkel.¹⁹ Ennek ellentétét a küküllői egyházmegye jelentette, ahol csak négy anyaegyházközség került Magyarországhoz: Nagyteremi, Balavásár, Nagykend és Kiskend. Az egyházmegye huszonhét anyaegyházközsége maradt Romániában, a hívek közel 82%-a. Az október 24-i igazgatótanácsi gyűlésen terítékre került, hogy a továbbiakban melyik egyházmegyéhez tartozzanak ezek az egyházközségek. A nagykendői egyházközség presbiteri határozatban kérte, hogy csatolják a marosi egyházmegyéhez, azonban a földrajzi fekvése miatt az Igazgatótanács úgy vélte, hogy a kiskendivel és a balavásári egyházközségekkel együtt ideiglenesen a bekecsalji egyházmegyéhez kerüljenek, míg a nagyteremi gyülekezetet a marosihoz.²⁰

A nagysajói egyházmegye

A Mezőség nagyobb része Romániában maradt, emiatt a nagysajói egyházmegyéből is kerültek a határ másik oldalára egyházközségek, a huszonkilenc anyaegyházközségből tizenhárom, ami az egyházmegye lakosainak 44,23%-át jelentette. A határon túl rekedt tizenhárom anyaegyházközség huszonkilenc településre szóródott szét, köztük volt Mezőbodon, Mezőméhes, Mezőzáh, Nagysármás, Pusztakamarás vagy éppenséggel Kissármás és Uzdiszentpéter. A Beszterce környéki református gyülekezetek kivétel nélkül az anyaországhoz kerültek.²¹

Az udvarhelyi egyházmegye

Az udvarhelyi egyházmegyéből a már említett három anyaegyházközség (Petek, Alsóboldogfalva és Újszékely) került Romániához a következő szórványokkal: Kaca, Homoródbene, Románandrásfalva, Magyarzsákok, Székelyvécke, Csöb, Szentdemeter, Székelyszállás, valamint a székelyderzsi leányegyházközség.²²

¹⁹ A marosi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. szeptember 23. IgtanLvt 10154/1940.

²⁰ IgtanLvt Ülésjegyzőkönyvek, III. ülés/1940. 98–99.

²¹ A nagysajói egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. október 22. IgtanLvt 10949/1940.

²² Az udvarhelyi egyházmegye pótjelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. november 11. IgtanLvt 11466/1940.

Az erdővidéki egyházmegye

Az egyházmegyéből négy egyházközség került Romániához: Olthévíz a hozzá tartozó Kőhalom szórvánnyal, továbbá Szederjes, Székelymuzsna és Székelyszenterzsébet, ami az esperes számításai szerint összesen 3659 lelket jelentett.²³ Az erdővidéki esperes korábbi, október 1-én megfogalmazott jelentése arról számolt be, hogy az új határ mellett levő Szederjes, Székelymuzsna és Székelyszenterzsébet egyházközségek Romániához kerültek, noha lakosságuk teljes mértékben magyar ajkú és szinte kivétel nélkül református, ennél fogva javasolja e községek Magyarországhoz való csatolását határkiigazítás révén, ám végül erre nem került sor.²⁴

A sepsi egyházmegye és az orbai egyházmegye szórványai

Az egyházmegyéből összesen nyolc anyaegyházközség került Romániához: Aldoboly, Árapatak, Bodola, Brassó, Erősd, Hídvég, Hosszúfalu (ma Négyfalu része) és Zernyest. Ez az egyházmegye anyaegyházközségeinek a 28,57%-át, híveinek a 41,48%-át jelentette, nyilván Brassó jelentős számú református lakossága miatt.²⁵ Itt kell megjegyeznünk azt, hogy az orbai egyházmegyéből noha egyetlen egyházközség sem került Romániához, mégis két szórványegyházközség román területen maradt: a Szacsvához tartozó Bodzaforduló, valamint a Zágonhoz tartozó Bárkán. Az esperesi jelentés azt is megjegyzi, hogy a határmódosulás következtében az összes református család az említett két szórványból átköltözött magyar területre: Zágonba, Kisborosnyóra és Barátosra.²⁶

Összesített statisztikai táblázatok a kettévágott egyházmegyékről

Az alábbiakban három táblázatban összesítettük annak a nyolc egyházmegyének az adatait, amelyek közigazgatási határai módosultak anyaegyházközségi szinten. Az első táblázat az egyházmegyék második bécsi döntés előtti állapotát

²³ Az erdővidéki egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. november 8. IgtanLvt 11380/1940.

²⁴ Az erdővidéki egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. október 1. IgtanLvt 10628/1940.

²⁵ A sepsi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről. IgtanLvt 11616/1940.

²⁶ Román területen maradt két szórvány kimutatása. IgtanLvt 11305/1940.

mutatja be, az ezt követő két táblázat pedig külön a Magyarországhoz került, ill. a Romániában maradt egyházmegyéken belüli anyaegyházközségek, lelképásztorok és lakosság számát abszolút értékben és százalékos arányban is.

Egyház- megye	A bécsi döntés előtt					
	Anyae gyház- község	%	Rendes lelkész	%	Lakosság	%
Erdővidéki	20	100%	20	100%	17 946	100%
Kalotaszegi	36	100%	34	100%	29 138	100%
Kolozsvári	30	100%	30	100%	40 321	100%
Küküllői	31	100%	27	100%	20 226	100%
Marosi	37	100%	38	100%	44 010	100%
Nagysajói	29	100%	23	100%	15 815	100%
Sepsi	28	100%	27	100%	28 995	100%
Udvarhelyi	41	100%	38	100%	35 753	100%

4. táblázat²⁷

Egyházmegye	Magyarországhoz került					
	Anyae gyház- község	%	Rendes lelkész	%	Lakosság	%
Erdővidéki	16	80,00	16	80,00	14 554	81,10
Kalotaszegi	30	83,33	29	85,29	24 185	83,00
Kolozsvári	19	63,33	20	66,67	34 626	85,88
Küküllői	4	12,90	4	14,81	3683	18,21
Marosi	36	97,30	37	97,37	43 354	98,51
Nagysajói	16	55,17	15	65,22	8819	55,76
Sepsi	20	71,43	20	74,07	16 967	58,52
Udvarhelyi	38	92,68	35	92,11	34 366	96,12

5. táblázat²⁸

²⁷ Az IgtanLvt 10897/1940-ben található statisztikai adatok alapján.

²⁸ Uo.

Egyházmegye	Romániához került					
	Anyaegyház- község	%	Rendes lelkész	%	Lakosság	%
Erdővidéki	4	20,00	4	20,00	3392	18,90
Kalotaszegi	6	16,67	5	14,71	4953	17,00
Kolozsvári	11	36,67	10	33,33	5695	14,12
Küküllői	27	87,10	23	85,19	16 543	81,79
Marosi	1	2,70	1	2,63	656	1,49
Nagysajói	13	44,83	8	34,78	6996	44,24
Sepsi	8	28,57	7	25,93	12 028	41,48
Udvarhelyi	3	7,32	3	7,89	1387	3,88

6. táblázat²⁹

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület és a második bécsi döntés

A bécsi döntés következtében a Királyhágómelléki Református Egyházkerület területe is jelentős mértékben megváltozott és kettészakadt. Nagyszalonta Magyarország része lett ugyan, azonban a tőle keletre (Belényes vidéke) és délre fekvő bánásági területek Romániához kerültek Araddal és Temesvárral együtt. Ezen a területen összesen 47 református egyházközség volt nagyjából 60 000-65 000 lakossal.³⁰ Magyar uralom alá a királyhágómelléki egyházkerületből nagyjából 170 000 református került, területileg pedig négy teljes egyházmegye.³¹

Amennyiben ezekhez az adatokhoz hozzáadjuk az erdélyi egyházkerületből a Dél-Erdélyben maradt hívek számát, akkor a Romániában maradt területen összesen nagyjából 210 000 magyar református volt a második bécsi döntést követően, ami az 1930-as romániai népszámlálás szerinti megközelítőleg 710 706 református közel egyharmadát teszi ki. Ez összefoglalva azt jelenti, hogy minden három reformátusból egy Romániához, kettő pedig Magyarországhoz került a második bécsi döntés következtében.

²⁹ Uo.

³⁰ Juhász István: A romániai magyar református egyház. In: *Kiáltó Szó*, 14. (1940/9–10), 107–108.

³¹ Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995, 271.

Bozzay Réka*
Debrecen

Segesváry Lajos, az utrechti magyar peregrináció kutatójának még rejtélyesebb életútja

Segesváry Lajos – Miklós Ödön és Forró Imre mellett – azok közé a 20. század első évtizedeiben Utrechtben tanuló diákok közé tartozott, akik a Stipendium Bernardinum támogatását élvezték, és ösztöndíjas éveik alatt a magyar peregrináció történettel kapcsolatban komoly kutatómunkát végeztek holland egyetemi és városi levéltárakban. A Leidenben, illetve Utrechtben végzett kutatásaik összefoglalásából Miklós Ödön¹ és Segesváry Lajos² a két világháború között doktori fokozatot szerzett a debreceni egyetemen Leidenben, illetve Utrechtben végzett kutatásaik összefoglalásából. Forró Imre franekeri kutatása sajnos csak kéziratban maradt fenn a Fríz Akadémia levéltárában, mindössze munkájának bevezetője jelent meg a *Theologiai Szemlé*ben, az is néhány évvel halála után.³

Csohány János 2003-ban közölte a Sárospataki Füzetekben *Segesváry Lajos rejtélyes életútja* című írását.⁴ Nem véletlen ez a cím, hiszen Segesváryról Debrecenben tanársegédként töltött évei után kevés információ maradt fenn. Sokáig úgy vélték,

* Bozzay Réka (Ózd, 1977) a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének docense. Történelem–német–holland szakon végzett 2001-ben a Debreceni Egyetemen, ugyanitt védte meg doktori disszertációját 2007-ben *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796* címmel, mely 2009-ben önálló kötet formájában jelent meg. 2021-ben habilitált, munkáját a Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei adta ki *Intézménytörténeti kapcsolatok. Debrecen és Hollandia* címmel. Ladányi Sándorral közösen jelentették meg 2007-ben a *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918* című kötetet. Fő érdeklődési területe a holland–magyar kulturális kapcsolatok története a kora újkortól a 20. századig, illetve az egyetem történet.

¹ Miklós Ödön: Magyar diákok a leideni Staten Collegeben. In: *Theologiai Szemle*, 4. (1928/5–6), 290–319. Ezt a tanulmányát nyújtotta be értekezéséként a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karán 1931. február 27-én. *Miklós Ödön doktori disszertációja*. 1931, kézirat. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban Tt-REL) II. 2. h. 8. 501.

² Segesváry Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836*. Városi Nyomda, Debrecen 1935.

³ Forró Imre: Magyar diákok Hollandiában a 17. és 18. században. In: *Theologiai Szemle*, 31. (1989/2), 93–109.

⁴ Csohány János: Segesváry Lajos rejtélyes életútja. In: *Sárospataki Füzetek*, 7. (2003/2), 153–159.

hogy meghalt a második világháborúban, de éppen Csohány hívta fel a figyelmet arra, hogy Segesváry nemcsak túlélte a világegést, hanem családjával együtt az Egyesült Államokba emigrált. Új életük első szakaszáról szóló, angol nyelvű önéletrajzt Csohány is feldolgozta az említett tanulmányában. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárából és – a modern adatbázisoknak köszönhetően – az amerikai újságokból olyan érdekességek kerültek elő, melyek talán árnyalni fogják Segesváry eddig ismert biográfiáját, de az életút rejtélyességéből mit sem vonnak le.

Debrecen – Utrecht – Debrecen

Segesváry Lajos Kunszentmiklóson született 1907. február 16-án Segesváry István fiaként.⁵ Szülővárosában érettségizett 1926. június 19-én elégséges eredménnyel.⁶ Felsőfokú tanulmányai megkezdése előtt 1927. január 10. és 1929. február 6. között katonai szolgálatot teljesített.⁷ 1929-ben Pápán lett teológiai hallgató. A pápai akadémia évkönyvéből tudjuk, hogy elsőéves korában 150 pengőt kapott a fenntartó egyházkerület 4000 pengős segélyalapjából.⁸ Egy évvel később már Debrecenbe kérte az átvételét, ahova 1930. augusztus 20-án iratkozott be.⁹ Valószínűleg tehetséges diáknak bizonyult, ugyanis egy év múlva egyike volt azon diákoknak, akik utrechti ösztöndíjat nyertek el. Erre vonatkozóan a kari iratok adnak további felvilágosítást: a Hittudományi Kar 1931. szeptember 10-én igazolást állított ki Segesvárynak a MÁV üzletvezetőségéhez beadott kérésére, hogy külföldi tanulmányútra, ösztöndíjas helyre megy.¹⁰ Még ugyanaznap német nyelvű bizonyítványt is kapott itthoni tanulmányai igazolására.¹¹ Utrechtbe a Stipendium Bernardinum ösztöndíjjával utazott ki, az egyetemre november 3-án iratkozott be.¹²

Az első hosszabb utrechti tartózkodásáról amerikai emigrációja idején keletkezett önéletrírásában számolt be. Azt írta, hogy 1931-ben azért jött Utrechtbe, hogy tanulmányokat folytasson az egyháztörténelem, filozófia és pszichológia tárgykö-

⁵ Származási ívek, 1930/1931. tanév. TtREL II. 2. e. 43. k. 133. sz.

⁶ Felvételi kérelem, 1929/30-as tanév. TtREL II. 2. h. 8. k. 56. sz.

⁷ Származási ívek, 1930/1931. tanév. TtREL II. 2. e. 43. k. 133. sz.

⁸ Pongrácz József – Fejes Zsigmond: *A Dunántúli Református Egyházkerület Pápai Főiskolájának értesítője az 1929–30. iskolai évről*. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa 1930, 18.

⁹ Felvételi kérelem, 1929/30-as tanév. TtREL II. 2. h. 8. k. 56. sz.

¹⁰ Igazolás, 1931/32-es tanév. TtREL II. 2. h. 9. k. 28. sz.

¹¹ Bizonyítvány, 1931/32-es tanév. TtREL II. 2. h. 9. k. 30. sz.

¹² W. M. Schinkelshoek: *Was ist ein Name? Liste der Studenten aus der Pfalz und aus Ungarn, die mit Hilfe des Stipendium Bernardinum un Utrecht studiert haben (1761–1945)*, *Bijlage Academisch Profeschrift*. KRE, Budapest 2011, 86.

rében, miután otthon már befejezte teológiai tanulmányait.¹³ Ez utóbbi kijelentés nem helytálló, hiszen egy évvel korábban Pápán elsőéves, 1931-ben Debrecenben pedig másodéves teológushallgató volt, az első lelkészképesítő vizsgáját csak 1933. október 7-én tette le,¹⁴ majd a másodikat a Tiszántúli Református Egyházkerület külön engedélyével a rendes időnél fél évvel korábban, 1935. február 14-én.¹⁵ Ráadásul a Stipendium Bernardinum kifejezetten teológiai alapképzésben részt vevő hallgatókat támogatott. Az viszont teljesen helytálló, hogy Segesváry 1932 őszén komoly egyháztörténeti kutatásba kezdett,¹⁶ és két évvel Hollandiába érkezése után, 1933-ban már megjelent első, holland nyelven írt tanulmánya *Schetsen over de peregrinatio van de hongaarsche studenten gezin in de spiegel van de historische gegevens* címmel. Természetesen elképzelhető, hogy áthallgatott más szakokra, és belekóstolt a filozófiába és pszichológiába is, de ezekre a szakokra nem iratkozott be.

Segesvárynak nagyon gyorsan meg kellett tanulnia hollandul, hiszen az oktatás nyelve a teológián is ez volt. A nyári szünetben nem akart Magyarországra utazni, mert nem voltak otthon közeli rokonai, ráadásul az útiköltség is elég magas lett volna.¹⁷ Egyéves intenzív nyelvtanulás és teológiai tanulmányok után a teológiai kar dékánjának, Arie Nordtzij professzornak a javaslatára és segítségével a nyári szünetet német nyelvterületen töltötte, hogy kipihenhesse a tanév fáradoimat. Wuppertal-Elberfeldbe utazott, ahol az ottani református teológia tanáraival, illetve a jó módú Richthofen családdal ismerkedett meg. Nordtzij professzor azzal bízta meg az ifjú magyar teológust, hogy figyeljen, és számoljon be mindenről, ami Németországban történik. Segesváry – ahogy arról önéletrajzában is megemlékezik – új ismerőseivel meghallgatta a kommunista vezér, Ernst Thälmann előadását éppúgy,¹⁸ mint Hitler szónoklatát.¹⁹

Segesváry 1934-ben hazatért, 1935. február 14-én letette a második lelkészképesítő vizsgát,²⁰ majd fél évvel később, 1935. június 8-án filozófiai doktorrá avatták,²¹

¹³ Lewis Segesvary: *I give you a new land*. Osterhus Publishing House, Minneapolis sine dato, 7.

¹⁴ Első lelkészképesítő vizsga, 1933. TtREL I. 1. h. 8. k. 185. sz.

¹⁵ Második lelkészképesítő vizsga, 1935. TtREL II. 2. c. 32. d. 311. sz.

¹⁶ Lewis Segesvary: *i. m.* 7.

¹⁷ Uo. 9.

¹⁸ Uo. 18.

¹⁹ Uo. 23.

²⁰ Sz. n.: *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten 1943. május hó 19-20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1943, 159.

²¹ Doktorrá avatás, 1935. TtREL II. 2. c. 32. d. 311. sz.

az utrecht-i magyar peregrináció vonatkozásában máig alapműnek számító *Magyar református ifjak az utrecht-i egyetemen 1636–1836* című munkája megvédése után.²² Egy évvel később jelentette meg az *Adalékok a holland–magyar egyházi kapcsolatok történetéhez az utrecht-i akadémián keresztül* című írását,²³ mely további érdekes adatokat közölt levéltári kutatásai nyomán, 1937-ben pedig a deventeri Athenaeumban tanult magyarok névsorát publikálta.²⁴ Közben 1934. december 1-től a debreceni egyetem Hittudományi Karán a Révész Imre vezette egyháztörténelmi és a Varga Zsigmond vezette vallástörténelmi szeminárium kereteiben teljesített szolgálatot.²⁵ Tanársegédi munkája során Révész egyháztörténelmi előadásait rendezte jegyzetté, mely Segesváry neve alatt, de Révész közreműködésével jelent meg *Az egyháztörténelem alapvonalai* címmel.²⁶ A kari tanácsi jegyzőkönyv későbbi bejegyzéséből derül ki, hogy ÁDOB-gyakornokként dolgozott. Vértesy Miklós budapesti egyetemi könyvtáros visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az 1930-as évek elején az egyetemet végzettek elhelyezésére országos mozgalom indult, melynek eredményeképpen létrejött Hóman Bálint elnöklete alatt az Állástalan Diplomások Országos Bizottsága (ÁDOB).²⁷ Az ÁDOB-osok nagyon alacsony fizetésért dolgoztak, ráadásul ideiglenes foglalkoztatást tudtak csak nekik biztosítani, minek következtében sokan igen rövid ideig vállalták a munkát, mely ellen a debreceni Hittudományi Kar azzal próbált védekezni, hogy a gyakornokokat legalább hathavi szolgálatra kötelezte.²⁸

Segesváry is hasonló helyzetben volt, mint a többi szegény diplomás, ezért igyekezett minden kínálkozó új munkalehetőséget megragadni. 1937 márciusában levélben fordult a Hittudományi Karhoz, hogy számára április ötödikétől június ötödikéig szabadságot engedélyezzenek. Okként azt jelölte meg, hogy a Losoncon működő teológiai szeminárium egyháztörténelmi tanszéke elhalálózás folytán üresen maradt, és szóbeli meghívást kapott a tanszék ideiglenes betöltésére.²⁹ Nyil-

²² Segesváry Lajos: *Magyar református ifjak az utrecht-i egyetemen: 1636–1836*.

²³ Segesváry Lajos: *Adalékok a holland–magyar egyházi kapcsolatok történetéhez az utrecht-i akadémián keresztül*. *Theológiai Szemle*, 13. (1937/1–2), 5–18.

²⁴ Segesváry Lajos: *A deventeri athenaeumon tanult magyarok, 1644–1649. Századok*, LXXI. (1937/9–10), 506–508.

²⁵ Dr. Segesváry Lajos egyet. gyakornoknak szolgálati bizonyítványa, 1937. TtREL II. 2. c. 32. d. 311. sz.

²⁶ Csohány János: *i. m.* 154, 158.

²⁷ <http://ki2.oszk.hu/kf/2018/01/%E2%80%9Etudatosan-vallalta-a-konyvtarossagot-s-evtizedeken-keresztul-huseggel-szolgalta-valasztott-hivatasat-egyetlen-munkahelyen-a-budapesti-egyetemi-konyvtarban%E2%80%9D1/> (letöltés ideje: 2023. augusztus 15.)

²⁸ Jegyzőkönyv az 1938. január 21-én tartott VII. rendes ülésről, 1938. TtREL II. 2. a. 23. d. 167. sz.

²⁹ Szabadságkérése, 1937. TtREL II. 2. c. 32. d. 477. sz.

ván ez az állás sokkal jövedelmezőbb lett volna, mint az ÁDOB-gyakornokság, de kérését elutasították, ugyanis a félév közepén Debrecenben is kötelezettségei voltak.³⁰ Ahogy a kar maga is megjegyezte, az egyetemi gyakornokság helyett bizony sokan jobban fizető állásokra törekedtek. Végül Segesváry is így tett. 1937 szeptemberétől már vallásoktatóként kezdte a tanévet Budapesten, hitoktató segédlelkészként a VI. kerületi főreáliskolában szolgált 1940-ig.³¹ Hogy mi bírta rá a fiatal kutatót, hogy elhagyja az egyetemi pályát, pontosan nem lehet tudni, de Segesvárynak Révészhez írt leveléből úgy tűnik, hogy nemcsak a pénz játszott közre a távozásában, hanem valamiféle belső konfliktus is: „Bizony jó is lenne, ha nem kellett volna eljönni. De hagyom is inkább egyházkerületünk, illetve mostmár egyszerűen csak Tiszántúl kollégáim s velem szemben megnyilvánult szinte kiközösítésre törekvő negligenciáját.”³²

A második utrechti kutatómunka és az Obbink-ügy

Még az egyetemen dolgozott, amikor 1936-ban a Stipendium Bernardinum kuratóriumától 300 holland forint támogatást kapott, hogy a korábban megkezdett kutatásait tovább folytathassa Utrechtben. A pénzt azonban csak Hollandiában vehette át, így az utazása támogatásához a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult segítségért. A folyamodványt a dékán nevében küldték el 1936. október 16-án. Az indoklásban a dékán kitért Segesváry kiváló képességeire is: „Dr. Segesváry Lajos hittudományi karunknak egyik legszorgalmasabb hallgatója volt s tanpályája bevégzése után is nagy szeretettel, buzgalommal és irodalmilag is műveli az egyháztörténelmi tudományokat, ezért e tudományszaknak komoly ígéretét látjuk benne.”³³ A támogatás megérkezhetett, mivel 1937 februárjában már harmadik hete tartózkodott Utrechtben, hogy anyagot gyűjtsön az új könyvéhez.³⁴ Kutatásáról az utrechti Raadskelderben található Nemzetközi Diákklubban – melynek számos magyar is tagja volt – előadást is tartott.³⁵

³⁰ Dr. Segesváry Lajos két hónap szabadságot kér, 1937, TtREL II. 2. h. 14. k. 477. sz. Megjegyzés: Nem tárgyalatott. Vissza.

³¹ Szentgyörgyi Artúr: *A Budapesti VI. Ker. M. Kir. Állami Kemény Zsigmond Gimnázium (VII. oszt. Reálgimnázium, VIII. oszt. Reáliskola) évkönyve az 1940-1941. iskolai évről fennállásának 50. évében.* Élet és Irodalom Nyomda Rt., Budapest 1940, 40.

³² Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, 1938. január 23. TtREL II. 2. c. 34. d. 290. sz.

³³ Dékán levele a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, 1936. október 16. TtREL II. 2. c. 32. d. 110. sz.

³⁴ Lewis Segesvary: *i. m.* 26.

³⁵ Het Utrechts Archief Nummer toegang 780, Inventarisnummer 1177, Knipselboek van de

Önéletírásában is beszámolt a fárasztó levéltári munkáról,³⁶ de úgy tűnik, hogy az összegyűjtött anyag rendszerezése és feldolgozása váratott magára, mivel néhány hónappal hazaérkezése után súlyos vádakat fogalmazott meg vele szemben az utrechti Herman Theodorus Obbink professzor. Révész Imre Segesvárynak írt levelében a következőket olvashatjuk:

„A dolog lényege az, hogy Ön a Kállay professzor úr [Kállay Kálmán, a debreceni Hittudományi Kar Ószövetségi Tanszék vezetője, a holland kapcsolatok felelőse] tudomása szerint mindeközéig nem tudta Obbink professzor úr előtt hitelreméltóan igazolni azt, hogy a jelen év elején kapott 300 forint segélyt és az annak felhasználásával történt hollandiai tartózkodását csakugyan pontosan oly irányú kutatásra fordította-é, amilyenre a segélyt kérte és kapta (nevezetesen a legújabb kori, 1836–1936-i utrechti magyar tanulmányozás adatainak felkutatására).

Kállay professzor úr azt is világosan megmondta most nekem, hogy ő Önt felszólította, hogy gyűjtött adatait nekem mutassa be, hogy én azok alapján Kállay professzor úrnak, Kállay professzor úr pedig Obbink professzor úrnak jelenthesse a való tényállást. Ezt Ön mindeddig nem tette meg, sőt, ha csak emlékezetem teljességgel meg nem romlott, arról sem tudok, hogy Ön nekem erről a Kállay professzor úrtól vett kifejezett felszólításról valaha is említést tett volna. Azt azonban százszázalékos bizonyossággal állíthatom, hogy nekem XIX. századi gyűjtéséből még semmit sem mutatott.”³⁷

Révész ezek után felszólította Segesváryt, hogy írásban számoljon be az egész ügyről, illetve tegye lehetővé számára, hogy a 19. századra vonatkozó adatgyűjtésének meglétéről és mibenlétéről meggyőződhesen.³⁸ Segesváry ezen nagyon megsértődött, és Révésznek írt válaszlevelében Obbink professzorral szemben fogalmazott meg vádakat:

„Még Debrecenben voltam, amikor ismételtén és nyomatékosan kifejeztem azt a meggyőződésemet, hogy Obbink prof.nak ez az egész, a legkevésbbé[!] sem keresztyéni lelkiültre valló s szerintem átlátszó célzatú eljárása csupán egyetlen dolgot tart szem előtt: nekem bármi módon ártani. Nagyon sokat gondolkoztam rajta, tényleg beszámoljak-e ezek után utrechti kutatásaimról, munkámról. Végre is azonban az az alázat győzedelmeskedett bennem, amely a lelkipásztori pályára hozott és az a mély tisztelettel párosult szeretet, amelyet Méltóság-

Internationale Club van Studeerenden Utrecht, 1929–1940. oldalszám nélkül. (1937. január 28.)

³⁶ Uo. 26.

³⁷ Révész Imre levele Segesváry Lajoshoz, 1937. október 12. TtREL II. 2. c. 34. d. 290. sz.

³⁸ Uo.

goddal és Kállay Kálmán professzor úrral szemben mindig éreztem és érezni fogok még akkor is, ha ezt bármi oknál fogva a jövőben a valóságban meg nem érezhetném; értem alatta Méltóságodéknak esetleg velem szemben bekövetkező jóindulat-megváltozása esetén. Obbink prof. indokainak s eljárásának megvilágítására itten nem akarok részletesen kitérni, csak annyit írok ide vele kapcsolatban nagyon keserű és méltán háborgó szívvel, hogy valahogyan többet várna az ember a theologia professzorától és a holland királynő udvari papjától. [...] Obbink prof. azt írja, hogy őt számonkérlik, mit végeztem én a két hónap alatt Utrechtben. Nagyon csodálni való kijelentés; amikor búcsúztam tőle, nyugodtan számonkérhette volna munkásságomat. De csak hazatértem után jött elő – leveleiből kétségtelenül megállapítható – újabb és újabb követelései. Elutazásom előtti napon átadtam néki alapos munkával elkészített kéziratomat s ugyanakkor megmondtam néki, hogy a további korszakot is, ha idehaza kiegészítettem az anyagát, el fogom készíteni s eljuttatom hozzá. Ez nem volt elég, néki több kellene: a professzornak és udvari papnak a sokszor szinte túlzott lelkiismeretességgel, hűséggel és rajongó szeretettel dolgozó magyarnak a feje.”³⁹

Az is kiderült a Révésznek írt levélből, hogy Segesváry utrecht-i tartózkodása alatt sértő kijelentéseket tett egyik volt debreceni diáktársára, volt utrecht-i ösztöndíjasra, amelyeket maga is megbánt.

„Világosan emlékszem, még azt is elmondtam nagy őszintén Méltóságodnak, hogy az Obbink prof.-hoz közelálló Van de Ende familiánál – akkor is elismerem, hogy bizonyos tekintetben rosszul tettem – őket elkeserítő kijelentéseket tettem Pap Lászlóval kapcsolatban: Pap még mindig nem professzor s nem is lesz stb.”⁴⁰ Ismétlem, ilyen szándékos borstöréseket a régi sok keserű egyenetlenkedés emlékhátára alatt elkövettem. Ezenkívül amikor a nemzetközi klubban előadás tartottam, akkor is úgy láttam, egyesek megnehezíttek rám. Ugyanis az egyik közbeszólónak válaszul rámutattam arra a szerepre, amelyet a magyar protestáns oktatás játszott éppen akadémiánkon keresztül már a leideni főiskola megalapítása előtt. Hibám volt, hogy bár tudtam, hogy Pap szinte bálvány Utrechtben, nem bántón, de nem az ő szájuk íze szerint beszéltem róla s beszámoltam az én eddigi munkásságomról. Egyébként azonban mindenkivel szemben csak tisztelttel és udvariassággal viselkedtem, s igyekeztem minél többet dolgozni.”⁴¹

³⁹ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, dátum nélkül. TtREL II. 2. c. 34. d. 290. sz.

⁴⁰ Az itt említett Pap László Budapesten teológiai professzor, később a Ráday Gyűjtemény főigazgatója lett. Pap László: *Magyar életrajzi lexikon*. <https://www.arcantum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/p-77238/pap-laszlo-772F1/> (hozzáférés dátuma: 2023. július 31.).

⁴¹ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, dátum nélkül. TtREL II. 2. c. 34. d. 290. sz.

Segesváry azt is felrótta Obbinknak, hogy a kuratórium tagjaként, sőt elnökeként elsiklott egy súlyos visszaélés felett, ugyanis évekig fizettek ösztöndíjat egy Humburg⁴² nevű német diáknak a doktorátusra való felkészülés címén, miközben annak még a segédlelkészi vizsgálója sem volt meg.⁴³ A levél további részében leírta, hogy milyen célból kapta az ösztöndíjat, milyen munkát végzett, a jegyzetei közül sokat, melyeket feleslegesnek tartott, megsemmisített. Mivel látta, hogy a kuratórium munkához nem lesz hosszú időre szüksége, így megkezdte a szövege holland átdolgozását, viszont ezek egyik példánya sincsen nála, mert azok Hollandiában maradtak, ezért nem is tudta most elküldeni. Néhány Utrechtben talált újdonságot azért felsorolt levele végén.⁴⁴

Révész és Kállay meglepődtek Segesváry kifakadásán. Révész a következőket írta válaszlevelében:

„Kállay professzor úr személyes ismeretség alapján állítja teljes meggyőződéssel, hogy Obbink professzor úr legőszintébb holland barátaink közé tartozik, akiről lehetetlenség feltételezni, hogy akármelyik magyar stipendistával szemben is a rosszindulat vezetné. Én magam is 17 esztendeje ismerem az Obbink professzor úr nevét és működését, régebbi magyar stipendistáktól is, akik közül már többen elhaltak, csak jót hallottam róla. De ettől eltekintve is, a dolog lényegére sem tartozik az, hogy Önből milyen személyes érzelmeket vált ki Obbink professzor úrnak az a követelése, amelyet a helyzetet ismerő Kállay professzor úr teljesen jogosan ítél s így természetesen én is annak kell, hogy ítéljem: hogy nevezetesen döntő bizonyítékot arra nézve, hogy az ezévi otttartózkodására [sic!] Kállay professzor úr személyes közbenjárása után kapott 300 forint hollandi segélyt csakugyan arra a tudományos kutatási célra használta-e fel, amire kérte. Ezzel a követeléssel szemben kettőnk megítélése szerint semmi néven nevezendő érzékenykedésnek helye nincs, itt csak tények és adatok beszélhetnek.

Ami mármost az Ön által közölt tényeket és adatokat illeti, azokat mi természetesen teljesen hitelreméltóaknak tartjuk. Mindemellert a levelében közölt beszámoló azért nem teljesen kielégítő, mert nem ad tiszta képet arról, hogy egyútt van-e Önnek a legutóbbi korszakra vonatkozó anyaggyűjtése, olyan állapotban van-e, hogy az feldolgozható és legalább a kezdő lépéseket megtette-e a feldolgozásra.”⁴⁵

⁴² Humburg 1930 és 1934 között négy évig volt a Stipendium Bernardinum ösztöndíjasa, éppen abban az időben, mint Segesváry, akivel jól ismerték egymást, ahogy ez Révész és Segesváry későbbi levelezéséből is kiderült. Lásd alább. W. M. Schinkelshoek: *i. m.* 85.

⁴³ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, dátum nélkül. TtREL II. 2. c. 34. d. 290. sz.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Révész Imre levele Segesváry Lajoshoz, 1937. november 15. Uo.

Révész felajánlotta, hogy nem szükséges postára adnia Segesvárynak a jegyzeteit, hanem amikor a professzor Pesten tartózkodik, akkor Segesváry személyesen is bemutathatja neki azokat. Kállay meg fog elégedni Révész véleményével, és annak alapján fogja Obbinkot tájékoztatni. Ezek alapján Révész kérte, hogy a következő két hétben szedje össze az anyagát, hogy együtt alaposan átnézhessék, továbbá azt is megfogalmazta, hogy Segesváry ne a személyes érzékenység szempontjából kezelje az ügyet. Egyetemes magyar református érdekekről és becsületéről, illetve a kar jó hírééről van szó, ugyanis nem lenne jó, ha az utrechti professzorok neheztelni kezdenének a debreceni diákokra. Obbink Segesváry viselkedése miatt már Debrecenbe sem kívánt eljönni, Kállay professzor rábeszélésének köszönhetően tett végül mégis látogatást.⁴⁶ Az Obbinkkal szemben megfogalmazott vádak azért is voltak különösen kínosak, mivel nem sokkal később, 1938. április 30-án a Hittudományi Kar a Kollégium 400 éves jubileumára rendezendő ünnepség keretében az egyetem díszdoktorává kívánta avatni a professzort éppen a magyar – köztük a debreceni – diákok támogatásáért.⁴⁷

Segesváry Révész levelének kézhezvétele után csoportosította régi és új anyagait, és postára adta azokat. Levelében azonban újból kiemelte, hogy sok, feleslegesnek vélt jegyzetét még Hollandiában kidobta. Az Utrechtben tanult magyarok történetét 1914-ig összeállította, és ha erre a holland professzorok biztositékot adnak, nyomdakész állapotba hozza. Azt is kérte, hogy holland kéziratát vegyék figyelembe, melyből egy-egy példányt Obbink és Van Rijn professzoroknál hagyott Utrechtben. Kérte továbbá Révészt, hogy értesítse majd Budapestre érkezéséről.⁴⁸

Úgy tűnik, hogy Segesváry kézírata megnyugtatta Révészt, ugyanis a következő sorokat írta Kállaynak:

„A XIX. és XX. századbéli utrechti magyar peregrinációra vonatkozólag Dr. Segesváry Lajosnak kiterjedt levéltári kutatások alapján oly terjedelmes és értékes anyag van birtokában, amelynek alapján az említett korszak utrechti magyar theologiai tanulmányozásának történetét bármikor módja van feldolgozni, ha erre megbízást kap. Valószínűnek tartom, hogy az anyag alapján egy körülbelül ugyanolyan terjedelmű másik dolgozatot volna képes előállítani, mint amilyen ismert doktori disszertációja volt.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Bozzay Réka: Holland díszdoktorok a debreceni egyetemen a két világháború között. In: *Gerundium*, 10. (2019/1), 84–85.

⁴⁸ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, dátum nélkül. TtREL II. 2. c. 34. d. 290. sz.

Bemutatott anyaggyűjtéséből arról is meggyőződtem, hogy a jelen év folyamán ott töltött idejében főként ennek az anyagnak összegyűjtésével, illetőleg már régebben e korszakra vonatkozólag is gyűjtött anyagának kiegészítésével és ellenőrzésével foglalkozott. – Azt is megállapítottam, hogy szorgalmas levéltári kutatás mellett nagy gondot fordított a korszak általános hollandi szellemtörténetének és különösen theologiai történetének beható tanulmányozására is. Mindezek alapján nyugodt lélekkel javaslom, méltóztassál illetékes helyre a dr. Segesváry rendkívüli ösztöndíjának a célnak megfelelő felhasználását illetőleg a fenti értelemben kedvező jelentést küldeni.”⁴⁹

Révész ennek a jelentésnek a másolatát elküldte Segesvárynak is, kifejezve abbéli reményét, hogy hajlandó lesz az ügyből magára nézve is levonni néhány tanulságot.⁵⁰ Segesváry valamelyest megkönnyebbült, és örömmel fogadta Révész levelét. Ahogy írta, már csak Obbink jelzését várta.⁵¹ Az viszont váratott magára, ezért Segesváry januárban levélben érdeklődött, hogy küldtek-e már Utrechtből választ a beszámolójára, mert ha igen, azt ő is szeretné megkapni. A korábbi hónapok történései mély nyomot hagytak Segesváry lelkében, ugyanis tovább panaszkodott Obbinkra és a többi utrechti professzorra, akik megakadályozzák a magyar diákok doktorálását. Ezért hárompontos javaslatot tett, miszerint a debreceni teológiai kar tiltsa meg minden Utrechtbe tartó diáknak, hogy ott doktori vizsgát tegyen, a Hollandiába utazó diákok ne vegyenek részt az ottani egyházi mozgalmakban (hervormd, gerformeerd), mert ezzel a különféle irányzatokhoz tartozó professzorokat magukra haragítják. Végezetül a kar jó nyelvéréssel rendelkező és nagy akaraterővel bíró szorgalmas, tehetséges fiataloknak biztosítsa az ösztöndíjas helyet.⁵²

Révész válaszlevelében leírta, hogy Obbink levelet küldött Kállaynak, ennek a tartalmát ő maga is ismeri, de azt egyedül Kállay professzor jogosult közölni. Kérte továbbá, hogy az utrechti doktorálásra vonatkozó észrevételeit is Kállayval ossza meg. Révész semmiképpen nem szeretne volna Segesváry levelét Kállayval teljes terjedelmében közölni, és egyébként is úgy illendő, hogy Segesváry maga ismertesse megjegyzéseit. Révész továbbá felajánlotta, hogy szolgálati és tudományos ügyekben továbbra is Segesváry rendelkezésére áll, de a holland kérdésekben egyedül Kállayt tartotta illetékesnek, ezért kérte, hogy a továbbiakban vele tartsa

⁴⁹ Révész Imre levele Kállay Kálmánhoz, 1937. december 11. Uo.

⁵⁰ Révész Imre levele Segesváry Lajoshoz, 1937. december 11. Uo.

⁵¹ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, 1937. december 13. Uo.

⁵² Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, 1938. január 23. Uo.

ilyen kérdésekben a kapcsolatot.⁵³ Ezt a kérését tudományos ügyben is megismételte. Érdekes módon a Segesváry korábbi levelében említett, Utrechtben doktorátust szerezni kívánó német diák, Waldemar Humburg Révészről kért információt bizonyos tudományos ügyekben, melyekre az időközben már püspökké választott Révész egyik kollégája segítségével válaszolt.⁵⁴ Humburg azonban tovább kívánta folytatni a kérdezősködést,⁵⁵ melyek megválaszolására Révész most már Segesváryt kérte fel. Őt ez meglepetésként érte, mivel véleménye szerint a német olyan dolgok után érdeklődött, melyekre már korábban megadta a választ, a saját munkáiból is küldött neki, illetve Miklós Ödön Staten College-ről írt tanulmányára is felhívták még Révésszel közösen a figyelmét. Ugyanakkor megígérte segítségét, hogy volt professzorát tehermentesítse.⁵⁶

A Segesváry–Obbink-ügy egy év múlva sem jutott nyugvópontra. Kállay Kálmán ugyanis 1939 decemberében összefoglalót küldött Révésznek Obbinkkal folytatott levelezéséről. Kállay a Révész 1937. december 11-én küldött jelentésének holland fordítását elküldte Obbinknak, melyre még karácsony előtt azt a választ kapta, hogy a holland professzor örül, hogy félreértésről és nem félrevezetésről van szó, mégis az utrechti kar kéri Segesváry igazi munkáját. Obbink 1938. február 17-én kelt levelében azt írta, hogy a 19. és 20. századra vonatkozó munkát szeretné látni. Segesváry az utrechti üggyel kapcsolatos véleményét még 1938. január 26-án megírta Kállaynak, ezekben feltehetőleg hasonló dolgokat fogalmazott meg, mint a Révésznek küldött levelében. Obbink februárban Kállayhoz írt levelében már lemondott a Segesváry-ügyről, de Kállay szerint ha Segesváry valakit megtévesztett, azt ki kell vizsgálni. Így Kállay április 8-án újabb levelet küldött Segesvárynak, melyre azonban nem érkezett válasz. Kállay tehát arra kérte Révést, hogy győzze meg Segesváryt arról, hogy a 19–20. századra vonatkozó anyaggyűjtését küldje ki Utrechtbe.⁵⁷

Révész Segesváry holland nyelvű dolgozatát és leveleit elküldte Kállaynak, akit arra kért, hogy Segesváryval a dolgot inkább ő maga intézze, hiszen ő levelezik a hollandokkal. Révész ugyanakkor közölte, hogy a holland nyelvű gépírási dolgozat minden lényeges részében megegyezik Segesváry doktori munkájával, egyetlen kivétel, hogy Segesváry magyar nyelvű munkája 1836-ig, míg a holland 1895-ig [ez elírás lehet, és helyesen 1795-ig] foglalkozik az utrechti magyar peregrináció

⁵³ Révész Imre levele Segesváry Lajoshoz, 1938. január 25. Uo.

⁵⁴ Révész Imre levele Segesváry Lajoshoz, 1938. december 13. TtREL I. 1. e. 76. d. 346. sz.

⁵⁵ Waldemar Humburg levele Révész Imréhez, 1938. december 16. Uo.

⁵⁶ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, 1938. december 23. Uo.

⁵⁷ Kállay Kálmán levele Révész Imréhez, 1939. december 23. TtREL I. 1. e. 79. d. 1819. sz.

történetével, így tehát Obbinknak igaza van, hogy a mellékelt dolgozat nem a 19. és 20. század történetét vizsgálja. Ugyanakkor Révész megerősítette azt a korábbi levelében foglalt állítását, hogy Segesvárynál a 19. és 20. századra vonatkozó igen értékes anyaggyűjtést látott, amelyből a doktori dolgozatához hasonló terjedelmű és módszerű munka készülhet. Arra vonatkozóan, hogy Segesváry miért késlekedik az anyagok gyűjtésének bemutatásával vagy a munka elkészítésével, Révész azt javasolta, hogy magát Segesváryt kellene megkérdezni, akinek egyébként is illene végre Kállay és Obbink előtt is tisztázni a kérdést.⁵⁸ Segesváry az összegyűjtött anyagot végül soha nem publikálta, az valószínűleg a második világháború alatt el is vesztették.

Élet az egyetemi pálya után

Az utrechti kutatói ösztöndíjról való elszámolás mellett Segesvárynak a munkahelyén is gondjai adódtak. Ahogy az fentebb olvasható, már 1937 őszén Budapesten középiskolai vallástanár volt, de feltehetőleg nem akart itt maradni, hanem gyülekezeti lelkészként kívánt szolgálni. Mivel a Tiszántúlról elment, így a Dunamelléki Egyházkerülethez tartozó egyik településen, Szankon kívánt helyhez jutni. Az itteni lelkészválasztás körüli hercehurcáról Révész Imréhez írt levelében számolt be. Bár úgy tűnt, hogy a gyülekezet, illetve a helyi lelkész, Esze Tamás is Segesváryt támogatja, végül Esze Endrédy János mellett tette le voksát. Ennek háttéréként Segesváry azt említette, hogy Esze állomáshelyváltásakor végül nem a Szeretetszövetséghez ment Pestre, hanem Gyöngyösre, ahol Endrédy segédlelkészként készítette elő Esze megválasztását, cserébe pedig megkapta a szanki lelkészséget.⁵⁹ Segesváry másik leveléből megtudjuk, hogy Cserépfalun is szívesen vállalt volna állást, de ez sem valósult meg. A két elutasítás és a sok küzdelem viszont kikezdte az egészségét.⁶⁰

Néhány hónappal később Segesváry Révész Imrétől (most már mint püspöktől) hivatalosan is elbocsátását kérte a Tiszántúli Egyházkerületből. Erre Ravasz László dunamelléki püspök szerint az ottani végleges átvételéhez volt szükség, utána pedig Ravasz megígérte, hogy véglegesítik vallásoktatói állásában. A levélből kiderült, hogy az első bécsi döntés (1938. november 2.) előtt, 1938 őszén Segesváry nemcsak vallásoktatói, hanem már két hónapja katonai szolgálatot is vállalt

⁵⁸ Révész Imre levele Kállay Kálmánhoz, 1939. december 30. Uo.

⁵⁹ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, 1938. január 23. TtREL II. 2. c. 34. d. 290. sz.

⁶⁰ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, 1938. december 23. TtREL I. 1. e. 76. d. 346. sz.

az északi határon. A levél megírásakor (október 25-én) éppen Budapesten volt ideiglenesen szabadságon. Megnyugtatta Révész, hogy „csupán a vallásoktatással s nagyon komoly katonai dolgokkal törődök, természetesen olyanokkal, melyeket mint magyar református lelkipásztor is nyugodtan végezhetek”.⁶¹ Írásából úgy tűnik, hogy a katonai és lelkészi feladatokat nem tartotta egymással összeegyeztethetetlennek, ahogy fogalmazott: „minden eddigi munkám mellett ez a pár hónapi csapattiszti szolgálatom volt a legértékesebb egyházam számára. Az egész hadseregben egyedül voltam minden egyház papja közt a határon s mint követendő példát állította oda a honvédség elé a honv. miniszter: »magyar református lelkipásztor, aki közöttünk van.«”⁶²

Révész a válaszlevelében megírta, hogy az elbocsajtót kiállították, továbbá kifejtette, mennyire jelentősnek tartotta, hogy Segesváry fegyveres szolgálatot vállalt, és hogy ilyen minőségében sem feledkezett meg lelkipásztori hivatásáról. A püspök hangot adott abbéli véleményének, hogy „a protestáns lelkészeknek önként és kategorikusan le kellene mondaniok törvényhozásilag biztosított fegyveres szolgálatmentességükről, legföljebb annyi kedvezményt vehetnének igénybe, amennyit pl. az orvosok kapnak”.⁶³

A katonai szolgálat után, 1939 elején újabb álláslehetőség merült fel. Az orgoványi gyülekezetben szolgáló Bodonhelyi Józsefnek, aki korábban szintén Utrechtben tanult, és Révész köréhez tartozott, felajánlották Debrecenben a klinikai lelkészséget. Még korábban az orgoványi lelkészválasztás Bodonhelyi és Segesváry között dőlt el az előbbi javára. A felszabaduló helyre Segesváry szeretett volna kerülni, hiszen korábban már pályázott rá. Levélben kért segítséget Révész püspöktől. Megírta, hogy lelke nyugalomát adná vissza a falusi gyülekezet apái földjén, ezért kérte, hogy a püspök szóljon néhány jó szót Bodonhelyinél, aki remélhetőleg pártolni fogja a gyülekezetbe való meghívását.⁶⁴ Révész valóban írt is Bodonhelyinek, melyben kifejtette, hogy Segesváryban – Bodonhelyihez hasonlóan – a magyar református egyház és tudomány jövőbeli reménységét látja. Segesváryt az elmúlt időben sok testi és lelki megpróbáltatás érte, melyből ideiglenes és nyomorúságos helyzetében nem tudott helyrejönni, bár tele volt munkakedvvel, akár gyakorló lelkipásztorként is megállná a helyét. Családi gyökerei Bodonhelyihez hasonlóan Pest megyéhez kötik.⁶⁵ Végül Segesváry ezt az állást sem kapta meg. Bodonhelyi

⁶¹ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, 1938. október 25. TtREL II. 2. c. 34. d. 290. sz.

⁶² Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, 1938. október 25. TtREL II. 2. c. 36. d. 1938/5033. sz.

⁶³ Révész Imre levele Segesváry Lajoshoz, 1938. október 30. TtREL II. 2. c. 36. d. 1938/5033. sz.

⁶⁴ Segesváry Lajos levele Révész Imréhez, 1939. február 11. TtREL I. 1. e. 77. d. 246. sz.

⁶⁵ Révész Imre levele Bodonhelyi Józsefhez, 1939. február 13. TtREL I. 1. e. 77. d. 245. sz.

Révésznek írt leveléből tudjuk, hogy a gyülekezet olyan lelkészt választott magának – Balogh György jászberényi helyettes lelkész személyében –, aki korábban helyettesként már szolgált a gyülekezetben, így a helyiek ismerték, és a gyülekezet belső konfliktusainak feloldásában is könnyebben részt tudott vállalni.⁶⁶

Segesváryt Amerikában megjelent önéletírása szerint 1941 szeptemberében besorozták, és már nem volt sok ideje, hogy elrendezze a dolgait. Még nem volt nő, házasodását egy évvel későbbre tervezte. Szintén itt írta, hogy lelkészi munkáját átadta idősebb szolgatársának.⁶⁷ Ugyanakkor a konventi jegyzőkönyvekből ettől eltérő történet bontakozik ki. 1941. augusztus 5-én a Dunamelléki Egyházkerület püspökének címzett levelében azt írta, hogy „1941 szeptember hó elsejével lelkészi jellegéről lemond és ennek értelmében kéri a lelkészi karból való törlését”.⁶⁸ Az egyetemes konvent az egyetemes tanügyi bizottság javaslatára Segesváry volt budapesti vallásoktató segédlelkész oklevelének érvénytelenítése tárgyában a dunamelléki egyházkerületet határozathozatalra szólította fel.⁶⁹ Az egyházkerületi gyűlés határozata értelmében 1942. november 19-én a második lelkészi oklevelét érvénytelennek nyilvánították, és ezt a tényt az egyetemes konvent útján az egyházkerulettekkel és egyházmegyékkel közölték nyilvántartásba vétel végett.⁷⁰ Csohány János tanulmányában leírja, hogy próbálta megtalálni Segesváryt a második világháborúban szolgált protestáns tábori lelkészek névsorában, illetve a tartalékos tábori lelkészek között is, de ezirányú kutatása nem vezetett eredményre.⁷¹ Látjuk, hogy nem is vezethetett, hiszen 1942 novemberétől hivatalosan is törölték a lelkészi névsorból, tehát katonai szolgálatát már nem tölthette lelkészként.

Háborúban és Amerikában

Önéletrajza szerint 1941 szeptemberétől 1943-ig századosi (captain) rangban szolgált Budapesten, és pszichológiát tanított diplomás tiszteknek és tisztjelölteknek, illetve folytathatta Utrechtben megkezdett szociálpszichológiai tanulmányait, melyet 1934-es hazatérésekor félbe kellett hagynia. Közben írt két

⁶⁶ Bodonhelyi József levele Révész Imréhez, 1939. február 16. TtREL I. 1. e. 77. d. 245. sz.

⁶⁷ Lewis Segsvary: *i. m.* 35.

⁶⁸ Sz. n.: *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten 1942. május hó 6-7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1942, 38.

⁶⁹ Uo. 39.

⁷⁰ Sz. n.: *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten 1943. május hó 19-20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve,* 159–160.

⁷¹ Csohány János: *i. m.* 156.

pszichológiai tárgyú könyvet is.⁷² 1943 augusztusában azonban frontszolgálatra küldték, Kijevtől keletre szolgált tábori lelkészként (chaplain).⁷³ A háború alatt kétszer megsérült,⁷⁴ 1945-ben Németországban Passaun túlrá helyezték át a kórházat, ahol kezelték,⁷⁵ majd 1945 és 1950 között Németország angol–amerikai és francia megszállás alatt álló területein látott el 4000 református menekült között lelkészi szolgálatot,⁷⁶ noha lelkészi jellegéről még korábban Magyarországon önként lemondott. Dunaszerdahelyről származó feleségével, Irénnel⁷⁷ a Vöröskereszten keresztül sikerült kapcsolatba lépnie, a nő ugyanis az ő segítségével kerestette férjét. Segesváry felesége mindössze egy hónapos fiukkal elmenekült az orosz megszállás elől, és a házaspár végül Németországban találkozott.⁷⁸

Életük további néhány évéről Segesváry önéletrajza tájékoztat. Amikor amerikai vízumért folyamodott a családjával, már több mint öt éve élték Németországban.⁷⁹ Miután megkapták a bevándorlási vízumot, 1951 februárjában Bremerhafen kikötőjéből indultak el – most már négyesben, mert időközben egy kislánnyal is bővült a család – New York felé,⁸⁰ ahova február 16-án, Segesváry 44. születésnapján érkeztek meg.⁸¹ Innen hamarosan Chicagóba kerültek, ahol Segesváry sokáig fizikai munkát végzett: kórházban takarított.⁸²

Az önéletrajz azért is roppant érdekes, mivel magáról végig mint prédikáló lelkészeiről ír, aki Európában hátrahagyta a szószéket, de minden vágya az, hogy egyszer újra lelkészként szolgálhasson és prédikálhasson. Ezt a vágyat fejezi ki az önéletrajz alcíme is.⁸³ A konventi határozatból egyértelműen kiderül, hogy idehaza hivatalosan befejezte lelkészi működését, de önéletrajza szerint ennek ellenére a háború alatt és után mégis tovább folytatta ezt a munkáját. Önéletírásában említi, hogy németországi tartózkodásuk alatt fogalmazódott meg bennük: nem térnek vissza a kommunista megszállás alá került Magyarországra. Mivel évekig esélyük

⁷² Lewis Segesvary: *i. m.* 48.

⁷³ Uo. 48.

⁷⁴ Uo. 75.

⁷⁵ Uo. 122.

⁷⁶ Uo. 54.

⁷⁷ Sz.n.: Cím nélkül. In: *Californiai Magyarság*, 1987. február 6., 8.

⁷⁸ Lewis Segesvary: *i. m.* 123.

⁷⁹ Uo. 75.

⁸⁰ Uo. 77.

⁸¹ Uo. 81.

⁸² Uo. 87.

⁸³ *The arresting story of a refugee minister's way through storm and sunshine from a Protestant Pulpit in Europe to the Pulpit of a Protestant Church in the United States of America.*

sem volt arra, hogy az Egyesült Államokba menjenek, így elfogadta Buenos Aires egyik gyülekezetének meghívását, és elkezdett spanyolul tanulni. Bevándorlási kérelmét azonban elutasították, ugyanis Argentína nem fogadott szívesen protestáns lelkészeket. Az Egyesült Államok hatóságainál végül sikerrel jártak. Segesváry a kezdeti mostoha körülmények ellenére továbbra is lelkészi szolgálatot akart végezni, de ehhez először angolul kellett megtanulnia, amibe még a kórházi munka során a kollégái segítségével fogott bele.⁸⁴

A nehéz fizikai munkát könnyebb vegyészeti munka követte egy nagyüzemben. Bár ilyen irányú képesítése nem volt, mivel – ahogy a felvételi elbeszélgetésen mondta – korábban filozófiát és pszichológiát tanított, az egyik ott dolgozó magyar származású zsidó vegyésztechnológusnak köszönhetően felvették.⁸⁵ Végül a gazdag evanstoni angol nyelvű gyülekezet támogatásával két szemesztert tanulhatott a dubuque-i egyetemen. Magyarországi okleveleit elfogadták, de a nyelvtudását tökéletesítenie kellett, hogy később angol nyelvű gyülekezetekben is szolgálhasson.⁸⁶ Ez sikerült is, a családdal együtt Minnesotában telepedtek el.⁸⁷

Az önéletrajz itt véget ér, a további életükről a korabeli magyar nyelvű amerikai sajtóból tudunk. Minnesotában rövid ideig dolgozott, és hamarosan áttelepültek Kaliforniába. Segesváryt Delanóban egy középiskola hívta meg tanárának, ahol tizenegy évig – haláláig – tanított. *The Cross and the Blatnoi* című regénye megjelenésének sajnos már nem örülhetett.⁸⁸ 1964. november 6-án autóbalesetben vesztette életét, mikor működési helyéről San Joséban élő családját akarta meglátogatni.⁸⁹ Felesége túlélte Segesváryt, nekrológja szerint tanítónőként dolgozott, tagja volt a Delta Kappa Gamma egyesületnek, és róla neveztek el egy siketek számára létrehozott alapítványt.⁹⁰

Utószó

Segesváry Lajos élete az újabban előkerült források ellenére is roppant rejtélyes. Kutatói pályája fényesen indult, kiváló dolgozata az utrechti magyar peregrinációról a mai napig alapmű, karrierje mégis megbicsaklott. Második utrechti

⁸⁴ Lewis Segsvary, *i. m.* 88–89.

⁸⁵ Uo. 98.

⁸⁶ Uo. 110.

⁸⁷ Uo. 127.

⁸⁸ Trombitás Dezső: Elkéssett nekrológ. In: *Magyar Egyház*, 1974. november 1., 6.

⁸⁹ Sz.n.: Segesváry Lajos. In: *Magyar Egyház*, 1964. november 1., 12.

⁹⁰ Sz.n.: Cím nélkül. In: *Californiai Magyarság*, 1987. február 6., 8.

kutatómunkája során összegyűjtött anyagait már nem publikálta, Révésznek írt leveleiben többször panaszkodott betegségére is. Noha Debrecenben egyetemi állása volt, azt végül – anyagi és személyes okok miatt – feladta, és Budapestre költözött. Az itteni segédlelkészi és vallástanári szolgálat nem elégítette ki, a fennmaradt levelekből látszik, hogy stabil jövedelemmel járó lelkészi állást szeretett volna szerezni, erre azonban nem került sor. Talán a sok kudarc és elutasítás bírta rá arra, hogy lelkészi szolgálatáról hivatalosan lemondjon. A pályától mégsem tudott elszakadni, mivel a szolgálatot tovább folytatta, sőt Amerikába áttelepülve a nyelv elsajátítása után angol nyelvű gyülekezetben szolgálhatott. Életét végül nem a szószéken, hanem a tanári katedrán fejezte be tragikus autóbaleset következtében.

Pusztai Gábor*

Debrecen

Református gyermekvonat Hollandiába – 1948

A hétéves Sári Katalin szüleivel 1948. július 12-én este Budapesten, a Keleti pályaudvaron igyekezett a vonathoz. Nagyon nem kellett sietniük, mert a vonat nem menetrend szerint indult. Igaz, a tömeg elég nagy volt, 500 gyermek és szülei, kísérőik tolongtak a peronon. Mindenki a különvonat felé igyekezett, ami még aznap indult Hollandiába. A gyerekek este 6-kor kezdték meg a felszállást. Mindenkinek csak kis csomagja volt: egy váltás ruha, tisztálkodószerek, esetleg takaró az útra. A gyerekek nyakában zsinóron azonosítókártya lógott, egy kartonlap, melyen a gyermek neve, címe, életkora, szülei neve mellett feltüntették azonosítószámát és a holland befogadó család nevét is. A kis Sári Katalin abban az évben végezte el az általános iskola első osztályát, és éppen a nyári vakációt töltötte. Bizonyára meg lehetett szeppenve a nagy tumultusban, a sok gyerek, búcsúzkodó szülők, könnyes szemek láttán.

Katalin 1941-ben született háromgyermekes családban Füzesgyarmaton. Édesapja a háború alatt főjegyző volt, de ahogy közeledett kelet felől a front, fokozatosan egyre nyugatabbra helyezték. A háború után a család sorsa egyre nehezebb lett. Az apát az oroszok Gyulára internálták, de végül elengedték. Visszatérve Füzesgyarmatra, mint a Horthy-rendszer állami közigazgatási hivatalnokát elbocsátották az állásából, B-listás lett. A család rögtön kritikus anyagi helyzetbe került. Katalin 1947-ben kezdte az akkor még református általános iskolát. Ekkor a helyi lelkésztől hallottak a Hollandiába induló ún. „gyermekvonatról”, amelynek „utasai”, rászoruló magyar református gyermekek holland befogadó családoknál tölthetnek fél évet. Szociális körülményei és fizikai állapota alapján Katalin jogosult volt a ki-

* Pusztai Gábor (Miskolc, 1971) tanulmányait Hollandiában, a Leideni Egyetemen, illetve a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végezte holland, illetve német nyelv és irodalom szakon. 1995-óta dolgozik a Debreceni Egyetemen. 2003-ban szerzett irodalomtudományi PhD-fokozatot, 2015-ben habilitált. 2007-től a Néderlandisztika Tanszék vezetője. 2021 óta a Nemzetközi Migrációkutató Központ igazgatója. Kutatási területe a holland–magyar kulturális kapcsolatok, valamint a (poszt)koloniális holland és német irodalom. A témában megjelent fontosabb kötetei az *An der Grenze* (2007), a magyar író, műfordító, képzőművész Székely László életéről a *Menekülés az idegenbe* (2017) című kötetben írt, társszerzője és szerkesztője volt *A holland nyelvű irodalom története* (2022) című kötetnek.

utazásra, és a szülők is úgy gondolták, jobb, ha a leányuk egy időre külföldre megy. Fűzesgyarmatról ő volt az egyetlen jelentkező.¹ A szülők akkor, 1948 júliusában, a Keleti pályaudvaron búcsút intettek hétéves kislányuknak, abban a tudatban, hogy Katalin fél évig Hollandiában lesz, és valószínűleg keveset fognak hallani felőle, hiszen hetekbe telt, míg a levél Hollandiából Magyarországra eljutott. Csak reménykedhettek benne, hogy lányuk kedves, jólelkű emberekhez kerül, és jól fogja érezni magát idegenben. A vonat 20.35-kor gördült ki a Keleti pályaudvarról, és elindult Hollandia felé.

Azt, hogy a református gyermekvonat egyáltalán elindulhatott Hollandiába, hosszas előkészítő munka előzte meg. A szervezőknek számos nehézséggel kellett megküzdeniük mind magyar, mind holland oldalon. Tanulmányomban ennek a gyermekvonatnak a történetét próbálom meg rekonstruálni a jelenleg kutatási eredmények, a korabeli források és a még élő résztvevők visszaemlékezései alapján.

Előzmények

Az 1948-as hollandiai gyermeküdtetési akció nem volt előzmények nélküli. Úgy is mondhatjuk, hogy az ilyen humanitárius segélyakcióknak Hollandia és Magyarország között már történelmi hagyománya volt. A gyermeksegélyezési akció az első világháborút követően indult meg először, mely egy évtizedig (1920–1930) tartott. Keretében több mint 60 000 magyar gyermek tudott hosszabb-rövidebb ideig svájci, holland, belga, angol vagy svéd nevelőszülőknél pihenni.² 1945 után csak sokkal szerényebb mértékben volt lehetősége a magyar gyermekeknek külföldi üdülésre, noha a szükség ekkor sem volt kisebb, mint 1920-ban.

A második világháború végén Magyarország romokban hevert. Közel egymillió magyar menekült el Nyugat felé,³ és egy részük sosem tért vissza. A Vörös Hadsereg elfoglalta az országot, az emberek lassan előbújtak az óvóhelyekről, pincéből, és elkezdődött az újjáépítés. A szovjet fegyverek árnyékában megjelentek a moszkovita magyar kommunisták, akiknek az volt a feladatuk, hogy Magyarország szovjetizálását irányítsák. Ez azt jelentette, hogy a kommunistákon kívül minden politikai erőt fel kellett örolni, a magántulajdon felszámolásával az államosítást és a gazdasági hatalom koncentrációját kellett minél hamarabb elérni, a társadalmat

¹ Interjú Sári Katalinnal, Budapest, 2020. február 19.

² Aalders, Maarten J. – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok*. L'Harmattan, Budapest 2020.

³ Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. ÁBTL-Rubicon, Budapest 2013, 49.

meg kellett félemlíteni, a szovjet érdekeket feltétel nélkül ki kellett szolgálni. A társadalom teljesen átrétegződött. A korábbi elit, a földbirtokos és nagypolgári réteg nemcsak elveszítette társadalmi és politikai befolyását, de gyakorlatilag megszűnt. Tagjai vagy emigráltak, vagy lesüllyedtek, vagy eltűntek az új rendszer kazamatáiban. A középréteg is eltűnt. Az elhurcolt és legyilkolt magyar zsidók százezrei, valamint a megmaradt, de 1945 után megnyomorított polgári középosztály miatt a társadalom elvesztette korábbi derékhadát.⁴ A kommunista hatalomátvétel előkészítése 1945–1949 között nem ment zökkenőmentesen. A magyar társadalom túlnyomó többsége abból indult ki, hogy a nemzeti önrendelkezés joga alapján Magyarországon szabad választásokat rendeznek majd, és a független, önálló államot felelős kormány fogja irányítani. A kommunista vezetők meg voltak győződve arról, hogy a magyar lakosság a Horthy-korszak, a német megszállás és a nyilas rémuralom évei után a szovjet Vörös Hadsereg szuronyainak árnyékában lelkesen szavaz majd az ún. népi demokráciát és szocializmust hirdető kommunistákra. Az 1945. november 4-én megtartott szabad, demokratikus választásokon a kommunista vezetők várakozásával ellentétben (Rákosi Mátyás és Révai József 70%-os fényes győzelmet várt) 92%-os részvételi arány mellett a Független Kisgazdapárt szerzett abszolút többséget, a szavazatok 57%-ával, a Magyar Kommunista Párt pedig csupán 17%-ot kapott.⁵ A kisgazdák így egyedül is kormányt tudtak volna alakítani, de a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnökének, Kliment Jefremovics Vorosilov marsallnak a nyomására nagykoalíció alakult, így többek között (az FKgP, az MSZDP és a Nemzeti Parasztpárt mellett) az MKP is a kormány tagja lehetett. A kommunisták három miniszteri tárcát kaptak a Tildy-kormányban és később a Nagy Ferenc vezette kabinetben is. A belügyi (Nagy Imre, Rajk László) mellett a közlekedési (Gerő Ernő) és a népjóléti (Molnár Erik) minisztert is ők adták, Rákosi Mátyás lett a miniszterelnök-helyettes. Számukra egyértelmű lett, hogy a következő választásokon így vagy úgy, de sokkal jobb eredményeket kell elérniük, ha a Moszkvából érkező utasításokat, vagyis Magyarország szovjetizálását végre akarják hajtani. Ezért arra törekedtek, hogy a politikai és társadalmi élet minden terén kiterjesszék befolyásukat. Hol nyers terrorral, hol csupán szelídebb erővel, hol propagandával, hol a tömegek jótevőjének szerepében tetszelegve igyekeztek elérni céljukat. Ezt szolgálta a kommunisták szociális téren kifejtett tevékenysége is: széles néptömegek bizalmát kívánták elnyerni. Ezzel párhuzamosan törekedtek a rivális szervezetek ellehetetlenítésére, lejáratására. Látható, hogy

⁴Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest 2005, 317.

⁵Uo. 286.

ezekben az években a kommunista ihletésű szervezetek versenyt futottak a nem kommunista szervezetekkel a lakosság bizalmának elnyeréséért, mely bújtatott választási kampányt jelentett.

A gyermeksegélyezés és gyermeküdültetés amellet, hogy szociális értelemben szükséges és hasznos volt, egyúttal ilyen, fent említett politikai célokat is szolgált. Persze csak addig, amíg az ország kormányát legalább látszólag szabad, demokratikus választás során jelölték ki. A gyermekvonatok 1946 és 1949 között járhattak, elsősorban az Actio Catholica, a Magyarországi Református Egyház, a Vöröskereszt és kommunista háttérű szervezetek, mint például a Nemzeti Segély szervezték őket. Ezeknek köszönhetően magyar gyermekek ezrei jutottak el Hollandiába, Belgiumba, Svájcba, Dániába, Olaszországba, Franciaországba és Romániába.⁶ A kommunista hatalomátvétel után azonban már nem volt politikai akarat újabb gyerekvonatok indítására.

Vonatok Hollandiába

1945-ben még távolról sem nézett úgy ki a helyzet, hogy Hollandia segélyező, befogadó ország lesz a háború után. Az első világháborúval ellentétben (amikor az ország semleges volt, és a béke szigetének számított Európában) 1940-ben megszállták a németek, majd a háború utolsó évében az ország hadszíntérré vált. A szövetségeseknek az arnhem-i Rajna-híderért folytatott sikertelen küzdelme (Market Garden hadművelet, 1944. szeptember) és az ezzel egy időben meghirdetett vasutassztrájk, hogy a németek ne tudják mozgatni csapataikat, valamint a tény, hogy az ország déli részét a szövetségesek 1944–1945 telére felszabadították, és ezzel a limburgi szénbányákkal megszűnt a kapcsolat, vagyis nem volt fűtőanyag, azt eredményezte, hogy a háború legsúlyosabb hónapjai köszöntöttek Hollandiára. A megszálló német csapatok semmit sem tettek a lakosság ellátásáért. Nem volt gáz, áram, fűtőanyag és élelmiszer-ellátás sem. A nagyvárosokban az emberek éheztek és fáztak, ezért megették a kutyákat, macskákat, virághagymákat, a nyers cukorrépát és általában mindent, ami ehető volt. A szokatlanul kemény télen kivágták tüzelőnek a parkok fáit, felszedték a villamosok talpfáit, illetve tömegesen indultak el gyalog vidékre, hogy a falusi lakosságtól (akiknek volt élelmiszerük) ékszerekért, ruhákért vagy bármi másért éltelt cseréljenek. Az „éhezés tele” [hon-

⁶ Pusztai Gábor: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon. In: Maarten J. Aalders – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok*. L'Harmattan, Budapest 2020, 162.

gerwinter] országszerte közel 30 000 áldozatot követelt. Elsősorban Amszterdam, Rotterdam és Hága lakossága szenvedett sokat.⁷ Hollandiát 1945. május 5-én szabadították fel a szövetségesek (brit és kanadai csapatok), de az országban még évekig jegyrendszer volt érvényben. Nemcsak az élelmiszereket, de a ruhát, cipőt is jegyre adták.⁸ Ennek ellenére a hollandok 1947-ben már fogadtak humanitárius gyermekvonatokat Magyarországról, Ausztriából, Franciaországból, illetve kelet-európai zsidó gyermekcsoportokat is.⁹ A holland kormány aggódott ugyan a szűkös élelmiszer-ellátás miatt, mégis azt a határozatot hozta, hogy Hollandia területén egyszerre összesen 7500 külföldi gyermek tartózkodhatott gyermekmentő akciók keretén belül. Ennek a 7500 fős kontingensnek az ellátásáért nem kértek élelmiszer-kompenzációt a küldő országtól.¹⁰

Az 1947–1948-ban Magyarországról Hollandiába tartó gyermekvonatokkal kapcsolatban sok a bizonytalanság. Eddig azt sem sikerült pontosan megállapítani, hogy hány vonat ment Hollandiába.¹¹ Annyi bizonyos, hogy először a római katolikus egyház kezdte el a szervezőmunkát. A Belgiumban sikeres akciót kívánták kiterjeszteni Hollandiára is. 1947. június 14-én a *De Tijd* című országos holland napilap arról adott hírt, hogy J. P. Huybers haarlemi püspök hozzájárulásával a Haarlemi Püspökségben megalakult egy *R. K. Hongaarse Kinderactie* (Római Katolikus Magyar Gyermekmentő Akció) nevű bizottság, melynek célja, hogy ma-

⁷ Beevor, Antony: *Arnhem*. Gold Book, Budapest 2018, 402.

⁸ A magyar gyermekeket befogadó holland családok külön textiljegyet, illetve ruhajegyet kaptak. Hídeg Loránt: Üzenet Hollandiából magyar szülőkhöz. In: *Élet és Jövő*, 4. (1948. november 27.), 2.

⁹ Sintemaartensdijk, Jan: *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland*. Boom, Amsterdam 2002, 275.

¹⁰ A hollandiai egyházak évekig hiába próbálkoztak a kormánynál, hogy – akár élelmiszer-kompenzáció ellenében – fogadjanak német gyermekeket is. A holland kormány rendíthetetlen maradt, csak 1948-ban, a magyar kontingens kiesésével tört meg a jég. Sintemaartensdijk, Jan: *i. m.* 282.

¹¹ Hermán M. János két vagy három katolikus és egy protestáns gyermekvonatról ír. Hermán M. János: Adalékok a hollandiai magyar gyermekmentés történetéhez. Ismeretlen hollandiai adatok: K. H. Miskotte részvétele a magyar gyermekek felkarolásában. In: *Historia Ecclesiastica*, IV. (2013/2), 191. Réthelyi Orsolya egy katolikus és egy protestáns gyermekvonatról számol be írásában. Réthelyi, Orsolya: 1923 Koningin Wilhelmina, moeder van de Hongaren. In: Hart, Marjolein 't – Davids, Karel – Black, Karwan-Fatah – Voss, Lex Heerma van – Lucassen, Leo – Touwen, Jeroen (szerk.): *Wereldgeschiedenis van Nederland*. Ambo/Antos, Amsterdam 2018, 501–507. Zichy Henriette pedig ötven évvel később, visszaemlékezéseiben teljesen hibásan arról ír, hogy Hollandiába már nem is ment vonat, mert a magyar kormány nem engedte: „Készen voltak a hollandusok is, de a kormány már nem engedte ki a gyerekeket. Jött a holland vöröskeresztes vonat, nem engedték be.” Zichy Henriette: Hosszú életem alatt sokat éltem át, sokat szenvedtem, de mindig helytálltam. (Dr. Varasdy Sándorné Zichy Henriette visszaemlékezései). In: *Gödi Almanach 1999*, Göd Város Önkormányzata, Göd 1999, 108.

gyar gyermekeket üdültessen holland nevelőszülőknél a püspökség területén.¹² Knébel Miklós 1947 végén kapott engedélyt a holland kormánytól, hogy a magyar gyermekmentő akció keretében katolikus magyar gyermekeket utaztathasson Hollandiába.¹³ Holland részről az amszterdami *Stichting Hulpactie voor Hongarije* (Segélyakció Magyarországért Alapítvány) végezte a szervezőmunkát.¹⁴

Az első, katolikus gyermekeket szállító vonatot 1947. december 11-én, csütörtökön Mindszenty József bíboros prímás búcsúztatta a Keleti pályaudvaron. A gyermekeket az Actio Catholica választotta ki a fővárosi és környékbeli plébániák szegény családjaiból. Az Actio Catholica szociális osztályának vezetője, a gyermekek egyik kísérője, dr. Varasdy Sándorné Zichy Henriette tett jelentést a bíboros főpásztornak az induló gyermekek számáról, majd a főpásztori áldást követően a vonat kigördült az állomásról.¹⁵

A vonat Belgiumon keresztül 1947. december 15-én érkezett meg a hollandiai Roosendaalba, ahol Knébel Miklós várta és köszöntötte a kis magyar utasokat. A hollandok az állomáson teával és édességgel várták a szegényesen öltözött gyerekeket. Innen vitték tovább őket a holland befogadó szülőkhöz Rotterdamba, Goudába, Leidenbe, Amszterdamba, Alkmaarba, Bodengravenbe, Alphen aan de Rijnba és Volendamba.¹⁶ A gyermekek hathavi üdülés után a tervek szerint 1948. június 19-én tértek volna vissza Budapestre.¹⁷ A 300-ból 221 magyar gyermek azonban csak két nappal később, június 21-én, hétfőn, a déli órákban érkezett a Keleti pályaudvarra. A gyermekeket a holland Committé részéről Gerardus Nicolaas Oltshoorn (1892–1967), a *Maasbode* című lap főszerkesztője, a *Stichting Hulpactie voor Hongarije* alapítója és tíz más kísérő hozta haza. A fogadtatás ünnepélyes volt. Több prominens személyiség is megjelent, mint Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója, a népjóléti minisztérium részéről Tóth Árpád, a Vö-

¹²R. K. Hongaarse Kinderactie in het bisdom Haarlem. In: *De Tijd*, 1947. június 14, 5; *Limburgsch Dagblad*, 1947. június 14., 2.

¹³*De Tijd*, 1949. április 21., 1.

¹⁴A holland igazságügyminisztérium államtitkára, Th. K. M. J. van Sasse van Ysselt levele a szociálisügyi miniszterhez, Hága, 1949. július 6. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945–1954. Toegangsnummer: 2.05.117. Inventarisnummer: 12620.

¹⁵A bíboros prímás búcsúztatta a külföldre induló magyar gyermekeket. In: *Magyar Nemzet*, 1947. december 13., 3.

¹⁶Hongaarse kinderen in Nederland. In: *Trouw*, 1947. december 16., 2.; Hongaarse pleegkinderen gearriveerd. In: *Nieuwe Leidsche Courant*, 1947. december 15., 3.

¹⁷Hongaarse kinderen terug naar hun land. In: *De Tijd*, 1948. június 18., 1; Hongaarse kinderen keren terug. In: *Limburgsch Dagblad*, 1948. június 19, 1; Hongaarse kinderen moeten zaterdag vertrekken. In: *De Volkskrant*, 1948. június 18., 3.

röskereszt részéről Karász Győző, valamint Falus Andor kormány megbízott. Ezután a holland szervezőbizottság és a holland Vöröskereszt tagjai látogatást tettek az Actio Catholica irodájában, majd másnap visszaindultak Hollandiába.¹⁸ A magyar szervezők ekkor már aggódva figyelték az eseményeket, mert a vonat csak a kíséreltetet vitte vissza Nyugatra, noha az útra való élelmiszer és minden más felszerelés ott volt a szerelvényeken, készen arra, hogy újabb gyermekeket vigyen Hollandiába.¹⁹

A holland közvélemény szeretettel fogadta a magyar gyermekeket, és visszautazásuk előtt megindító cikk jelentek meg a holland sajtóban a kikerekedett, teljesen beilleszkedett, vidám apróságokról, a „puszta gyermekeiről”.²⁰ A gyermekek egy része Hollandiában maradt, ez pedig gondot okozott mind a holland hatóságoknak, mind a szervezőknek. Volt, aki betegség miatt nem mehetett vissza a gyermekvonattal, voltak, akik külön engedélyt kaptak a hatóságoktól a maradásra, azonban némelyeket – ellenszegülve a hatóságok felszólításainak – a holland nevelőszülők tartottak maguknál – illegálisan. Ez utóbbiakat Henri de Greeve (1892–1974) holland jezsuita páter és rádiós műsorvezető, antifasiszta ellenálló rádióban elhangzott beszéde sarkallta erre az elhatározásra.²¹

Az a tény, hogy az első gyermekvonat Magyarországról kizárólag katolikus gyermekeket szállított Hollandiába, heves tiltakozást váltott ki a holland protestánsok körében. Emiatt a holland kormány engedélyt adott ugyanennyi (tehát 500) magyar protestáns gyermek fogadására.²² 1947 nyarán már folytak egyeztetések a Magyar Református Egyház és a holland protestáns egyházak képviselői között az esetleges magyar református gyermeküdtetési akcióról.²³ 1947. november 5-én a Holland Református Egyházak Diakóniai Szolgálatának nevében ennek igazgatója, Albertus Hofman levélben kereste meg Ravasz László püspököt, és felajánlotta magyar gyerekek hollandiai üdtetését.

„A sajtóból és az Önök súlyos helyzetben lévő hazájából hozzánk eljutott hírekből értesültünk a magyarországi állapotokról. Ezek alapján úgy határoztunk, hogy megpróbálunk néhány, magyar nagyvárosból származó gyermekcsoport-

¹⁸ *Új Ember*, 1948. június 27, 4; *Magyar Nemzet*, 1948. június 23., 2.

¹⁹ Idehaza a belgiumi magyar gyermekek. In: *Új Ember*, 1948. július 25., 3.

²⁰ Poesztajeugd gaat Volendam verlaten. In: *Het Parool*, 1948. június 14., 3.

²¹ A holland igazságügyminisztériumi államtitkár, Th. K. M. J. van Sasse van Ysselt levele a szociálisügyi miniszterhez, Hága, 1949. július 6. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945–1954. Toegangsnummer: 2.05.117. Inventarisnummer: 12620.

²² Sintemaartensdijk, Jan: *i. m.* 275.

²³ Pap László levele Van Tuyll van Serooskerken báróhoz, Budapest, 1947. június 24. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSLvt) 11. fond, 42. doboz.

tot holland nevelőszülőknél elhelyezni valamennyi időre, hogy a gyermekek a jó ételek mellett élvezhessék a holland erdei- és tengeri levegő jótékony hatását is.”²⁴ (*Pusztai Gábor fordítása*)

Ravasz László református püspök – ismerve a háború utáni holland helyzetet – egyrészt nem tartotta etikusnak, hogy a holland segítséget elfogadja, másrészt tisztában volt a gyermekeket különösen súlyosan érintő magyarországi nyomorral, éhezéssel, nélkülözéssel. Ezért végül elfogadta a hollandok ajánlatát, és 1947. november 12-én Pap Lászlót bízta meg a szervezői munkával.²⁵ Pap László (1908–1983) református lelképásztor, teológiai tanár tanulmányait Debrecenben, Zürichben és Utrechtben végezte, jól beszélt németül, hollandul és angolul is. Ő volt az egyházi újjáépítési segélyosztó bizottság vezetője, vezetőségi tagja volt a Református Világszövetségnek és az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának is. Kiváló nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, és következetes, megalkuvást nem tűrő vezető, különlegesen jó szervező volt. Pap mellett az Országos Református Szociális Szolgálat vezetője, Domján János volt a szervezés másik kulcsembere, aki korábban már tapasztalatot szerzett a dán és a svájci gyermeküdtetés terén, illetve a külföldi segélyek elosztását is ő koordinálta. Pap felvette a kapcsolatot a budapesti holland diplomatával, H. A. Hoofttal,²⁶ a már említett Albertus Hofmannel és van Tuyll van Serooskerken báróval, az *Intechurch Reconstruction Committee* (IRC) hollandiai szervezőbizottságának tagjával.

Eközben egy másik szálon is elkezdődött a szervezés. Az 1944-óta Hollandiában élő magyar író, Kisjókai Szakál Erzsébet (1909–1988), Ravasz László püspök régi ismerőse is kereste a lehetőséget a magyar református gyermekek hollandiai üdtetésére. 1947. szeptember 6-án egyik helyi holland lapban megindító cikket írt a protestáns magyar gyermeküdtetési akció előkészületeiről. Arra szólította fel az olvasókat, hogy ha tehetik, jelentkezzenek befogadószülőnek.²⁷

²⁴ „Zoowel door de pers alsook door berichten welke wij uit Uw zwaargetroffen land ontvangen, hebben wij besloten pogingen in het werk te stellen om eenige groepen kinderen uit Uwe groote steden voor eenige tijd in ons land bij Nederlandsche families onder te brengen, om deze kleinen naast goed voedse ook van de Hollandsche bos- en zeeluch te doen genieten.” A. Hofman levele Ravasz Lászlónak, Utrecht, 1947. november 5. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

²⁵ Ravasz László levele Albertus Hofmannak, Budapest, 1947. december 2. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

²⁶ Hendrik A. Hooft nagyköveti kinevezésére csak egy évvel később, 1948. szeptember 1-én került sor. Ekkor nyújtotta át megbízólevelét a magyar köztársasági elnöknek, Szakasits Árpádnak. *Magyar Nemzet*, 1948. szeptember 3., 3.

²⁷ Erzsébet Szakál de Kisjókai: Hongaarse kinderuitzending. In: *De Gooi- en Emlander*, 1947. szeptember 6, 2.

A holland kormánnyal is tárgyalásokat folytatott az ügyben. Kisjókai Szakál Erzsébet 1948 júniusában az *Élet és Jövő* című lapban arról számolt be, hogy a hollandiai szervezőbizottság élén Van Ruler²⁸ és Miskotte²⁹ professzorok igen fontosnak tartják az akciót, de csak a katolikus és református együttműködés lehet eredményes. Van Ruler kiemeli: „Egyoldalú akciónak nem lenne eredménye, tehát nem lehet csak katolikus, vagy csak protestáns akciót csinálni.”³⁰ A katolikus-református együttműködés azonban Magyarországon nem volt súrlódásmentes.³¹ Hozzá kell tennünk, a református egyházon belül is, a holland partnerekkel is, a testvéregyházakkal is kirobbant számos kisebb konfliktus. Többen is kértek vagy követeltek soron kívüli elbírálást, a hivatalos utat megkerülve próbálták gyermekeik kiutazását előmozdítani. Pap László vezetői erényeit dicséri, hogy nem riadt vissza a vitáktól, könyörtelen következetességgel szállt szembe a hazai hatalmakkal és a külföldi kegykeresőkkel egyaránt. Mindvégig tartotta magát az eredeti megállapodáshoz, és csak szociálisan rászoruló gyermekeket engedett ki.

A holland kormány sokáig Kisjókai Szakál Erzsébet szervezésében kívánta megoldani a protestáns magyar gyermekek hollandiai üdültetését, és ennek jegyében nem is volt hajlandó más partnerrel tárgyalni az ügyről. Az IRC képviselői ekkor még csak kívülről, passzívan szemlélték az eseményeket.³² Kisjókai Szakál Erzsébet azonban a sajtóban közzétett felhívásokon és cikkeken kívül nem tudott egyetlen utat sem megszervezni, noha a holland kormány 500 fős magyar gyermekcsoport hollandiai üdültetését engedélyezte. Ez hosszú hónapokig tétlenségre kárhóztatta az IRC-t, Pap László pedig Budapesten tanácstalanul várt a holland fél válaszára.³³ Pap még 1948. március 27-i levelében is ugyanazokat a szervezéssel kapcsolatos alapvető és még mindig megválaszolatlan kérdéseket tette fel a hollandoknak, mint öt hónappal azelőtt, és kétségbe vonta, hogy az elvesztegetett idő miatt egyáltalán kivitelezhető-e még az akció.³⁴ Eközben a katolikus gyermekvonatok

²⁸ Arnold van Ruler (1908–1970) az Utrechti Egyetem teológiai professzora.

²⁹ Kornelis Heiko Miskotte (1894–1976) a Leideni Egyetem teológiai professzorának szerepe az akcióban nem teljesen világos. Lásd erről: Hermán M. János: *i. m.* 197.

³⁰ Szakál Erzsébet: Magyar gyermekek Hollandiában. In: *Élet és Jövő*, 1948. június 19., 6.

³¹ Lásd erről Pap László és Varasdy Sándorné levelezését, MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

³² F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele Pap Lászlóhoz, Hága, 1948. február 5. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

³³ Pap László levele F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerkennek, 1948. március 27. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

³⁴ Pap László levele F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerkennek, 1948. március 27. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

gépezete olajozottan működött.³⁵ Mikor nyilvánvalóvá vált, hogy Kisjókai Szakál Erzsébet tevékenységének nincs eredménye, Van Tuyll báró kapcsolatba lépett a holland egyházi vezetőkkel, majd a kormánnyal, és elérte, hogy a holland kormány az IRC-t bízta meg a szervezéssel. Kisjókai Szakál akcióját pedig le kellett állítani, vagy legalábbis semlegesíteni. Ezért holland részről Van Tuyll van Serooskerken rendkívül udvarias levélben kérte meg Kisjókai Szakál Erzsébetet, hogy a továbbiakban csak Pap Lászlón keresztül szervezzék a gyermeküdtetést, vagyis egyedül Pap legyen a magyar kapcsolattartó.³⁶ Ennek eredményeként Kisjókai Szakál Erzsébetet és eddigi kapcsolatait integrálták az IRC-be mint Kindercommittee [gyermekbizottság] alcsoportot.³⁷ Hollandiában 1948 márciusára már 2500 család jelentkezett a Protestáns Egyházak Diakóniai Szolgálatánál, hogy szívesen befogadnának magyar gyermeket.³⁸ Közben a magyar sajtóban hirdetések jelentek meg, melyben a protestáns magyar gyermekvonatra toboroztak kiutazókat: „Száz debreceni gyermek megy üdülni Hollandiába. A hollandi református egyház értesítette a debreceni református egyházat (sic!), hogy száz szegény magyar gyermek háromhavi üdtetését vállalja Hollandiában.”³⁹ A Friss Újságban néhány hónappal később a következő hír jelent meg: „Gyermeküdtetés Hollandiában. A tiszántúli református gyermekek számára új, fél éves hollandiai üdtetést szerveznek. Csak 6–12 éves, egészen lesoványodott gyermekeket visznek ki. Útiköltségük 160 forint. Bővebb felvilágosítással a debreceni református püspöki hivatal szolgál.”⁴⁰

A két újsághírből is látszik, hogy a koncepció folyamatosan változott. Tavasszal még három hónapos üdtelésről szóltak a hírek, júniusban már hat hónaposról. Végül a hat hónapos kint tartózkodás mellett döntöttek a szervezők.⁴¹ 1948 májusában kiválogatták a gyermekeket, összeállították a listát, és a belügyminisztérium kiállította a gyermekeknek a közös útlevelet.⁴² A szülők a helyi lelkésznél tudtak

³⁵ F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele a budapesti holland nagykövethez, H. A. Hoofthoz, Hága, 1948. február 16. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

³⁶ F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele E. M. Szakál de Kisjókához, Hága, 1948. március 23. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

³⁷ M. Schiff levele Pap Lászlóhoz, Hága, 1948. március 25. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

³⁸ A. Hofman levele a Magyarországi Református Egyház Zsinatának elnökéhez, Utrecht, 1948. március 12. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

³⁹ *Kis Újság*, 1948. április 15.

⁴⁰ *Friss Újság*, 1948. június 10., 2.

⁴¹ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. április 19. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

⁴² Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 26. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

jelentkezni az útra, és itt kellett kifizetni az útiköltséget is. Az újsághírben megjelölt 160 forintos útiköltség végül 180 forint lett, ami sokak számára riasztóan magas volt. Egy kezdő tanító fizetése 1947-ben 300 forint volt, egy mérnöké 250 körül mozgott, egy kezdő orvos 700 forintot keresett.⁴³ Ha meggondoljuk, hogy akkoriban 1 kg cukor 7 forintba, egy doboz cigaretta 2-be, 1 liter tej 1,10 forintba, 1 liter benzin 1,60 forintba került, világos, hogy a 180 forintos útiköltség sok családnak komoly anyagi terhet jelentett.⁴⁴ A költségeket vagy azok egy részét az egyházközség is átvállalhatta, ha a szülők nem tudtak fizetni, de ez gyakran félreértésekhez vezetett. Ennek következményeként nem is folyt be mindenholnan a várt összeg. Domján János bő hónappal a vonat indulása előtt, 1948. június 9-én Pap Lászlónak írott levelében részletesen kifejti, hogy 2245 forint a kintlévőség, és ennek behajtása csaknem reménytelen.⁴⁵ A gyermekeket szociális rászorultság alapján, illetve alultápláltság esetén válogatták be a csoportba. Ezután orvosi vizsgálaton estek át. Fertőző betegségben szenvedő gyermekeket nem engedtek kiutazni. Különösen a tbc-sek kiszűrésére helyeztek nagy hangsúlyt. A gyermekek hollandiai utazásához hozzájárult az amerikai magyarok pénzadományja is, melyet az Amerikai Magyar Református Egyház (*Evangelical and Reformed Church*) küldött.⁴⁶

A holland Vöröskereszt 11 holland vagonból álló különvonata a tervek szerint 1948. június 15-én indult volna holland kísérőkkel Budapestre, hogy a hollandiai üdülésre váró 500 magyar gyermeket felvegye, de az indulás időpontját elhalasztották július 8-ra.⁴⁷ A vonat végül július 11-én érkezett a Keleti pályaudvarra. A kísérők felét a hollandiai Vöröskereszt, másik felét a hollandiai magyar gyermeksegély akció adta, előbbieket vezetője F. C. Jaski, utóbbiaké A. Van der Walle volt. Az 500 magyar protestáns gyermeket szállító vonatra 1948. július 12-én este hatkor kezdték meg a felszállást a gyerekek, vagyis a vidékről érkezők aznap Budapestre tudtak utazni, nem kellett a fővárosban éjszakázniuk. A vonat utasai, 240 fű és 260 leány egyházkerületi, illetve területi megosztása a következő volt:⁴⁸

⁴³Németh József: Értelmiség és érdekvédelem 1944–1948. In: *História*, 10. (1988/6), 72–74.

⁴⁴Marton Ádám: Infláció, fogyasztói árak Magyarországon a második világháború után I. (1945–1968). In: *Statisztikai Szemle*, 90. (2012/5), 373–393.

⁴⁵Domján János levele Pap Lászlónak, Budapest, 1948. június 9. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

⁴⁶J. Hutchison Cockburn levele Pap Lászlóhoz, 1948. április 29. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

⁴⁷Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 19. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

⁴⁸Holland gyermekvonat 1948-as névjegyzéke. MREZSLvt 11. fond, 41. doboz.

Terület	Fiúk	Lányok
Tiszántúl	72	84
Tiszáninnen	21	38
Dunántúl	32	27
Vértessalja	19	22
Pest környéke	28	27
Budapest	69	61
Tartalék	21	29
Összesen	262	288
Mindösszesen: 550		

A vonat utasai között ott ült az akkor 11 éves, a listán 48. sorszámmal szereplő debreceni Menyhárt Márta is. Akkor a kis Márta a Debreceni Református Dóczy Leánynevelő Intézet nyolcosztályos gimnáziumának elsős diákja volt. Emlékei szerint fülkés vagonokban utaztak. Az üléseket ki lehetett húzni, azon aludtak, hatan, nyolcan egy kupéban.⁴⁹ A vonat Venlónál lépte át a német–holland határt, ahol a szervezők már várták a kis magyarok érkezését. A várakozó segítők között ott volt az amszterdami Vrije Universiteit teológus hallgatója, Hideg Lóránt is, aki több magyar ösztöndíjossal együtt (Végh József, Kovács Ilona) tolmácként segítette a munkát. Venlóban a gyerekek autóbuszokra szálltak, és két táborban helyezték el őket: a Kamp Horst-Americában, illetve a Kamp Wellben. Itt öt napig karanténban voltak, és orvosi vizsgálatnak vetették alá őket, valamint mindenki kapott diftéria elleni oltást.⁵⁰ A vonat július 19-én érkezett az utrechti főpályaudvarra, ahol egész fogadóbizottság várta. Az utrechti kultúrpalota (*Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen*) impozáns épületében – ahol egykor Liszt Ferenc és Johannes Brahms is koncertezett – Van Tuyll van Serooskerken báró, az *Interkerkelijk Bureau Pleegkinderen* (Hollandiai Egyházak Gyermekakciója) helyettes elnöke, a kormány nevében a szociálpolitikáért felelős főtitkár, A. A. van Rhijn köszöntötte a gyermekeket. Az utóbbi szónok annyira az esemény hatása alatt volt, hogy köszöntője közben spontán felajánlotta a jelenlétüknek, hogy ő is befogad egy magyar gyermeket.⁵¹ A holland protestáns egyházak nevében

⁴⁹ Interjú Menyhárt Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

⁵⁰ Hideg Lóránt: Egész Hollandia várta a magyar gyermekek érkezését. In: *Élet és Jövő*, 1948. augusztus 7, 3.

⁵¹ Hongaarse kinderen aangekomen. In: *Trouw*, 1948. július 20., 2.

a református K. H. E. Gravemeyer (*Hervormde kerk*), illetve a „szigorú református” H. A. L. van der Linden (*Gereformerde kerken*) köszöntötte a jelenlévőket.⁵² Az 500 gyermek közül 350 Utrechtben maradt, a többiek tovább utaztak Haarlembe, ahonnan Észak-Holland tartomány különböző településeire kerültek. Menyhárt Márta a protestáns többségű kisvárosban, Huizenben talált otthonra, a Gooi-tó (Gooimeer) partján. Ide Márta busszal érkezett (Lakatos Gabriellával és még néhány fiúval együtt). Mindenkit a templomba vittek, ahol a nevelőszülők várták a kis magyarokat. Mártát a háromgyermekes Van Es család fogadta be. A családfő, G. Van Es Pokon márkájú növénytápszereket és műtrágyát árusító, utazó ügynök volt. A „papa” szolgálati autójával állandóan úton volt, de gyakran vitte magával a feleségét és Mártát is. (A család három felnőtt gyermeke már dolgozni járt.) Ezért Márta sokat utazott, járt Rotterdamban, Hágában és a tengerparton is. Lassan megtanult hollandul is, persze csak konyhanyelv szinten. Az új környezethez lassan szokott csak hozzá, és a honvágy is kínozza, hiányoztak a szülei. A holland ételeket nehezen szokta meg, de a bőséges reggeli, főleg a *hagelslag*gal, vagyis a csokireszeléssel megszórt vajaskenyér nagyon ízlett neki. Gyakran rácsodálkozott a boltok bőséges kínálatára, az emberek kedvességére. Iskolába csak néhány napig járt, mivel nyelvtudás hiányában az oktatást nem tudta követni, és csak elvonta az osztálytársak figyelmét a tanulásról, így a nevelőszülők hamar kivették az iskolából. Vasárnaponként az egész család elment templomba. Az otthoniakkal rendszeresen levelezett.⁵³

A tanulmány elején említett Sári Katalin egy fiatal házaspárhoz került Hilversumbe. A középosztálybeli Niehoster családban a feleség otthon volt, a férj, Josefus Leonardus Niehoster áruházban dolgozott. Katalin külön szobát kapott, ami nem tetszett neki, mert így egyedül érezte magát. Miután a nevelőszülők hat hónapos kislányukat áttették Katalin szobájába, Katalin is megnyugodott, és nem járt át éjszaka a holland házaspár hálószobájába. Az életszínvonal meglepte a magyar kislányt. A zöldségesnél kérésre megpucolva adták a krumplit, a szülők mosodában mosatták a holmijukat. Ami még feltűnt neki, az a hollandok türelme, kiegyensúlyozottsága, toleranciája volt. Szeptembertől iskolába jártak, a nagypapa minden nap elment Katalinért, és biciklivel elvitte iskolába. A holland nyelv ekkor már nem volt gond számára, a nyári hónapok alatt annyira elsajátította, hogy elboldogult az iskolában. Az iskola egész napos volt, ebédet ugyan nem kaptak, de este meleg vacsora várta otthon. Vasárnaponként elvitték magyar nyelvű gyer-

⁵² Uo.

⁵³ Interjú Menyhárt Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

mek-istentiszteletre, melyet egy magyar lelkész tartott. Julianna királynő koronázási ünnepségére a holland nevelőszülők vonattal vitték el, mely Katalinnak hatalmas élmény volt. Emellett magukkal vitték családi ünnepekre és kirándulni is. A Niehoster családtól ajándékot, játékot, ruhát is kapott, és sokat játszottak vele. Saját bevallása szerint is elkényeztettek. Segítenie nem kellett a háztartásban, sokat játszottak a szomszéd gyerekekkel, és tanultak. Elutazáskor ismét sok ruhát és ajándékot kapott, amit még évekig használt Magyarországon. A holland nyelv annyira dominánssá vált Katalinnál, hogy fél év múlva hazatérve kicsit el is felejtett magyarul.⁵⁴

Haza is vonattal utaztak. A gyermekek – 491-en az 500-ból – 1949. január 19-én érkeztek vissza Budapestre. A hiányzó 9 gyermek betegség miatt maradt a holland nevelőszülőknél. A legnagyobb súlygyarapodás 22 kg, de átlagosan is 5 kg volt. A gyerekek ajándékokkal megrakodva tértek haza, mivel a hollandok közel 2000 csomagot küldtek a vonattal Magyarországra.⁵⁵ A vonat még aznap éjjel 23.00 órakor üresen indult vissza, hogy másnap Bécsben 500 osztrák gyermeket vegyen fel és vigyen Hollandiába.⁵⁶

A második református gyermekvonat indulását, mellyel újabb 500 gyermek utazott volna ki, 1948. szeptember 23-ra tervezték. A Dinnyés Lajos vezette kormány népjóléti minisztere, a kommunista Olt Károly ezt augusztusban engedélyezte is, de az engedély kiadása után néhány nappal behívták a minisztériumba Pap László helyettesét, és Olt közölte vele, hogy a minisztérium minden külföldi gyermeküldötést leállított.⁵⁷

Hollandiában miniszteri rendelkezés alapján egy időben összesen 7500 külföldi gyermek tartózkodhatott. Mivel az 500 fős magyar csapat kiesett, a helyére német gyerekekből álló, jóval népesebb, 2500 fős csoport jutott hollandiai üdüléshez. Ők Berlin amerikai, brit és francia megszállási övezetéből érkeztek, és 1948. november 23-án kaptak beutazási engedélyt.⁵⁸

⁵⁴ Interjú Sári Katalinnal, Budapest, 2020. február 19.

⁵⁵ Pap László beszámolója a Magyar Református Konvent elnökségének, Budapest, 1949. február 2. MREZSLvt11. fond, 42. doboz.

⁵⁶ F. C. Jaski levele Pap Lászlónak, Hága, 1948. december 24. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

⁵⁷ Pap László levele Nettie Ross-Regeurnek, Budapest, 1948. 10. 19. MREZSLvt 11. fond, 42. doboz.

⁵⁸ Sintemaartensdijk, Jan: *i. m.* 282.

Összegzés

A második világháború utáni magyar gyermeküdtetés a kétséget kizáró humanitárius szempontok és a szociális rászorultság mellett politikai színezetet is kapott. A politikai pártok igyekeztek ebből is előnyt kovácsolni. Az akció lezárásánál szintén a politikai helyzet, a kommunista hatalomátvétel játszotta a fő szerepet 1948 augusztusában. Az egyházi iskolákat államosították, a szociáldemokratákat az MKP-val való egyesülésre kényszerítették, az egyházi vezetőket háttérbe szorították, majd elhallgattatták, börtönbe vetették (Ravasz László református püspököt 1948 áprilisában lemondatták, Ordass Lajos evangélikus püspököt koncepció perben ítélték két év börtönre, decemberben pedig Mindszenty bíborost is letartóztatták, ő életfogytiglant kapott), az ellenzéki politikusokat emigrációba kényszerítették, a pártjukat felmorzsozták. A tévesztés programja (1948. augusztus 20.) és az ipari létesítmények államosítása után – a Vörös Hadsereg megszálló csapataival a háta mögött – Rákosi Mátyás kommunista kormánya nyeregben érezhette magát. Ezért többé már nem volt politikai tétje a gyermeküdtetésnek mint választási propagandának. Már csak azért sem, mert ettől kezdve több mint negyven évig nem volt szabad választás Magyarországon.

Névmutató

- Aalders, Maarten J.* 233, 235
Abats János 144, 147–156
Abats Márton 147
Ablonczy cs. 165
Ajkay Alinka 55
Alaghy János 62–63
Albert Tezla 191
Alvinczi Péter 66
Ambrosius, Sebastian Lam 64
Ambrus Mózes 140–146
András Csaba 95
Andrássy Manó 168
Apáczai István 41
Apafi Mihály, I. 141
Apostol Pál 159–168
Arday Aladár 175
Aretius, Benedictus 14–15, 17, 21, 24
Arnold, Nicolaus 50
Asztalos Miklós 18
Babitzki Ferenc 112
Bagi Zoltán 96
Bagosi Kovács István 47
Bagossy László 73
Bajáki Rita 55
Bakcsi János 143
Bakos Antal 167
Balásházi László 42
Balázs János 142
Balázs Mihály 8, 11–12
Balla Terézia 101
Baló N. 143
Balogh Béni, L. 207
Balogh Csaba 42
Balogh György 228
Balogh Mihály 43
Bánffy Boldizsár 54
Bánffy György 154
Bánffy Klára, Bethlen Lászlóné 54
Bánffy Sándor 154
Bányai Réka 15
Baráth Béla Levente 92
Barcsa János 94
Barcsa Mihály 184
Bartha Boldizsár 101
Bartha Tibor 9
Barticek-Kiss Eszter Orsolya 94, 147–158
Basilus (Balázsfű) István 10, 19–20
Báthori Anna 62
Báthori cs. 38, 59
Báthori György 62
Báthori István 11
Báthori Kristóf 7
Báthori Zsófia 68
Batizi András, reformátor 12
Batizi András, tankönyvíró 168
Batizi Csormoly Gáspár 43
Batizi István 43–44, 48
Batthyány Ignác 13, 20, 26, 148
Baumgarten, Maria Salome, Georg Zauchtlerné 81
Bebek cs. 59
Bebek György 62
Becanus, Martin 53–54
Becskeházi Zsigmond 72
Bede János 167

- Beevor, Antony* 236
Béládi István 96
Benda Kálmán 52
Benke György 200
Benkő Elek 52
Benkő József 149
Benkő Pál 124–125
Bényei György 162
Benyő István 112
Beregszászi Mihály 25
Berekméri Árpád Róbert 186–203
Béres Károly 180
Bergmann, Franz Anton 139
Bernhard, Simon 58
Bertényi Iván, ifj. 94, 166
Berthóti Ferenc 72
Berzeviczy Gergely 89
Bessler, Anna Maria, Malinowskyné
 77–78, 83, 85
Bethlen Bálint 189–190, 205
Bethlen Farkas 132
Bethlen Gábor 38–39, 102
Bethlen Karolina 54
Bethlen Klára, Mikó Pálné 133
Bethlen Krisztina 143
Bethlen László 54, 119
Bethlen Sára, Kendeffi Sámuelné 119
Betlendi Máté (Petlendi Mátyás) 38
Bèze, Théodore de 14–15, 17, 25, 61,
 74
Biai Gáspár 9
Bibliander, Theodor 41
Bibza Gábor 74–85
Bidembach, Felix 43
Bíró Gyöngyi 18, 20, 54
Bíró István, baróti 145
Bíró István, székeljudvarhelyi 204–214
Bíró Lőrinc 53
Bithó Ádám 68
Black, Karwan-Fatah 236
Blume, Friedrich 17
Bocskai István 66
Bod Péter 52
Bodnár Erzsébet 161
Bodnár Gábor 179
Bodnárová, Miloslava 58, 60–61, 64–
 65, 69
Bodola János 145
Bodonhelyi József 227–228
Bodor István 100, 105
Bogdándi Zsolt 52, 97
Bogner, Bartholomäus 59
Bogner, Caspar 22
Bokor Sándor 179
Bornemissa Kovács István 102, 105,
 111
Bornemissza Gergely 61
Bornemissza István 72
Bornemissza Péter 103
Borosnyai Éva, Győri Sámuelné 118
Borzási György 39–40
Borzási László 39–40
Bosonyi Pál 112
Bozzay Réka 50, 215–231
Böszörményi Lajos 175
Brahms, Johannes 243
Braithaupt, Johann Friedrich 76
Brandt, Julianne 87–88, 97
Brenz, Johann 14–17, 19, 31–32,
 34–35
Bucsay Mihály 90
Budai Ézsaiás 11

- Bullinger, Heinrich 14–17, 19, 32–33, 35
- Buzogány Dezső 24–25, 97, 118–120
- Calvi, Giulia 139
- Calvin, Jean 12, 14–17, 19–22, 24, 27, 51, 61, 87, 173
- Caraffa, Antonio 76
- Ceglédi Ferenc 63
- Ceglédi István 68
- Chrzastowski, Andrzej 51
- Chyträus, David 14–15, 17, 23–25
- Čičaj, Viliam 53
- Closius, Ana Maria 139
- Comenius, Jan Amos 69–70
- Corwath, Judith 84
- Curiani György 70
- Csáji Pál 68
- Csák Máté 171, 177
- Csáky cs. 59
- Csáky István 71
- Csécsi János 72
- Csegöldi János 24
- Csepregi Máttyás 23
- Csepregi Zoltán 9, 12
- Cserei György 133
- Cserei Terézia, Mikó Istvánné 133–134
- Csernák Béla 171, 175–178, 181
- Csernátoni Vajda Krisztina, Abats Jánosné 147
- Csernátoni Vajda Péter 147
- Csia Pál 145
- Csohány János 215–216, 218, 228
- Csorba Dávid 52, 54–55, 90, 99, 104
- Csornai Dániel 141
- Csulai György 51
- Csulai Zsuzsanna, Ugron Andrásné 119–120, 135
- Csűry Bálint 88
- Dáné Tibor Kálmán 18
- Dáné Veronka 38–39, 43–44, 52, 97
- Daneau, Lambert 21
- Dänilä, Gabriela 19
- Daróczi Ferenc 210
- Darvas Enikő 186
- Dávid Ferenc 9–10, 12
- Dauids, Karel 236
- Deáki Filep János 43–44
- Debreczeni István 175, 179
- Debreczeni László 135
- Décsei Bálint 41
- Demeter N. 190
- Dersffy Ferenc 59
- Derzsi Sára, Mezei Sámuelné 119
- Dévai Bíró Mátyás 8–9, 12, 59
- Dienes Dénes 24–25, 61–63, 65
- Dinnyés Lajos 245
- Dobó Judit 54–55
- Dobszay Tamás 160–161, 163
- Domján János 239, 242
- Drágffy Gáspár 9, 59
- Drugeth cs. 59, 62
- Dürner, Samuel 76
- Eber, Paul 22
- Egervári Márta 130
- Egri Lukács 63
- Egyed Ákos 18, 187, 192
- Egyed Mihály 201
- Elek László 97
- Eleonóra Magdolna, Pfalz-Neuburgi, I. Lipót császárné 73
- Ellend József 159

Ember Győző 88
Emödi András 36, 39, 43, 89
 Ende, van de cs. 221
Endrédy János 226
 Enyedi cs. 142
Eperjesi Anna 144
Eperjesi Zsigmond 144
Erdélyi Indali Péter 167
Erdélyi János 165
Erythreus, Joachim 80–81
 Es, G. van 244
Esze Tamás 65, 71–73, 226
Fábián János 91, 97–98
Fabini Dorothea, Samuel Dürnerné 76
Fabinus, Lucas 84
Fabinus, Margaretha 84
Fabricius Tamás 64
Fadgyas István 40
Falus Andor 238
Farkas András 103
Farkas Károly 189
Fazakas Gergely Tamás 126
Fehérvári István 24
Fejes Mihály 112
Fejes Zsigmond 216
Fekete István 167
Felhő Ibolya 92
Fényi F. István 45
Ferdinánd, I., magyar király 9, 60
Ferenczy József 164
Festetics Leó 168
Filep Antal 96
Findura Imre 101
Finkei József 166
Fludd, Robert 51
Fodor Pál 11
Fogarasi György 94
Fogarassy Bálint 177
Fónagy Zoltán 160–161, 163
Forgách Ádám 67
Forró Imre 215
Fosztó Benjámín 150
Fráter Olivér 199
Frenyó, Ľudovít 69
Frimel, Johann 82
Fritz László 206
Frölich, Anna Euphrosina, Christian Seelmanné 80–81, 84
Futó Sámuel 161–162
Fülöp János 125
Gáborjáni Szabó Botond 7, 52, 92, 100, 149
Gál István 96
Galambos Ferenc 72
Gálfi Emőke 7
Gálszécsi István 9, 59
Gazsó Dániel 187, 197
Gentillet, Innocent 42
Gér András László 25
Géra Eleonóra 94, 166
Gerésik Julianna 163
Gergely András 160
Gerő Ernő 234
Gessner, Conrad 51
Gilicze László 91
Gordán Edina 50–55
Gossler, Anna Maria 83
Gödri János 140, 142–143
Gömöry János 70
Gönczi István 45
Gönczi Máté 12
Gönczy Lajos 172–173

Görgey Imre 72
 Gravemeyer, K. H. E. 244
 Greeve, Henri de 238
 Greff, Erasmus 20
 Greiff, Heinrich 83
 Grell, Andreas 23
 Gubényi Mátyás 162
Gulyás József 52
 Guth, Daniel 75, 84
 Gwalther, Rudolf 14–17, 20–21, 23–
 24, 41–42
 Gyarmathy Bíró Mátyás 65
Gyarmati György 233
 Gyarmati Tamás 68
 Gyenge János 169–185
 Gyöngyösi János 147
 Gyöngyösi Orbán 43
 Gyöngyösi Pál 68
Györi L. János 88
 Györi Sámuel 118
 Haller Zsigmond 134–135
Hart, Marjolein 't 236
Härtwig, Dieter 17
 Hebler, Matthias 9, 11
Heckenast Gusztáv 88
Hegyí Ádám 86–98, 100
 Heltai Gáspár 19–20
 Henckel, Johann 58–59
 Herceg János 52
 Herceg Mária, Zemplényi Gáborné 52
Herepei János 41, 43
Hermán M. János 236, 240
 Heuchelin, Johann Georg 81–82
 Heuchelin, Susanna Christina, Johann
 Georg Preußné 82
 Hevesi Mihály 9
 Hideg Loránt 236, 243
Hites Sándor 95
 Hitler, Adolf 217
 Hofman, Albertus 238–239, 241
 Hofmann, Johann 18
 Hóman Bálint 218
 Hooft, Hendrik A. 239, 241
 Horthy Miklós 234
 Horváth – lásd Petrichevich Horváth
 Horváth Antal 167
Horváth Iringó, T. 117–139
Hörtsik Richárd 50, 105, 164
Hörk József 70
 Huber, Agnes, Johann Georg
 Heuchelinné 81–82
 Humburg, Waldemar 225
 Huszár Gál 65
 Huszti Eszter 161
 Huszti N. Zsigmond 51
 Hutchison Cockburn, J. 242
 Huttern, Ana Maria von 139
Imre Mihály 104
Irinyi Károly 52
 Istvánffy Miklós 12
Jakó Zsigmond 13, 42, 53
 Jancsó György, kézdivásárhelyi 40–41
Jankovics József 52
 János Zsigmond, fejedelem 10
 Jaski, F. C. 242, 245
 Jászberényi István 10
Jenei Ferenc 50, 52
Jenei Péter 25
 József, II., császár 68, 101
 Juhász András 176
Juhász István 53, 214
 Julianna, holland királynő 245

- Kájoni János 102
 Kállay Kálmán 220–226
 Kálmáncsehi Sánta Márton 12
 Kálniczki Benedek 167–168
 Kalocsai János 12
 Kálvin lásd Calvin
 Kapy István 161
 Karaba György 99–100
 Karádi Pál 10
 Karász Győző 238
 Karlstadt, Andreas 18
 Károly, III., császár 90
 Károlyi Boldi Sebestyén 9
 Károlyi Gáspár 62, 88
Kathona Géza 9–10
 Kécske Miklós 68
 Kecskeméthy Csapó István 172
 Kegel, Georg 82
 Kemény Ágnes, Bánffy Sándorné 154
 Kemmel, Joseph 80
 Kendeffi Pál 119
 Kendeffi Sámuel 119
 Kenessey Béla 172
 Kereki János 38
 Keresztes Máté 143, 147–148
 Keresztesi József 52, 171
 Keresztúri G. György 25
 Keresztúri Zsuzsánna, Lesko Sámuel-
 né 161
Keveházi Katalin 54
 Kézi Pál 161
Killy, Walther 75
Kimpián Annamária 15
Király László 75–76
 Kis Bálint 91–93, 96–97
 Kis Ferenc 162
 Kis József 165
 Kisdobszai Dániel 38
 Kisházi Sámuel 161
 Kiss A. L. 200
 Kiss Ádám 70
Kiss Loránd 119
 Klein, Daniel 21
 Klein, Samuel Johann 76, 81
 Klobusiczky András 69
 Klos, Andreas 22
 Knébel Miklós 237
 Kockovsky, Christoph 77
 Kocsis Imre 143
 Kódor Mária 167
 Kolcza Mária 134
 Kollár Sámuel 100–101, 105, 112
Kollega Tarsoly István 186
Kolumbán Vilmos József 7, 12, 42, 47, 52,
 93, 125, 148–150, 171, 180, 205
Komlowszki Tibor 102
Kónya Annamária 7, 64
Kónya Péter 7, 56–73
 Kopácsi István 12, 61–62
 Kopácsy József 54–55
Kormos László 91
 Korponay János 167
 Korponay Zsuzsánna 167
 Kossuth Lajos 77, 85
 Kovács Gábor 144
 Kovács György 87
 Kovács Ilona 243
Kovács István, B. 100–101, 106
 Kovács Jusztina 163
Kovács Mária Márta 24, 119–120, 130,
 134
 Kovács Sándor, erdővidéki esperes 191

- Kovács Sándor, paptamási lp. 185
 Kovács Zsolt 131
 Kovásznai Péter 24
 Kováts János 163
 Kozma Zsolt 172
 Köpeczi Béla 68
 Körösi István 102
 Kövér Anna, Benkő Pálné 124–125
 Kövér Judith 142
 Kramer, Ján Gottlieb 130
 Kriszta Gábor 168
 Krysling, Johann 58
 Kun Bertalan 167
 Kun Borbála, káli, Cserei Györgyné
 133
 Kun Klára, osdolai, Petrichevich
 Horváth Mózesné 129
 Kun László, osdolai 129
 Kupás Ferenc 201
 Kvačala, Ján 58, 64
 L'Espine, Jean de 24
 Lackovits Emőke, S. 130
 Ladányi Béla 101, 104
 Ladányi Sándor 50, 89–90, 215
 Langen, Hans 84
 Lassel, Paul 84
 László Gergely 93
 Lauterwald, Matthias 69
 Lavater, Ludwig 14–15, 17
 Lencsés Noémi 159–168
 Leporini, Nicolaus 54
 Lesko Sámuel 161
 Lévai Attila 179
 Linden, H. A. L. van der 244
 Liszt Ferenc 243
 Lorántffy Zsuzsanna 69
 Losontzi István 102
 Losontzi József 102
 Lovász Miklós 164
 Löwe, Johanna Elisabetha 75–76, 84
 Löwe, Johannes 75
 Lucassen, Leo 236
 Lukács Olga 7
 Lupescu Makó Mária 52, 97
 Luther, Martin 8, 14–17, 19, 21, 27–
 30, 34–35, 58–59, 61
 Madarász Márton 69
 Mágócsi Gáspár 62
 Major, Georg 14–15, 17, 19–20, 26
 Maki István 191
 Maklári Pap Lajos 164
 Malinowsky, Georg 77–78
 Mányoki S. István 48
 Margitai Péter 41
 Mária Terézia, császár 90, 101
 Marikovszky István 161
 Marton Ádám 242
 Marton János 102, 105, 111
 Matlovič, René 60
 Medgyesi Pál 24
 Mednensky, Andrej 63
 Megander, Valentin 61
 Melanchthon, Philipp 14–17, 19–23,
 25–26, 30, 42, 60, 69
 Melius Juhász Péter 9–10, 62
 Meltz, Michael 71
 Ménessy Pál 141, 143–144
 Menyhárt Márta 243–244
 Meyer, Sebastian 34
 Mezei Klára, Vida Pálné 119
 Mezei Sámuel 119
 Mezei Zsuzsanna, Pántzél Istvánné
 126

- Mezőgyáni Ambrus 10
Migazzi, Christoph Anton von 13, 15–17
Mihalovics Zsigmond 237
Mihályi Zoltán 184
Miklós Ödön 12, 215, 225
Mikó István 133–134
Mikó Pál 133
Milleter, Georg 84
Milotai József 166
Mindszenty József 237, 246
Miskolci Csulyak Ferenc 52
Miskolci Csulyak Gáspár 50–55
Miskolci Csulyak István 24, 50–52, 63, 99
Miskolci Csulyak János 51
Miskolci Csulyak Zsigmond 52–53
Miskolci Mária, Herceg Jánosné 52
Miskolczi Bodnár Sámuel 166–167
Miskotte, Kornelis Heiko 236, 240
Mohi Ferenc 62
Moksay István 164
Moksay Kálmán 164
Moller, Daniel Wilhelm 81
Molnár Antal 162
Molnár Attila Károly 87–88
Molnár Erik 234
Molnár István, agyagosi 102, 105, 111
Molnár János, brassói lp. 140–146
Molnár János, nagyszalontai 171, 175, 177, 179
Molnár János, zsibói 172–173
Molnár Jenő 200
Monok István 20, 54
Mózes András 147
Muraközi N. András 41
Murányi Farkas Sándor 101
Musculus, Wolfgang 14–15, 17, 19, 24, 26, 34
Mühlpfort, Heinrich 82
Münster, Sebastian 41
Mylius, Joannes 64, 69
Nábrádi Gergely 41–42
Nádaskay András 166
Nagy Alpár Csaba 7
Nagy Ferenc, püspökhelyettes 205
Nagy Ferenc, miniszter 234
Nagy Géza 214
Nagy Imre 234
Nagy Iván 134
Nagy József 161
Nagy Károly 172 188
Nagy Lajos 10
Nagy László 38
Nagy Mihály 190
Nagy Péter 164
Nagy Szabó Ferenc 141
Nagy Zsigmond 123–124
Nagyfalvi Bálint 38, 41
Nagyillés János 76–77
Nagylaki Anna 45, 49
Nagylaki Bálint 45–46, 49
Nagylaki Bernát 37–40, 44–49
Nagylaki Bernát, ifj. 47, 49
Nagylaki Erzsébet 45–46, 49
Nagylaki István 45, 49
Nagylaki Judit 45, 49
Nagylaki Katalin, Uzoni Máténé 49
Nagylaki Miklós 45, 49
Nánási András 68
Nathan, Samuel 77–80, 83, 85
Nemes József 191

Nemet, Franziskus 84
Németh József 242
 Németi P. János 73
 Niehoster, Josefus Leonardus 244–245
 Nikler (Nuclerus), Johann 21
 Nordtzij, Arie 217
Novák Ádám 7
 Nyéki Vörös Mátyás 50
 Nyíresi Mihály 24
 Nyíresi Z. Bálint 24
 Nyitra János 112
 Obbink, Herman Theodorus 219–226
 Obsopaeus, Cyriacus 61
Ocsovsky Ferenc 55
 Oekolampad, Johannes 14–15, 17, 23
 Okolicsányi Anna, Szmrecsányi József-
 né 122
Oláh Róbert 44, 51–52, 99–116
 Olevianus, Caspar 21
 Olt Károly 245
 Oltshoorn, Gerardus Nicolaas 237
Oltványi Pál 93
Orbán Balázs 142, 145
Orbán Dániel 143
Orbán János 131
 Ordass Lajos 246
 Orth Imre 181
 Osiander, Andreas 23
 Osorio, Juan de 51
 Óvári Benedek 10
 Ozorai Imre 9
Ősz Sándor Előd 13–26, 36–37, 42, 44,
 51–52, 97, 118, 120
Ötvös Péter 20
Őze Sándor 103
Pach Zsigmond Pál 88
Pakucs-Willcocks Mária 139
Pál József 8
Paládi-Kovács Attila 160
Pálffy Géza 11
Pálffy István 182–183
Pálffy János 73
Pálffy Pál 67
Pálfi József 52, 169–185
Pálmay József 133
Pályi Zsófia Kata 94, 166
 Pantaleon, Heinrich 44, 46, 48
 Pántzél István 126
 Pántzél Pál 126
 Pap László 221, 238–242, 245
 Pápai Páriz Ferenc 40
Papp Klára 7, 62
 Pázmány Péter 12, 55, 95
 Pécseli Király Imre 50
 Peleskey Sándor 181
Penke Olga 89
 Pereira, Benedict 54
 Perényi Gáspár 59, 62–63
 Perényi Péter 59, 62
 Perjési András 101, 103, 104
Péter István 7
 Petlendi Mátyás lásd Betlendi Máté
 Petrichevich Horváth Mózes 129
Petrik Géza 54
 Petrovics Péter 7, 12
 Piltz, Kaspar 69
 Piringer, Christian 81
 Planckenaer, Tobias 84
Pokoly József 9, 11, 172
 Polgári Márton 43
 Pongrácz József 216
 Preisner, Thomas 58

- Preller, Kaspar 75
 Preuß, Johann Georg 82
 Puskás Julianna 186, 190, 192, 197–
 198, 200
 Pusttai Gábor 232–246
 Püski Levente 7
 Rácz Lajos 11
 Radaschin, Michael 60–61, 65
 Ráday Pál 89
 Radvánszky Béla 117
 Rajk László 234
 Rákóczi Ferenc, II. 72
 Rákóczi György, I. 24, 67
 Rákóczi Zsigmond 69
 Rákosi Mátyás 234, 246
 Ralsch, Adam 77
 Ravanellus, Petrus 43
 Ravasz László 226, 238–239, 246
 Regéczi András 67–68
 Reiner, Melchior 84
 Reiser, Anton 81
 Remmel, Johann 80
 Réthelyi Orsolya 233, 235–236
 Réti Mihály 102, 110
 Révai József 234
 Révész Imre 87, 218–228, 230
 Révész Kálmán 66–67
 Réz József 97
 Réz László 59
 Rezi Botond 50
 Rhédei Krisztina, kisédei, Kun László-
 lóné 129
 Rhijn, A. A. van 243
 Richly Gábor 94, 166
 Richthofen cs. 217
 Rijn, Maarten van 223
 Rimaszombati Kazai János 65, 71, 73
 Rodner, Johann 21
 Roman, Nicoleta 139
 Romsics Ignác 234
 Ropelius, Eva, David Titiusné 81
 Ross-Regeur, Nettie 245
 Rösler, Valentin 21
 Rudolphi, Kaspar 82
 Ruler, Arnold van 240
 Ságghy Mária 167
 Salamon József 146
 Sályi Tamás 38, 45
 Sándor Imre 129
 Sándor Klára 52
 Sári Sára, Vay Istvánné 102
 Sári Katalin 232, 244–245
 Sárpataki Nagy Mihály 43
 Sartorius (Schneider), Johann 69, 76,
 83
 Sas Péter 18
 Sass Kálmán 173–174
 Sasse van Ysselt, Th. K. M. J. van
 237–238
 Sautter, Samuel 69, 84
 Scheuermann, Christina, Haasné
 83–84
 Schiff, M. 241
 Schinkelshoek, W. M. 216, 222
 Schliesser Gáspár 68
 Schmidegg, Anna Maria von 84
 Schulz, Valentin 70
 Schustel, Wolfgang 58–59
 Schwarz, Johann 83
 Schwarz (Melas), Paul 21
 Sebestyén Jenő 87
 Seelmann, Christian 80–81, 84

Segesváry Irén 229
 Segesváry István 216
 Segesváry Lajos 215–231
 Seldius, Johann Christoph 80
 Selnecker, Nikolaus 23
 Selner, Daniel 17
 Selner, Johann 17–18
 Sellyei István 164
 Seredi János 71
 Serpilius, Johann 64
 Serveto, Miguel 173
 Siklósi Mihály 59
Simén Domokos 10
 Simmler, Josias 43
Sintemaartensdijk, Jan 236, 245
Sipos Gábor 11, 18, 38, 41–42
 Sixtus, V., pápa 25
 Soltész Ferenc 166
 Soltza Alajos 167
 Sólyom János 25
 Somosi István 166
 Somossy János 161, 163
 Soós István 71
 Sophia Wagner 75
 Stansith Horváth Gergely 64
 Stansith Horváth Johanna Zsuzsanna
 130
 Staupitz, Johann 18
 Stegmann, Joachim, ifj. 54
 Steinville, Stephan 140
Stemler Ágnes 18
Stoll Béla 102
 Stöckel, Leonhard 59
Suda, Max Josef 60
 Sulyok István 171–172, 177, 179–184,
 206
 Sutorius, Anton 81
Szabadi István 7–12, 37–39, 43–44, 47
 Szabó Aladár 172
Szabó András 19, 21–22, 25, 96
 Szabó János 112
 Szabó József 201
 Szabó Lajos, váradi 182
Szabó Lajos, losonci 66, 68
 Szabó László, brassói 145–146
 Szabó László, dubicsányi 163
Szabó László, gyöngyöspatai 186
Szabó Miklós 24
Szabó T. Attila 117
 Szakál Erzsébet, Kisjókai 239–241
Szakály Ferenc 11
 Szakasits Árpád 239
 Szakátsi Dániel 161
Szalay László 55
 Szaploneczai Gábor 165
Szász Anikó 97
 Szász Domokos 172
 Szász Gergely 154
Szász Lajos 171
Szász Zoltán 171
Szatmári Emília 90
Szatmári Judit 160
 Szegedi Gergely 61–62, 65
 Szeghalmi Sándor 182
 Székely Balázs 12
 Székely László 232–233
 Székely Örs 95
 Szeli György 141
 Szeli József 141
 Szemere Bertalan 165
 Szenci Molnár Albert 22, 40–41
 Szenci Molnár János 22

- Szentgyörgyi Artúr 219
 Szentimrei Pál 164
 Szentkirályi Antal 65
 Szentlászlai Sámuel 42
 Szepsi N. András 42
 Szerencsi (Fekete) Demeter 42
 Szerencsi István 42
 Szikszai György, id. 88, 93
 Szikszai György, ifj. 93
 Szilágyi András 164
 Szilágyi János 163
Szilágyi Sándor 7
Szimyei József 81, 99, 105
Szírbi Miklós 92
 Szkhárosi Horvát András 103
 Szmrecsányi József 122
 Szotyori Ferenc 125
Szögi László 44
 Szőlősi Bede János 22
 Szőnyi Benjámín 91, 95, 98
Sztripszky Hiador 53
 Szűcs Miklós 164, 167
Szügyi Szűcs Judit 18
Takács Edit 96
 Tállyai János 66
 Tarzian, Paul 75, 83
 Tasnádi György 165
 Tavasz Sándor 205
 Teleki Pál 204
 Teleki Sámuel 14–15, 26
 Teleki Sándor 53
Tessedik Sámuel 89
 Thälmann, Ernst 217
 Theophülaktosz, Ohridi 23
 Thirring Gusztáv 187
 Thobiae, Christian 20
 Tholdalagi Krisztina, Haller Zsigmondné 134–135
 Tholdalagi László 134
 Thököly Imre 68, 70
 Thúri Farkas György 22
 Thúri Farkas Pál 61
Thury Etele 9
 Thúry Kálmán 181, 183
 Tildy Zoltán 234
 Titius, Andreas 81
 Titius, David, id. 81–83, 85
 Titius, David, ifj. 81
 Tofeus Mihály 51, 99
 Tolnai Artopaeus István 21, 24
 Tolnai Dali János 50
 Tolnai F. István 54–55
Tolnai Gábor 40–41
Tomka Béla 89
Tompos Lilla 131
Tonk Sándor 24
Torbágyi Péter 186
 Tordai Demeter 12
 Tóth Árpád 237
Tóth Ferencz 12
Tóth István György 11
Tóth Levente 24, 36, 93, 97, 120
 Tóth Miklós 10
Touwen, Jeroen 236
 Transylvanus Antal 59
 Trombitás Dezső 230
Tunyogi Lehel 172
 Turpis József 112
 Tuyll van Serooskerken, F. L. S. F. van 238–243
Ugrai János 105, 159, 166
 Ugron András 119

- Újfalusi S. 183
 Újvárosi István 143
 Uličný, Ferdinand 58
 Urischer, Georg 20
 Uzoni Máté 47–48
 Vadai Béla 183
 Vadian, Joachim 19, 27
 Vadnay Barnabás 163
 Vajda Zoltán 8
 Varannai Suhajda István 102, 105, 111
 Varasdy Sándor 236–237, 240
 Varga András 51
 Varga Bernadett 18
 Varga Zsigmond 218
 Várkonyi Ágnes 68
 Varsolczi (P.) Szakács István 42
 Vásárhelyi János 204
 Vásárhelyi Judit, P. 18
 Vásárhelyi Zsuzsanna 127
 Vásáry István 52
 Vay István 102
 Vay Judit, Wass Dánielné 118–119
 Végh József 243
 Venkovits Balázs 192, 200
 Verancsics Antal 61, 65
 Veres Anna Mária 18
 Vermigli, Pietro Martire 14–15, 17, 21, 24, 43
 Verók Attila 20, 54
 Vértesy Miklós 218
 Vida Pál 119
 Vintilă, Constanța 139
 Viskolcz Noémi 53
 Vita Zsigmond 53
 Vives, Juan Luis 19, 27
 Vizsolyi Hunyor János 24
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 234
 Voss, Lex Heerma van 236
 Vörös Antal 92
 Wagner, Elias 75, 83
 Wagner, Ernst 20–23
 Wagner, Martin 76
 Wagner, Sophia 83
 Wagner, Thomas 20, 24
 Walle, A. van der 242
 Wallerstein, Immanuel 94
 Walter, Benjamin 94
 Walther, Johann 83
 Warga Lajos 163
 Wasiucionek, Mihał 139
 Wass Dániel 118–119
 Wass Kata, Tholdalagi Lászlóné 134
 Wass Krisztina, Bethlen Lászlóné
 Weber Karolina 77
 Weber, Johann 76–77, 85
 Weber, Max 86–89, 95, 98
 Welther, Andreas 22
 Werner, Andreas 23
 Werner, Arno 18
 Wesselényi Ferenc 67
 Weston, Elizabeth Jane, Johannes Löwené 75–77, 85
 Wilhelm, Georg 77
 Wirmond generális 73
 Wolf N. 190
 Wolf Rudolf 18
 Zabeler, Jakob 77–80
 Zaborowski, Jakub 51
 Zanchi, Girolamo 14–15, 17
 Zappf, Elisabeth 75
 Zauchtler, Anna Katharina, Christian Seelmanné 80–81, 84–85

Zauchtler, Georg 81
Zeidner, Peter 22
Zemlényi Ferenc 73
Zemplényi Gábor 52
Zemplényi Krisztina, Keresztesi Józsefné 52
Zichy Henriette, Varasdy Sándorné 236–237, 240
Zila Gábor 25
Zilahi István 25
Zilahi Janos 43
Zilahi Juhos Kata, Uzoni Máténé 48
Zoványi Jenő 9–12, 23, 43, 48, 62–63, 65, 67–68
Zöbner, Stefan 84
Zvara Edina 53
Zsarnay Imre 168
Zsarnay Lajos 166–168
Zsigmond Attila 36–49
Zsilinszky Mihály 59, 72
Zsoldos Benő 162

Tartalom

Előszó (Ősz Sándor Előd)	5
Szabadi István: A protestáns hegemoniára való törekvés kezdetei Erdélyben és a Partiumban	7
Ősz Sándor Előd: Reformátorok művei a gyulafehérvári Batthyáneumban	13
Zsigmond Attila: Könyvbejegyzések tanulságai	36
Gordán Edina: Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1699) könyvtárának két újabb kötete.....	50
Kónya Péter: Nem kívánt testvérek – reformátusok a felső-magyarországi szabad királyi városokban a 17. században	56
Bibza Gábor: Asszonyorsok a 17. századi Kárpát-medencei német nyelvű halotti beszédek tükrében.....	74
Hegyi Ádám: A protestáns etika és a kapitalizmus nyomai a feudális világban: elbeszélő források gazdaságtörténet és egyháztörténet metszéspontjában ...	86
Oláh Róbert: A rimaszombati reformátusok szabad vallásgyakorlatának elvesztése egy korabeli ének tükrében (1771)	99
T. Horváth Iringó: Viseletekből az úrasztalára. Selyem recefátyol keszkenők a 18. századi református gyülekezetekben	117
Ambrus Mózes: „...azokra sem püspök, sem consistorium nem ügyel” – A Brassói Református Egyházközség 200 évvel ezelőtti újralakulása	140
Barticel-Kiss Eszter Orsolya: Abats János esperesi szolgálata: a papi özvegyek és árvák kasszája	147
Lencsés Noémi: Az egyén és az egyházkerület kapcsolata Apostol Pál püspöksége idején.....	159
Pálfi József: Dr. Gyenge János és az ún. váradi „Szabad Egyház”. Adalékok Gyenge János életéhez (1.).....	169

Berekméri Árpád Róbert: Kivándorlás az amerikai kontinensre. Az Erdélyi Református Egyházkerület népmozgalmi adatai az 1920-as években.....	186
Biró István: Egyházkormányzati és demográfiai változások az Erdélyi Református Egyházban 1940 őszén.....	204
Bozzay Réka: Segesváry Lajos, az utrechti magyar peregrináció kutatójának még rejtélyesebb életútja	215
Pusztai Gábor: Református gyermekvonat Hollandiába – 1948.....	232
Névmutató.....	247

Az Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek
című sorozat eddig megjelent kötetei

1. Buzogány Dezső: *Melanchthon úrvacsorátana levelei alapján*. Budapest 1999.
2. Imre Lajos: *Önéletírás*. Kolozsvár 1999.
3. Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Kolozsvár 1999.
4. Musnai László: *Teke monográfiája*. Kolozsvár 1999.
5. Bullinger Henrik: *Második Helvét Hitvallás*. Kolozsvár 1999.
6. Buzogány Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért*. Kolozsvár 1999.
7. Buzogány Dezső: *Az Erdélyi IKE története 1930-ig*. Kolozsvár 2000.
8. Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002.
9. Kolumbán Vilmos József: *Törvényhozó egyház*. Kolozsvár 2002.
10. Kádár Tamás – Mihály Lehel – Sebestyén Előd – Roth Levente: *A kolozsvári Protestáns Teológia élete 1950–1955 között*. Kolozsvár 2002.
11. Kozma Zsolt: *A Kálvinista Világ és a Kiáltó Szó repertóriuma*. Kolozsvár 2003.
12. Imre Lajos: *Szombatesték a parókián*. Kolozsvár 2003.
13. Imre Lajos: *A szenvedés kérdése*. Kolozsvár 2004.
14. Benkő József: *Filius Posthumus*. Kolozsvár 2004.
15. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005.
16. Ősz Sándor Előd: *A szászvárosi református kollégium diáksága. 1669–1848*. Kolozsvár 2006.
17. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd (szerk.): *Alma Mater. Az erdélyi Református Egyházkerület kollégiumainak élete a két világháború között*. Kolozsvár 2006.
18. Dávid László: *Műemlékügy az egyházban*. Kolozsvár 2008.
19. Ősz Sándor Előd: *A Görvényi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig*. Budapest 2013.
20. Tóth Levente: *A Seps-i Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Budapest 2013.
21. Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*. Kolozsvár 2014.
22. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Non videri, sed esse – Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*. Kolozsvár 2017.
23. Antal István: *Lelkész és egyházközség a kommunizmus idején*. Barót 2017.
24. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2018.

25. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2019.
26. Sipos Dávid: *Orgonáknak zengések. A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonái*. Kolozsvár 2019.
27. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2020.
28. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Határtalanul a határok között – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2020.
29. Ősz Sándor Előd: *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. században*. Kolozsvár 2022.
30. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Praeceptor historiae ecclesiasticae. Tanulmányok Buzogány Dezső 65. születésnapjára*. Kolozsvár 2022.
31. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció századai. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2022.
32. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2022.
33. Kállai Benedek: *Nyüved múltja és jelene*. Nagyvárad 2022.
34. Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd (szerk.): *Egyház és történelem. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2024.

Jegyzetek

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának
nyomdájában
Felelős vezető: Dávid Zoltán

Korrektúra: Szabó Beáta
Számítógépes tördelés: Murad Betty
Nyomdai ívek száma: 17